(Фотографија на корици: Зграда Окружног начелства
у Нишу, седиште Српске Краљевске Владе 1914–1915.
– сада Универзитетска библиотека „Никола Тесла“)

Видосав Петровић

РАТНА ПРЕСТОНИЦА – НИШ

1914. и 1915.

Друго, допуњено издање

Уз ово издање

Друго, допуњено издање књиге „Ратна престоница – Ниш 1914. и 1915." пада у време обележавања 100-годишњице од Првог светског рата; заправо у време и када оживљавају свакојаки погледи на узроке и кривце за његов почетак и потоње велике жртве и разарања. При томе, поново се окривљује Србија, због атентата Гаврила Принципа на аустријског принца Фердинанда, мада је подоста аргумената који непосредно говоре да су Аустро-Угарска и њени савезници имали одређене ратне циљеве и много пре атентата у Сарајеву, што ће показати и каснији сукоби са више држава.

Но, како и данас, приликом сагледавања одређених историјских догађаја, преовладава однос снага, а не однос чињеница, те је лако да моћни сперу своје кривице и наметну их слабијима – приређивач зборника „Ратне престонице – Ниш 1914. и 1915." остаје при основном ставу, да и ово, допуњено издање, садржи само *изворне текстове* о људима и догађајима у ратној престоници – Нишу, *искључиво из пера очевидаца*, који су, тада, дуже или краће, боравили у њему. И нимало случајно, већина тих текстова (новински извештаји, записи о дипломатским ангажманима и сусретима са српским политичарима, успомене…) су списи странаца (Бруна Барилија, Василија Штрандмана, Џонсона Абрахама, Гордона Смита, браће Бакстон и др.), који заједно са нашим ауторима употпуњују широку фреску Ниша као ратне престонице, са свим тешкоћама и последицама ратних разарања широм Србије. Дакле, пре но што ће ико од моћних почети да манипулише тим изворним историјским истинама.

Ово издање садржи и кратке белешке о свим нашим и страним ауторима, као и наводе о боравку у Нишу. Такође, издање садржи и хронику важнијих догађаја у Нишу од јула 1914. до октобра 1915. године.

Видосав ПЕТРОВИЋ

РЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА

Богата мемоарска грађа о Нишу као ратној престоници Србије 1914. и 1915. године, управо садржана у овом зборнику, умногоме битно надилази и проширује сазнања која нам је историја до сада понудила. По томе, међутим, колико су коришћена од науке, ова сведочења и успомене, без сумње, представљају њено значајно извориште. Но, будући да су то исписи очевидаца и учесника најразличитијих догађаја, неретко прожети судовима и емоцијама, реч је, очигледно, о својеврсној, аутохтоној грађи, која савременом читаоцу пројектује много сложенију и комплеснију слику престоног Ниша у Првом светском рату.

Овим зборником сведочења и успомена „Ратна престоница – Ниш 1914. и 1915.“ Ниш нам се представља као седиште Народне скупштине (председник Андра Николић) и Владе Краљевине Србије, на челу са Николом Пашићем, у коме се доносе историјске и судбоносне одлуке за српски народ и будућу југословенску државу; као борилиште страних дипломатских и војних мисија, дописника светских листова; али и као стециште на десетине хиљада избеглица, рањеника и болесника, са њима и уз њих и бројне медицинске и хуманитарне мисије из страних земаља. Открива нам се Ниш као преко ноћи нарасла варош у светски град, разапет између циљева и игара великих сила, немаштине и глади, епидемија и смрти. Бити ил’ не бити. Али и град лепоте и питомости духа овдашњега и уопште нашега човека, његове истрајности и наде, и док му се увелико приближавала катастрофа...

Хронологија догађаја у престоном Нишу 1914. и 1915, на свој начин, наметнула се приређивачу овог зборника и као метод у презентовању ових изузетно значајних и занимљивих записа. Зато је, у првом делу књиге, после уводног текста Никола Пашић на челу српске владе у Нишу *Слободана Јовановића, дато место оним ауторима који сведоче о драматичној атмосфери у Нишу уочи и после објаве рата Аустро-Угарске Србији. Тачније, од поласка Владе Краљевине Србије дворским возом са београдске железничке станице и њеном доласку и смештају у Нишу, о Пашићевом пријему телеграма о објави рата Аустро-Угарске Монархије Србији, првим хитним седницама Владе и Скупштине, мобилизацији, као*

и о унутрашњим политичким превирањима... Следе, потом, сведочења, пре свега из пера страних дипломата и новинара о катастрофалним последицама битака на Дрини, Колубари, у Мачви... и пегавог тифуса који је харао Србијом, када Ниш израста у превелики војни медицински центар (са преко десет болница у највећим војним и школским објектима широм града), у коме ће се за спас рањеника и болесника, до узвишености, борити наши и страни лекари и сестре, Црвени крст и Коло српских сестара, стављајући на жртвеник и властите животе... Друга група аутора, понајвише из реда страних дипломата, у сталном настојању да проникне у тајновите нити и циљеве српске политике, описује сусрете са Николом Пашићем, Престолонаследником Александром и њиховим сарадницима, откривајући нам Пашићеву сложену дипломатску и људску природу, распоне његова интелекта и политичке мудрости, представљајући нам, истовремено, и читаву галерију значајних актера српске и међународне политике у Нишу. Но, пишући о другима, остављали су трага и о себи и о политици земаља које су заступали... Поједини аутори, међутим, и поред опседнутости ратном атмосфером која је притискала Ниш, брижљиво су записивали слике из свакодневног живота града, сусрете са овдашњим људима, обичаје, уочавајући и која су то упоришта њихове наде и трајања кроз време на овим просторима... И најзад, садржана су овде и сведочења превасходно странаца о последњим данима Српске владе у Нишу, октобра 1915. године, после напада и Немачке и Бугарске на Србију. Тако ће долазак нових рањеника и вести о нашим великим губицима претварати иначе драматичне дане и ноћи Ниша у страх од традиционалних нападача и доносилаца смрти. Но, бекство становништва, одлазак српске владе и народних посланика, страних дипломата и новинара пут западне Србије и Албаније, предаја града Бугарима, ма колико деловали суморно у записима о Нишу тих октобарских дана, садрже и веру у поновну слободу, што ће се и обистинити, већ 1918.

Сећања су, знамо, незаобилазно на удару заборава и сумњи у веродостојност, но као својеврстан гарант, бар кад је реч о овим записима, нису само толике чињенице о којима већина аутора уверљиво сведочи, већ и искрене емоције и сапатништво записивача – странаца и наших људи – једноставно, није било могуће остати хладан посматрач запањујућих призора и догађаја који су деловали фасцинантно и свом својом ирационалношћу.

Одабирајући текстове и компонујући овај зборник, приређивач се срео с неминовношћу да из одређених обимнијих записа, па и књига, истргне оне фрагменте који се односе на престони Ниш, 1914–1915. При

томе, приређивач је, природно, свим фрагментима дао одговарајуће наслове и место у зборнику, брижљиво наводећи изворе... Но, кад је реч о језику и интерпункцији, углавном су поштоване особености оригинала, заправо времена у коме су објављени.

За историју Ниша, за нашу историју уопште, ове успомене, ови записи очевидаца имају вишеструки значај и значење. Неминовно је, међутим, скренути пажњу на чињеницу да се неки текстови или њихови делови не доживљавају само у облику животних или дипломатских успомена, већ као извесни есеји из дипломатске историје. Неки и као права литерарна остварења, будући да обилују финијим запажањима и мислима о људима и догађајима.

Поред кратких бележака о писцима и разлога њиховог боравка у Нишу, којима је с разлогом дато место на почетку сваког текста, као и фотографија и факсимила, приређивач се определио да приложи и известан број прилога целовитих докумената, који се неретко помињу или цитирају у записима.

Приређивач се јавно захваљује свима који су помогли у прибављању стране и домаће мемоарске грађе, посебно колегиницама и колегама Народне, Универзитетске и Библиотеке САНУ у Београду, Универзитетске и Народне библиотеке и Народног музеја у Нишу. Изразиту захвалност приређивач дугује свим преводиоцима са страних језика, напосе онима који су и предложили одређене текстове. Незаобилазна је, наравно, захвалност и Ненаду Милошевићу, фотографу Народног музеја у Нишу, који је приложио обиље фотографија.

Видосав ПЕТРОВИЋ

Слободан Јовановић

НИКОЛА ПАШИЋ НА ЧЕЛУ СРПСКЕ ВЛАДЕ У НИШУ

[СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ (1869–1958), правник и историчар, професор Универзитета у Београду, члан Српске краљевске академије. Један од најзначајнијих буржоаских публициста. Написао велики број студија и расправа (*О суверености, Светозар Марковић, Макијавели, Основи правне теорије о држави, Уставобранитељи, Никола Пашић*...) Био је у влади генерала Симовића, а потом у Лондону (1942/1943) председник емигрантске владе. Умро у Енглеској.

За време Првог светског рата радио је као шеф Ратног пресбироа Врховне команде у Нишу. Остваривао бројне контакте са дописницима светских листова, био често у њиховој пратњи по Србији. Предложио је и непосредно допринео издавању 15 брошура о ратним циљевима Србије (Библиотека *Савремена питања*), штампаних у Државној штампарији, у Нишу.]

ЗА СВЕ ВРЕМЕ СВЕТСКОГ РАТА од 1914 до 1918 Пашић је остао на челу Владе. Балканске ратове водио је са чисто радикалном Владом, због чега је, и поред ратних успеха, био нападан од Опозиције. У Светском рату успех је био много мање сигуран него у Балканским ратовима. Пашић је желео да подели одговорност с Опозицијом - и чим су на бојном пољу ствари пошле рђаво, саставио је једну Владу у коју су, с изузетком националиста, ушле све остале странке.

У току Светског рата Савезници су покушавали да привуку на своју страну прво Италију, па потом и Бугарску. Да би привукли Италију, они су јој поред осталога нудили у Далмацији уступке о нашем трошку. Нашу сагласност нису тражили, под изговором да Далмација није саставни део наше државне области. Наше интересе, место нас самих, бранила је Русија, која је желела спречити потпуно господарство Италије и над источном обалом Јадрана. Приликом Балканских ратова, она због отпора Аустрије није била у стању извојевати нам једно пристаниште на Јадранском Приморју: утолико је више сада, и поред италијанског

отпора, настојала да ту наше интересе обезбеди. Најзад, у Лондонском уговору од 26 априла 1915 постигнут је један компромис, који нам је остављао бар један део Далматинског Приморја.

Кад је затим требало Бугаре привући на страну Савезника, и њима су о нашем трошку нуђени уступци. Савезници су наваљивали да уступимо Бугарима онај део Македоније који је у уговору од 1912 био означен као њихова неспорна зона. На име накнаде, они су нам из земљишта Хабзбуршке Монархије обећавали Босну, Херцеговину, Славонију, Сплит и Дубровник. Руска дипломатија, која је бранила наше интересе у Далмацији, није их бранила и у Македонији. Њена је крајња намера била да српско-бугарско супарништво отклони на тај начин, што ће Србима дати Босну и Херцеговину, а Бугарима бар већи део Македоније. Русији су требали и једни и други: Срби, да јој отворе излаз на Јадранско Море; а Бугари, да јој отворе излаз на Јегејско Море.

Пашић је одбијао савезничке захтеве. Пошто нам је због Италије излаз на Јадранско Море био сужен, излаз на Јегејско Море постао нам је тим потребнији. Међутим, ако бисмо изгубили неспорну зону, ми не бисмо више имали заједничку границу с Грчком, а наш пут за Јегејско Море водио је преко Грчке, Савезници се нису обазирали на ово Пашићево разлагање. Они су известили бугарску Владу о захтевима које су нам били поставили, - и докле су у Софији размишљали о свом одговору. Савезници су продужили чинити притисак на Пашића. Он је стао попуштати. Молио је само да нам се остави Прилеп Краљевића Марка, и да се Бугарима не даје заједничка граница с Албанијом, како не бисмо остали без заједничке границе с Грчком. Ни ова молба није била услишена. Савезници су нудили Бугарима целу неспорну зону. Ако њихови преговори с Бугарима нису успели, то је било стога што су Бугари безусловно захтевали, да још у току рата заузму с војском неспорну зону. Како изгледа, Бугарима није било озбиљно стало до споразума са Савезницима. Они су тврдо веровали у коначну победу Немачке, и држали су да ће, пристајући уз њу, добити целу Македонију, па можебити још и један део Источне Србије. Они су закључили савез с Немачком и Аустријом, и ујесен 1915 увелико се спремали, да заједно с ове две велике Силе ударе на Србију.

Ми нисмо били у стању одолети том тројном нападу који се противу нас спремао, али могли смо напасти Бугаре, пре него што би они извршили концентрацију. Ми смо имали ту надмоћност, што је наша снага већ стајала спремна за акцију. Наша Врховна команда била је наредила прикупљање трупа на источној граници; али Пашић се, као

и 1913, успротивио нападу на Бугаре. Савезници су га уверавали да је боље да прикупимо трупе на северној граници, где су нам претили Аустријанци и Немци; што се тиче Бугара, они нас неће први нападати, а ако то учине, Савезници ће нам притећи у помоћ. Руси нарочито били су противници нашем нападу на Бугаре; а Пашић као увек, тако и овога пута послушао је Русе. Али овога пута његово повођење за Русима није као 1913 прошло без фаталних последица. Србија је прегажена од удружених Немаца, Аустријанаца и Бугара. Наша Влада с једним делом војске спасла се повлачењем кроз Албанију. Прихваћени од Савезника на Крфу, ми смо реорганизовали нашу војну снагу и ушли у састав савезничког Солунског фронта.

Слом наше војне снаге и губитак целе државне области стављао се у прво време, нарочито у војним круговима, на терет Пашићу. У Балканским ратовима, успркос свима његовим противницима, његова популарност била је јако порасла. Наши успеси приписивани су готово исто толико њему, колико и нашој војсци. Популаран од оснивања Радикалне странке, па све до оставке краља Милана, Пашић је после тога стално губио у популарности, и бивао све више оспораван. Балкански ратови донели су му као нов процват популарности. Чувен раније као народни трибун, он је сада био слављен као велики носилац наше националне идеје. Катастрофа од 1915 поново је пољуљала веру у њега. Његови противници поново су се осмелили и говорили о њему као о „слепом вођу“ из приповетке Радоја Домановића. Због поновне кризе његове популарности било их је доста који су претсказивали пад његове Владе.

ПАШИЋ У ГОДИНИ 1915

Почетком јесени 1915 ми смо били извештени да су Бугари закључили савез с Немцима и Аустријанцима. Пашић је одмах тражио од Савезника да, ради спречавања бугарског напада на нас, заузму Варну, Бургас и Дедеагач. Ако они не би били у стању учинити то за времена, Пашић је налазио да би онда било најбоље да ми нападнемо Бугаре пре њихове концентрације. Наша је војска била већ на ратној нози, и то нам је давало надмоћност над Бугарима све до њихове концентрације. Наша Врховна команда наваљивала је да се том надмоћношћу користимо, али Пашић је хтео да претходно добије пристанак Савезника. Савезници су нас сви одреда одвраћали од напада на Бугаре. Русија је чак саветовала да учинимо Бугарима уступке у Македонији. Стално обмањивани

од Бугара, Савезници су нас уверавали да нама не прети опасност од Бугара, него од Немаца и Аустријанаца, и да стога трупе које смо већ почели прикупљати на бугарској граници, ваља пребацити на аустријску границу. Доцније енглески војни стручњаци критиковали су ово пребацивање трупа које смо ми по савету Савезника извршили: баш и да наш напад на Бугаре не би имао оног успеха који смо очекивали, ми бисмо се без тешкоћа могли повући ка Солуну, где би нас Савезници прихватили; ми се не бисмо морали пробијати кроз Албанију, губећи успут толике људе и све топове.

Као од Савезника, тако је Пашић тражио помоћ и од Грка, с којима смо имали војну конвенцију. По гласу те конвенције, Грци су нам дуговали војну помоћ, под условом да у операцијама противу заједничкога непријатеља наша војна снага не буде мања од 150 000 људи. Пошто ми нисмо били у стању тај услов испунити, грчки министар Венизелос питао је Французе и Енглезе, да ли би они хтели дати место нас тих 150 000 људи. У том тренутку Бугарска је већ била наредила мобилизацију, и о њеним намерама није више могло бити сумње. Француска и Енглеска обећале су Венизелосу тражену војну помоћ. Британски Министар спољашњих послова Греј дао је у Доњем дому ову изјаву: Ако Бугарска као савезник Немачке и Аустрије нападне „енглеске пријатеље“ на Балкану, Енглеска ће помоћи своје пријатеље, у сарадњи са својим савезницима, на најповољнији начин, без резерве и ограничења... Ова изјава схваћена је као несумњиво обећање Србији, да ће је Енглеска у случају бугарског напада помоћи.

Међутим у Грчкој су се прилике одједном промениле. Венизелос, који је био наклоњен Савезницима, отступио је услед сукоба с краљем Константином, који је веровао у победу Немачке. О грчкој помоћи Србији није више било ни помена. За Савезнике се поставило питање, да ли има смисла упућивати на Балкан оних 150 000 људи, који су имали да служе као појачање Грцима. Сами без Грка, Савезници су се осећали немоћни да помогну Србији. Докле су они размишљали, напад удружених Немаца, Аустријанаца и Бугара развијао се с великом брзином. Енглески војни стручњаци налазили су, да би уопште свака помоћ Србији стигла прекасно. Због тога британска Влада оставила нас је нашој судбини.

Ово је изазвало у енглеском јавном мњењу чуђење и негодовање. Један од министара, сер Едвард Карсон, дао је оставку, јер је сматрао да се британска Влада Грејевом изјавом у Парламенту обавезала, да ће

без обзира на држање Грчке бранити Србију од бугарског напада. По његовим речима, Енглеска није могла дићи руке од Србије без уштрба по своју националну част. Греј се бранио да је његова изјава погрешно схваћена. Он није обећао помоћ Србији, него Грчкој, - истина, под условом да она помогне Србији. Па и ту помоћ Грчкој обећавао је у нади, да ће Грчка и Србија хтети учинити потребне уступке Бугарској. Пошто је међутим Бугарска прешла на страну Немачке и Аустрије, уступци који су се имали њој учинити, постали су бесциљни, па с њима и обећана помоћ Грчкој.

Тајмс је писао да Карсоново тумачење Грејеве изјаве изгледа тачније него тумачење самога Греја. Више или мање цео свет био је схватио ту изјаву као непосредно и безусловно обећање дано самој Србији. По Грејевом накнадном објашњењу изгледало је, да одашиљање савезничких трупа на Балкан није било намеравано у циљу да би се помогло Србима и Грцима противу Бугара, него да би се склонили Бугари да приме уступке у Македонији. Ово је тумачење било прилично натегнуто, нарочито ако се има на уму да је Грејева изјава у Парламенту била учињена после закљученог савеза између Бугарске и Централних Сила и после наређене бугарске мобилизације. У том тренутку Савезници се више нису могли надати да ће се Бугарска дати о трошку Србије и Грчке привући на њихову страну.

За разлику од Енглеза Французи нису хтели сматрати нашу ствар за изгубљену. Они су одлучили да упркос свему пошљу трупе на Балкан. На њихово наваљивање и Енглези су најзад пристали да то исто учине. Карсон је тим поводом рекао, да се британска Влада одлучила на једну меру за коју је три недеље раније држала да би била закашњена.

Говорећи о свему овоме после свршених догађаја, француски амбасадор у Лондону Пол Камбон рекао је да су Савезници учинили „неопростиву грешку", што су спречили Србе да нападну Бугаре. Он је и себе самога корео, што није поручио нашој Влади, да без обзира на Савезнике иде напред.

Пашић је 1915 видео шта ваља учинити, али то није и учинио. Одричући се сваке иницијативе, чекао је акцију Савезника, која је, истина, дошла, али доцкан. Његова непредузимљивост објашњује се само његовом бојазни да се не замери Русији. Он јој је био тако послушан, да је готово изгледало да нашу спољашњу политику води руска дипломатија. Тај утисак никада се није имао у тој мери као 1915. Нама је тада у једној очајничкој ситуацији остајало само једно средство спасења, - оно које је Врховна команда препоручивала, - али

то једно средство Пашић, из обзира према Русији, није употребио. Његова русофилска политика била је необично постојана и доследна, али у њој је било и нечега сувише крутога, да не кажемо, заслепљенога. Он није имао довољно вештине и гипкости, да у оквиру своје опште русофилске политике ради од времена на време самостално, рачунајући да постигнутим резултатима брани пред Русијом своју тренутну непослушност. У борби против краља Милана и Аустрије он је смео да игра на велики ризик. У сарадњи са Русијом био је други човек: није смео да се од ње одваја ни онда кад га је она, као 1913 и 1915, доводила својим упутствима у очигледну опасност.

СУПИЛО И ЈУГОСЛОВЕНСКО ПИТАЊЕ

Међу југословенским политичарима Супило је најбрже и најјасније уочио значај Југословенског питања за британску спољашњу политику. Он је уопште био обдарен једном врстом брзе проницљивости која је личила на наслућивање и предвиђање. Он је био један од најранијих и најревноснијих поборника српско-хрватске слоге, и веровао је у Југославију онда кад је она многима изгледала једна утопија. Спролећа 1915 он је, у споразуму с Пашићем, ишао у Русију. Ту је добио утисак да у Министарству спољашњих послова не верују у остварљивост заједничке државе Срба и Хрвата, јер су Срби православни, а Хрвати католици. Савезници су били у то време водили с Италијом преговоре који ће се завршити закључењем Лондонског уговора. Ти су преговори држани у највећој тајности, али је Супило, у једном разговору с руским министром Сазоновом, дознао да се ради о уступању северне Далмације Италији. По његовом приказивању изгледа, да је он извукао Сазонова за језик силом воље једнога хипнотичара. После свога пута у Русију Супило није изгубио веру у Пашића, који је у питању Лондонског уговора био с њиме сагласан, али је изгубио веру у руску дипломатију. Он је био убеђен да Русији није стало до Хрвата, већ само до Срба; да је она готова жртвовати хрватске интересе српским интересима, исто онако као што је 1878 у Сан-Стефану жртвовала српске интересе бугарским интересима; да њој сада Срби требају да преко њих обезбеди себи излаз на Јадранско Море, и да је то главни разлог, што је она намењивала Србији онај део Далмације који се не би морао уступити Италији. На крају крајева Супило је долазио до закључка да Русија не ради за Југославију, већ за Велику Србију, и да због тога и остварење југословенске мисли постаје неизвесно.

У осуди Русије Супило није био сасвим праведан. Сазонов није заборављао Хрвате, за које је тражио Реку и све до северне Далмације, где је настајала италијанска зона. У одбрани српских интереса у Јадранском Приморју он је истицао да су ти интереси били у току Балканских ратова жртвовани Аустрији, и да Русија не може пристати да се они у Светском рату жртвују, и то Италији, која није као Србија била савезник од првога дана. Потреба Србије за излазом на море и њено постојанство у борби уз Савезнике били су они разлози којима су се италијански захтеви у погледу Далмације дали најуспешније одбијати. Позивање на хрватске интересе било би од много мањег дејства, јер су Италијани могли одговорити, да се Хрвати не боре као Срби уз Савезнике, већ уз Централне Силе. Ипак Супило је имао утолико право, што Сазонов, због верских разлика између Срба и Хрвата, није веровао у остварљивост Југославије, и што је интересе Хрватске бранио само до северне далматинске границе.

У могућност Југославије Супило је стао поново веровати тек после слома царистичке Русије. Он је налазио да више не може бити говора о једној Великој Србији, руској претстражи на Јадрану. Наместо Велике Србије имала је да се начини једна Југославија, која би била у складу с британским интересима на Јадрану. Привезана за Велику Британију, Југославија би била под заштитом једне Велике Силе, - и тиме би њена спољашња сигурност била учвршћена. Заштита Велике Британије била би у исто време Хрватима јемство противу српске хегемоније, јер ако су Русима Срби били ближи од Хрвата, Енглезима, обрнуто, Хрвати су били ближи од Срба.

Стид и Ватсон навек су говорили о Супилу с највећом похвалом. Од свих југословенских политичара, он је био једини кога они, не само нису потцењивали, него су га чак и прецењивали. Стид је гледао у њему једног политичког генија који се са недовољне културе није могао потпуно развити.

Сводећи ствари на праву меру, ваља рећи да је Супило са једном доиста ретком интуицијом посматрао Југословенско питање у вези с проблемима светске политике. Он је брзо уочио корист коју Југославија, а и Хрвати с њоме, може имати од Велике Британије, као што су Стид и Ватсон брзо уочили корист коју њихова земља може имати од Југославије, а и од Супила.

ТРУМБИЋ И ЈУГОСЛАВИЈА

Од свих хрватских политичара Трумбић је био онај кога је српска публика најмање разумела. Она је гледала у њему једнога од поборника хрватског сепаратизма, докле је он био један од поборника југословенства. Он је не мање него Прибићевић желео јединствену Југословенску државу, али пут којим је он ишао ка тој држави није био онај којим је Прибићевић био ударио. Прибићевић је хтео да југословенско јединство одржи насупрот посебним национализмима посредством јаке централизоване државне власти. Трумбић је одбацивао централизам, - и као средство за одржавање југословенског јединства предвиђао је образовање једне заједничке српско-хрватске странке, за коју је веровао да би могла добити већину у Парламенту. Српско-хрватска коалиција, основана уз његово учешће последњих година Хабзбуршке Монархије, наводила га је на мисао да је слична сарадња српских и хрватских политичара могућна и у држави СХС. За време рата, при првом приснијем сусрету са србијанским политичарима, он је добио неповољно мишљење о Пашићу, као да би он био сметња за стварање једне југословенске странке. Самосталци су га уверавали да Пашић није тако јак како изгледа, и да ће на првим слободним изборима бити потиснут. Од своје стране они су говорили тако, да је Трумбић претпостављао да ће југословенска странка, ако не с Пашићем, а оно с њима бити могућна. Под том претпоставком он није захтевао федералистичко уређење, него се задовољавао широким аутономијама. Нашто се заштићавати од централне власти чак и посредством федерализма, ако ће централна власт бити у рукама једне југословенске странке? Трумбићев земљак, др Смодлака, израдио је један нацрт Устава по обрасцу Јужноафричке Уније, која је остављала велику самосталност својим областима, а опет зато није била уређена федералистички. Као што се Прибићевић уздао у административни централизам, тако се Трумбић уздао у једну партијску коалицију, која би и без притиска државне власти, слободном парламентарном сарадњом Срба и Хрвата, обезбедила југословенско јединство.

Колико је стварање једне Српско-хрватске коалиције било мучан посао, Трумбић је видео тек по свршетку рата. На хрватској страни налазио је одзива готово искључиво код Далматинаца. Хрвати из Бановине били су махом федералисти. На српској страни Трумбић је доживео велико разочарање. Самосталци, које је он замишљао као један од главних стубова своје југословенске странке, удружили су се с централистом Прибићевићем, и обрели се у Пашићевој Влади.

Трумбић, који је раније разговарао с њима о широким аутономијама и о потискивању Пашића, - зацело није овакав преокрет предвиђао. Противник Пашић-Прибићевићеве Владе, Трумбић није одобравао ни Радићеву опозицију. Радић је подбуњивао хрватске масе како противу југословенства, тако и противу хрватске буржоазије, а Трумбић је био и носилац југословенства и припадник хрватске буржоазије.

Пред гласање о Видовданском уставу он ми се горко јадао, како нема више везе ни са Престолонаследником ни са Пашићем. Молио ме је да им ја у његово име поручим, ако могу, да ће учинити непоправиму погрешку, ако се Радићевом покрету буду одупирали у име србијанског централизма. Најмање што би Хрвати могли тражити, то је да се у Уставу начело аутономије призна бар у оној мери у којој је оно било признато у Крфској декларацији.[1] Детаљи би после били уређени обичним законима. Ако би у самом Уставу централистичко уређење било утврђено, оно се по свој прилици за дужи број година не би могло мењати, што значи, да за све то време ни српско-хрватски споразум не би био могућан. „Кад бих", рекао је Трумбић при крају, „био сигуран, да Срби увиђају све незгоде и опасности централизма, ја бих сутра отишао у Загреб за бана, и повео борбу противу Радића".

Ове Трумбићеве савете ја сам преко Јована Јовановића доставио Престолонаследнику. Ја сам имао прилике да с њиме лично разговарам, тек пошто је Устав био изгласан. Он ме је уверавао да ни њему ни Пашићу није било много до тога, да централистичко уређење буде већ у самом Уставу утврђено. Прибићевић је то безусловно захтевао. Пред његовом претњом оставке морало се попустити, јер би се иначе Влада распала, и Устав не би био изгласан.

ПАШИЋ И ЈУГОСЛАВИЈА

Пашићево држање у току Светског рата било је критиковано како од Срба, тако и од Југословена.

Срби су му замерали да је пропустио јединствену прилику да створи Велику Србију. Замерке ове врсте нису се чуле одмах у првим данима Југославије, али оне су доцније, услед кризе у српско-хрватским односима, бивале доста честе. Стварање Велике Србије међутим није зависило толико од Пашића, колико од Великих Савезника. Русија је била за Велику Србију, али због Бољшевичке револуције она није

1 У Крфској декларацији говорило се о самоуправним јединицама обележеним природним, социјалним и економским приликама. (Прим. аутора)

учествовала у преговорима око Версаљског мира. Француска била је наклоњена Србији, али она није била у стању одолети Енглеској, која је баш ради спречавања Велике Србије настојала на стварању Југославије. У једној много мањој ствари Француска се показала немоћна да нас одбрани од Енглеске. Радило се, наиме, о томе, да ли ће нам се Уговор о заштити мањина наметнути не само за територије уступљене Версаљским миром, него још и за Македонију. Иако смо ми Македонију били добили и пре тога мира, и то без икаквог оптерећења, Уговор о заштити мањина, искључиво на захтев Енглеске, био је протегнут и на ту покрајину. Давнашњи противник Русије на Балканском Истоку, Енглеска је на сваком кораку ломила снагу Србије, коју је сматрала неповратно привржeном Русији. Према таквом стању ствари, све што је Пашић могао учинити, то је да покуша самовласно заузети с војском сву област Велике Србије: то би у много већим размерама био отприлике онакав препад какав је извршио Данунције, кад је заузео Реку. Да ли би, и како Савезници примили тај свршени чин, друго је питање. Мало је вероватно, међутим, да би српска Опозиција, удружена већ с Југословенима, подржавала Пашића. Као ни спољашње, тако ни унутрашње прилике нису изгледале повољне за стварање Велике Србије.

Као што су Срби замерали Пашићу што није радио за Велику Србију, тако су му Југословени, како они на хрватској, тако и они на српској страни, замерали да ни за Југославију није радио сасвим искрено. Међу критичарима ове друге врсте, Јован М. Јовановић, који је дуже времена био Пашићев Помоћник у Министарству спољашњих послова, јесте један од најумеренијих, а најобавештенијих. Он тврди да се Пашић, не само држао Русије, која је хтела ослобођење и уједињење Срба, него ни сам није веровао у тренутну остварљивост општег југословенског уједињења. Како су се међутим догађаји развијали у корист тог уједињења, Пашић је изгубио надзор над њима.

Ипак ваља имати на уму две ствари.

(1) Пашић је рачунао да се рат између Русије и Аустрије може завршити распадом Аустрије, па следствено и ослобођењем Југословена. Стога је и приказивао тај рат као један ослободилачки рат у коме Срби, Хрвати и Словенци имају истоветне интересе. Чак и за време царистичке Русије он се није одрицао југословенске солидарности, и у питању Лондонског уговора он се одупирао италијанским захтевима, тако да је и самога Супила задовољио.

(2) После слома царистичке Русије он је прво дошао до закључка, да без сарадње с аустријским Југословенима Србија не може отворити Аустријско питање, па кад је једном пошао тим правцем све је више увиђао да се уједињење свих Срба не да остварити друкчије, него у оквиру Југославије. Његов покушај да отвори Босанско питање, објашњује се тренутном дипломатском ситуацијом, која је ишла у прилог одржања Аустрије, и стога доводила у сумњу могућност југословенског уједињења. Али чим се ситуација стала да мења у корист југословенског уједињења, Пашић је похитао да јој се прилагоди.

Али ако Пашић није био противан Југославији, он је био противан Југословенском одбору. Он је с тешком муком пристајао да с њиме разговара на равној нози. По његовом мишљењу, Србија је, и после губитка државне области, задржала своју Владу, своју војску, и, што је нарочито било важно, свој кредит код Савезника. Шта је пак био Југословенски одбор? Ништа више него једна емигрантска организација, чији је сав значај лежао у њеном програму. Уколико Пашић није успео да подеси држање према Југословенском одбору, и да спречи његово приближавање Опозицији, утолико би било тачно рећи да је он изгубио надзор над догађајима.

С југословенскога гледишта, Пашићу се пре могу чинити замерке због његовог држања у већ створеној Краљевини СХС. Он је сувише важности придавао факту, што је Србија ушла у ту државу са својим чиновничким апаратом и својом војском. Он није обраћао пажње да је код Хрвата јако пробуђена национална свест, и да они имају дугу праксу у борби противу туђе власти. Као решење Хрватског питања није предвиђао ништа друго, него улазак хрватских странака у Владину већину. Хрватско питање пак није се дало свести на један чисто парламентарни проблем.

Лондон, мај 1953 - децембар 1957.

(НИКОЛА ПАШИЋ НА ЧЕЛУ СРПСКЕ ВЛАДЕ У НИШУ 1914 и 1915 /наслов приређивачев/- *фрагменти из студије С. Јовановића: НИКОЛА ПАШИЋ - Сербија и коментари, Задужбина Милоша Црњанског,* Београд, 1988/89. Стр. *267-268, 292-295, 299-300, 301-303, 305-307.*)

Славко Грујић

СРПСКА ВЛАДА НА ПУТУ ОД БЕОГРАДА ДО НИША

[СЛАВКО ГРУЈИЋ (?), начелник Министарства спољних дела у влади Краљевине Србије.

У Нишу боравио са српском владом 1914. и 1915. године и био један од важнијих сарадника председника-министра Николе Пашића.]

ДВОРСКИ ВОЗ, СА ДУГАЧКОМ композицијом, чекао је на првом коловозу, а на другом коловозу, растављен од дворског воза само пероном, чекао је воз којим је имао да отпутује аустро-угарски посланик. У фургонима дворског воза био је већ укрцан један вод војника и коња Краљеве гарде, а укрцаване су и неке ствари из Двора.

На перону, поред воза, владала је велика ужурбаност: било је официра, полициских чиновника, железничких службеника, војника, жандарма: сви смо чекали долазак Његовог Краљевског Височанства Регента и председника министарства.

На другом перону било је такође врло живо: неки чиновници аустро-угарског посланства већ су се били укрцали са својим породицама, а пред њиховим вагоном чекала је гомилица чланова аустро-угарске колоније и дипломатског кора који су били дошли да испрате посланика. Овај се ускоро појавио у спортском оделу (кратким панталонама и чарапама до колена, које су се 1914 године ретко виђале у Београду), са тиролским шеширом на глави. Био је насмејан, очигледно добро расположен. Ја сам га гледао са платформе дворских салонских кола док се праштао са присутнима на перону, али нисам сишао на перон него смо се, кад се попео у свој вагон и појавио на прозору, само главом поздравили.

Воз којим је отпутовао аустро-угарски посланик пошао је у одређено време, али наш - дворски - није. Послаников воз је већ био прешао преко моста, а ми смо још чекали Престолонаследника и председника министарства. Нико није знао кад ћемо се кренути! Чекање

није било пријатно, нарочито због те неизвесности, а умирењу духова није допринела изјава једног официра да Аустријанци могу отворити паљбу на воз и да ће то учинити вероватно када воз буде наишао на ону окуку близу моста! „Неће бити први пут“, рече тај официр, „да непријатељства отпочну без објаве рата.“

У том чекању одједном се појави на перону шеф административног одељења министарства Драг. Стефановић (који је већ пре четири сата био отишао у Топчидер да пође са министарским возом), трчећи од једног до другог и гласно питајући за мене. Чим ме је видео, почео је без поздрава, сав задихан и узбуђен, да изговара ове речи: „Нота! - Нота! - Где је нота! - Дајте ноту! - Одмах!“

Изненађен његовом појавом, јер сам мислио да је већ отпутовао, и његовим речима, нисам га у првом моменту разумео и запитао сам га о каквој ноти говори. На то он рече да влада тражи нашу ноту, т.ј. наш одговор на ултиматум. То ме је још више изненадило, јер ми је била јасна пред очима слика председника Пашића како носи под пазухом коверту са нашим одговором. Откуда дакле да се сада тражи тај одговор? Једва сам схватио да се траже не оригинал нашег одговора, него копије које сам био понео. Дао сам неколико примерака Стефановићу, који је одмах одјурио натраг у Топчидер.

Ми смо се кренули око 7 часова, али без Престолонаследника и председника Пашића. Јављено је да дворски воз пође и чека у Топчидеру.

На топчидерској станици затекли смо нарочити воз, којим су требали још у 4 часа да пођу министри са својим породицама и неки чиновници. Воз је био пун, а на перону је била маса још неукрцаних ствари: пртљага, дењака, душека, покућанства. Чим је дворски воз стао поред министарског воза, сви ми који смо се њиме довезли нагрнули смо да сиђемо, да се распитамо за вести. Др Пачу, који је стајао на перону, помислио је вероватно да ми хоћемо да се попнемо у министарски воз: почео је да енергично маше рукама, и скоро вичући да нас одвраћа и опомиње да нема места и да нико више не сме да се попне у министарски воз!

Ниједан од нас који смо били у дворском возу није ни имао намеру да пређе у предњи министарски воз. Ми смо били и сувише задовољни што ћемо путовати брзо и удобно дворским возом. Тако смо бар мислили да ћемо путовати, али смо се ускоро уверили да смо били у заблуди.

После дужег чекања у Топчидеру кренули смо за Раљу, где је јављено да ће се Престолонаследник и председник Пашић довести

аутомобилом. У Раљи смо чекали скоро до зоре! Сиромах шеф станице, који је скоро целу ноћ провео за телеграфским апаратом, примајући и отправљајући хитне службене телеграме, није због нас могао да се одмори ни за време кратких пауза између службених телеграма. Са свих страна су га салетали да дође у везу са Београдом, да се обавести шта се тамо дешава и докле ћемо да чекамо? Али сви његови напори да добије непосредна наређења остали су безуспешни: дознали смо само да је у Београду све мирно.

Са сваким сатом су расли нестрпљење, радозналост и узбуђење. Прошао је и министарски воз, прошли су неколико возова препуни војника, а ми смо још чекали! Грчки посланик, који је путовао са нама, није ми давао мира, тражећи да га известим где је председник Пашић, кад ће воз да крене, и жалећи се што је у таквом моменту без икаква контакта како са својом владом тако и са владом код које је акредитован. Аврам Левић, начелник министарства финансија, сав очајан, јадиковао је да мора пошто пото тога јутра бити у Нишу, да има великих и хитних плаћања која не могу да се изврше без његовог потписа, да га даље чекање у Раљи може коштати службе, па и живота! Ни мени није било лако: и мени је дужност налагала да са чиновницима министарства који су са мном пошли будем што пре у Нишу. Најгоре је било што смо ми носили речнике шифара, а нисмо знали да ли су које понели Драг. Стефановић и др Шајиновић који су већ били отишли министарским возом: без њих они не би могли да отправљају ни да дешифрују поверљиве телеграме. Моја забринутост повећана је изјавом маршала двора мајора Остојића, који на моје наваљивање по десети пут да добије обавештење и наређења из Београда, рече да га не би изненадило ако воз буде остао неколико дана у Раљи! Престолонаследник, рече, може из Београда отићи аутомобилом у Крагујевац, где је требала да буде Врховна команда, а дворски воз не мора ни ићи у Ниш. У томе случају може и председник министарства поћи са Престолонаследником за Крагујевац и одатле наставити за Ниш!

Сада ми је било јасно да не смем више остати у дворском возу и да морам покушати да се са чиновницима министарства попнем у који од војних возова који су пролазили у правцу ка Нишу. С муком сам прикупио чиновнике и објаснио им зашто морамо да напустимо дворски воз. Видео сам да им није било право, јер су се неки били раскомотили и лешкарили су у једном забрану, а један је мирно прао ноге! Ипак смо се сви поређали, са нашим стварима и покушали смо да уђемо у први воз који је наишао. Али покушај није успео, јер ниједнога места није

било. После чекања скоро свима се досадило да стоје у приправности па су отишли да спавају, и једино сам ја, са двојицом секретара, успео да се попнем у следећи воз, и то у фургон за пртљаг.

У Нишу је настала трка да се нађу приватни станови - собе - и да сместе канцеларије. Собу за себе нашао сам доста лако, али за канцеларије је било тешко. За њих је била одређена зграда окружног начелства, на обали Нишаве, велика, пространа и лепа зграда, али која се показала и сувише тескобна за сва надлештва која су имала одједном да се сместе у њој. За канцеларије Министарства иностраних дела добили смо првих дана само две собе, док је председник Пашић радио у углу велике сале која је требала да служи за министарске седнице.

Наше две собе биле су одвише мале, тако да сви чиновници нису могли да стану. Зато су радили на смену, једни до подне, други после подне, трећи после вечере. Партији која је дежурала до ручка у уторак 28 јула по новом пало је у део да прими телеграм аустро-угарског министра иностраних дела Бертхолда, којим је Србији објављен рат. Телеграм је одмах однео председнику Пашићу његов секретар Шајиновић.

Телеграм је био на француском језику, адресован министарству иностраних дела у Нишу и гласио је у преводу:

„Пошто српска краљевска влада није дала повољан одговор на ноту коју јој је предао аустро-угарски посланик у Београду 23. јула 1914, царска и краљевска влада је принуђена да се сама побрине за заштиту својих права и интереса и да у томе циљу прибегне сили оружја. Аустро-Угарска се сматра, дакле, од овога тренутка у рату са Србијом.“

Због необичног начина којим је рат објављен (путем телеграма упућених једновремено министарству иностраних дела у Нишу и Врховној команди у Крагујевцу), постојала је неко време сумња у аутентичност тих телеграма. Али сумња је брзо ишчезла, а ускоро је тресак динамитом баченог у ваздух моста код Београда огласио целоме свету почетак гигантске борбе која је имала да доведе до пропасти Аустро-Угарске и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу, Југославију.

(СРПСКА ВЛАДА НА ПУТУ ОД БЕОГРАДА ДО НИША /наслов прир./ - из фељтона *Аустро-Угарска објавила рат Србији телеграмом* - *Политика*, Београд, број 9405, од 23. јула 1934. год.)

Аноним

ИЗ МОГ ДНЕВНИКА
Београд–Ниш–Ваљево

[АНОНИМ је, очигледно, лице – како видимо из обимног текста „Из мог дневника“ – службено лице које, ових јулских дана 1914. године, док Аустро-Угарска шаље претеће ултиматуме а Србија их одбија, путује из места у место по Србији, обављајући службени задатак, али и које бележи предратовску атмосферу коју затиче у тим местима: хитан покрет војних трупа, али и велико узнемирење народа.

У таквој атмосфери, нашао се и у Нишу, на железничкој станици, али и у ресторану и башти хотела „Европа“, где затиче: чланове српске владе, стране дипломате и дописнике – тек приспеле из Београда … Па и Николу Пашића, са супругом.

Аутор текста „Из мог дневника“ није потписан, што „Политика“ практикује тих драматичних ратних дана и година.]

ДУГИ БЕСКРАЈНИ ЖЕЛЕЗНИЧКИ возови, претоварени војском, крче на све стране, по свима пругама. Све железничке станице начичкане светом и војском. Кратка војничка команда разлеже се кроз вреву и писку. Железничари, који се по четрдесет часова не смењу са посла, ускачу журно на своја места и возови брекћући полазе даље.

У Нишу, - командант станице, пешадијски капетан друге класе, растрчао се на све стране. Треба да задовољи свакога: од генерала до најнижег грађанина. Чистачи обуће пред „Шапчанином“, код „Оријента“ посланици; код „Европе“ министри; Дипломатски кор и наши страни кореспонденти. Ручак је.

У салону „Европа“ оваква је слика: с десне стране од улаза у дну госпође: Трифковићка, Јоце Јовановића, Марка Ђуричића и још неке са мужевима. До њих сто шефа и чиновника Пресбироа, према њима у истом реду чиновници Министарства Иностраних Дела, са симпатичним Драг. Стевановићем на челу који ми нешто мимиком добацује. За другим столом дипломатски представници страних

држава, међу њима и г. Гризингер. За осталим столовима растурени остали министри, а г. Пашић у летњој башти са својом госпођом.

Свршио сам посао, који ми је поверен, и одмах сам се кренуо истог дана поподне. На „Црвеном крсту“ затекла ме је већ ноћ…

(Политика, 27. јул 1914.)

Албин Хуго Кучбах (Albin Hugo Kutschbach)

ПОХВАЛА СРБСКОЈ ВОЈСЦИ

[АЛБИН ХУГО КУЧБАХ (1853–1936), немачки ратни дописник. У претходна два балканска рата пратио операције српске војске против Турака и Бугара и објавио дело „Срби у балканским ратовима“.

Дошао је у Ниш одмах по објави рата Аустро-Угарске Србији. Поред немачких листова, пише и за букурештански „Журнал де Балкан“, у коме и објављује овај први извештај из Ниша. Сматран је немачким шпијуном будући да је слао тајне извештаје у Берлин и Беч. Пар пута започињао је разговор са Н. Пашићем о сепаратном миру, па и септембра 1915, али без успеха.]

„ТЕК ШТО САМ СТИГАО У НИШ, сазнао сам за објаву рата Немачке Русији и Француској.“

Ниш личи једном великом ратном логору. Сви тргови и све најшире улице заузете су војском.

Пукови долазе и одлазе, војници су цвећем окићени, њих прате њихове жене, ћерке и рођаци оних који полазе.

Ја морам да одам пошту војсци. Понова сам могао да утврдим оно што сам видео у ратовима против Турака и Бугара: савршену дисциплину, потпуно разумевање војних дужности како код официра тако и код војника, неограничено поверење војника према својим вођама, савршено наоружање до ситнице, што сам у осталом утврдио и у моме делу „Срби у балканским ратовима“ која је немачки ђенералштаб огласио као најбоље дело, које је писано о балканским ратовима. Томе ваља додати околност да је србска војска била победоносна у два рата и да она, према томе, има у високом степену самопоуздања у своју снагу.

За аустроугарску војску неће бити лак задатак да победи Србе у толико пре што је земљиште на коме ће се борити бити веома тегобно за Аустријанце. Само са надмоћном снагом моћи ће они имати успеха. С друге стране, Срби су послали знатан део војске ка Пироту да чува источну страну од Бугара…

(ПОХВАЛА СРБСКОЈ ВОЈСЦИ – фрагмент из текста Кучбаха – *Политика*, Београд, 1914. од 2. августа, Стр. 1.)

Лазар Марковић

РАСКРСНИЦА ПОЛИТИЧКИХ ИГАРА И ИНТЕРЕСА

[ЛАЗАР МАРКОВИЋ (1882–1955), професор, политичар, журналист. Објавио више књига из области права: *Грађанско право* и др. Био уредник *Самоуправе, Дела*… Поред матерњег, писао је на француском, енглеском и немачком језику.

У Нишу, Марковић је био на војној дужности цензора у главној пошти, од 27. јула 1914. до октобра 1915. године, када одлази са српском владом пут Албаније у Грчку.]

ПАШИЋ ЈЕ БИО ЋУТЉИВ и закопчан. У Нишу се није нигде показивао, и општи став српске владе био је, у складу са већ датом лозинком: мобилизација и спрема за одбрану земље. Томе послу, организовању земље за одбрану, била је посвећена сва пажња владина. Али у великој згради Окружног начелства, где је влада била смештена, управо где су председништво и Министарство спољних послова били заузели главне просторије, владало је тешко и туробно расположење. Шифровали су се и дешифровали телеграми, о којима публика није ништа знала, а који су се сви окретали око основног питања, шта ће Русија да уради.

У руског посланика - новог - кнеза Трубецког, који је тек дошао у Србију, сви су погледали као у највећег пријатеља, али се ништа позитивно није знало.

Ја сам био нервно толико напет да нисам могао да издржим и отишао сам код Стојана Протића, министра унутрашњих послова, и најблискијег сарадника Пашићевог, поред др Пачуа, и молио сам га да ми каже целу истину о ситуацији, какве су вести, шта влада очекује, чему се нада, и шта мисли да ради, а нарочито када мисли да обавести земљу и цео народ о нашој судбини. Протић је и сам био забринут и том приликом ми је саопштио каква је стварна ситуација, и шта влада очекује. Много тога ја сам већ слутио, и сад кад ми је Протић изложио положај Србије, још ми је јасније било у каквом се опасном и критичном стању налази српски народ.

Аустро-Угарска хоће, каже Протић, по сваку цену да сломије Србију. Она не преза ни од европског рата, пошто је покрива Немачка. Питање је шта ће Русија урадити. Цела судбина наше ствари зависи од тога како ће се у Петрограду процењивати ситуација. Када је Пашић био пролетос у Русији, он је успео да добије обећање од руског цара да ће нас Русија штитити, ако нас Аустрија, *без разлога*, нападне.

Препоручено нам је да будемо мирни и да не дајемо бечкој влади никакав повод да би се окренула против нас. Сарајевски атентат искоришћује аустроугарска влада, као да га је Србија организовала, мада ми нисмо криви за тај догађај. То су извели босанско-херцеговачки националисти, као протест против анексије и против антисрпске управе и политике у Босни и иначе.

Ми смо дакле невини, и то смо објаснили одмах и руској влади и европским силама. Када нам је предат ултиматум, и кад је постало очигледно да се налазимо пред аустроугарским нападом, влада се обратила Русији са молбом за помоћ и заштиту, у вези с датим обећањем. Наследник престола регент Александар упутио је дирљив апел руском цару Николи II, молећи га да заштити и спасе Србију. Прошла су већ три дана, а ми још немамо јасног одговора ни од руске владе ни од руског цара.

У Европи се бије дипломатски бој и ми чекамо на тај исход, али је битно хоће ли Русија да се заузме за нас. Забринути смо због ћутања Русије. Ако нас она напусти, наш положај биће очајан.

Може се замислити како је мени било кад сам чуо из устију позваног фактора како судбина Србије виси о концу и како само једна реч руског цара или владе може изнова да измени ситуацију.

Ако та реч не дође, шта ће бити од нас? Ишао сам кроз Ниш и гледао грађане и војнике како пуни самопоуздања врше своје послове и своје дужности, као да не прети земљи смртна опасност! Дивио сам се храбрости и трезвености наших људи који су били потпуно уверени да ће нас Русија заштитити и да ми нећемо бити остављени сами себи.

Како је пак влада проводила ове критичке дане и критичке часове, то само знају они који су били посвећени у ствари. Ја једне ноћи нисам уопште спавао, чекајући у Министарству спољних послова, код дежурног чиновника, телеграме из Петрограда.

Најзад су одлучне вести дошле, готово једновремено из Беча и из Петрограда.

Из Беча, откако је аустроугарска влада 25. јула п.н. прекинула дипломатске односе, нисмо имали никаквих вести. Очекивали смо напад и објаву рата, али до напада није дошло ни 26, ни 27, ни 28. јула. Тек 29. јула стигла је једна депеша из Беча, упућена преко Букурешта и адресована на Министарство спољних послова у Нишу. У тој депеши саопштава бечка влада да се од 28. јула Аустро-Угарска налази у ратном стању са Србијом! Тога дана пали су и први топовски меци са земунске стране на Београд, на тврђаву и на варош, и српска артиљерија са Топчидерског брда и са Торлака је одмах одговорила, дајући Немцима и Мађарима на знање да смо ми ту и да их чекамо! Тако је 29. јула отпочео прави рат са Аустријом. Овај датум, 29. јули, био је међутим у другом једном погледу много значајнији за Србију него што је објава рата од стране Аустрије. Тога дана стигао је најзад одговор Русије и рускога народа на српски апел и српски позив на помоћ. Српски посланик из Петрограда саопштавао је да му је са меродавне руске стране казано да Русија неће напустити Србију. Ова вест је као стрела прошла кроз Ниш, кроз Крагујевац (Врховну команду) и кроз широке кругове у целој земљи. Али право весеље и задовољство, помешано са осећајем среће и дубоке узбуђености, дошли су када је одмах затим, истога дана, руски посланик донео одговор цара Николе II на телеграм и молбу регента Александра да Русија неће оставити Србију и да не треба да губимо храброст.

Историјску одговорност за пропаст Србије у 1915. носе дакле велике силе: Француска, Енглеска и Русија које су на време биле обавештене о свима користима балканског фронта, о којима је српска влада, поред тог позитивног обавештења, скренула пажњу и на опасности за Србију, а према томе и за општу савезничку ствар, ако се српски фронт ефикасно не помогне и ако се не оствари права и широка веза са Русијом. Велики савезници су свесно *пустили* да Србија пропадне и тек када су видели потпуну српску трагедију, и кад су сазнали да Србија неће да се преда Немачкој, Аустро-Угарској и Бугарској, и кад је српско питање претило да се претвори у један савезнички скандал, речено је у Паризу и Лондону да се иде у Солун и да се пружи у дванаестом часу помоћ Србима који су се кроз албанске гудуре пробијали ка Јадрану, ка мору, ка својим „савезницима“!

Има још једно инострано, а супротно сведочанство о Србији и њеној политици из 1915. и то сведочанство треба такође да се забележи да би се видело како су извесни кругови у савезничким земљама посматрали Србију. То је сведочанство Винстона Черчила у његовим

„Ратним мемоарима“, који су исто тако интересантни као и Лојд Хорхови, мада су за историју Првог светског рата мемоари Лојда Хорха значајнији и сигурнији. Черчил је био министар морнарице и, као врло предузимљив човек, он је био смислио да са енглеском флотом продре кроз *мореузе* и да освоји Цариград. За њега је ово предузеће постало фикс идеја, и да би ствар учинио примамљивијом за Енглеску, Черчил је тиме мислио да васпостави везу са Русијом, што би знатно олакшало положај савезника.

Војни стручњаци су одвраћали Черчила од те намере, објашњавајући му да се *самом флотом* не могу уопште освајати територије и да су потребне континенталне, сувоземне трупе да би се постигао војнички успех и да би се освојили мореузи и Цариград. Черчил је онда тражио трупе које британска врховна команда није хтела да стави на располагање. Тек на крајње наваљивање Черчилово, добијене су неке дивизије, потпуно недовољне за искрцавање на Дарданелима, уз акцију флоте. Главну улогу имале су аустралијске трупе доведене са Средњег истока.

Позната је ствар да је ова експедиција Черчилова пропала и да су се енглеске трупе и енглеска флота, после извесних почетних успеха, морале повући, не свршивши ништа. Черчил је због овог неуспеха био принуђен да даде оставку и да испадне из владе. Што је пак мање познато, и што је нарочито непознато српској публици, то је покушај Черчила да за своју експедицију на Дарданелима баци кривицу на Србију и српску владу!

То изгледа врло чудно и необјашњиво, али је то суштa истина, и о томе се налазе документи и у Черчиловим „Мемоарима“. Како је Черчил дошао до те идеје да Србију окриви за свој пад - то је он јавно учинио и у парламенту, говорећи о неуспеху експедиције своје против Дарданела - вреди да се изнесе. Можда у томе лежи и објашњење, зашто у II светском рату симпатије Черчилове нису биле на страни Срба и да он Србе није много волео.

Ето како стоји ствар. Кад је енглеска експедиција у мореузима запела, и кад се видело да експедициони корпус који је био искрцан на азијској обали - страни мореуза није у стању да изведе поверени му задатак, најпре због бројне недовољности, а затим због малог простора који је био обухваћен британском војском, појавила се мисао, Черчилова властита, или пак њему сугерисана од извесне стране, можда чак и од самих Бугара - да би та експедиција могла успети ако би Бугарска ушла у рат на страни савезника, и ако би бугарска војска, на европској страни

мореуза напала Турску, очистила простор до испред Цариграда, и тако пружила потребну континенталну потпору Британцима да продру напред и заузму и мореуз и Цариград.

Ова идеја била је врло примамљива, и њу је Черчил оберучке прихватио. Са Бугарима и бугарском војском, било му је сигурно да ће предузеће против Дарданела успети, и сад је Черчилу било једино потребно да добије бугарску помоћ. На поверљиво питање о томе да ли би Бугарска хтела прићи савезницима и ући у рат противу Турске, односно Немачке и Аустро-Угарске - лукави краљ Фердинанд је одмах одговорио да је Бугарска спремна да приђе савезницима, под условом да јој Србија уступи Вардарску Македонију - целу Македонију, до албанске границе.

Сад се видело, према начину како је Черчил третирао овај бугарски одговор, како он није био упознат са стварним приликама на Балкану, а нарочито како је врло мало познавао Бугарску и њену праву политику. Черчил је притиснуо британског министра спољних послова да овај прихвати бугарски захтев и да утиче и на француску владу да и она изјави своју сагласност са тим. И тако се десило да су Енглези и Французи учинили представку у Нишу, код српске владе, тражећи да Србија, у интересу савезничке ствари, и ради придобијања Бугарске за рат противу централних сила, изјави своју готовост да преда Бугарској Вардарску долину, и да тако сама себе одсече од једине везе са морем. Мала Србија и иначе напуштена и угрожена са свих страна, уместо да добије тражену помоћ од савезника, сада је била позивана да један добар и витални део своје територије, онај исти због кога се два пута водио рат 1912. и 1913. уступи одмах Бугарској, и да тако сама себе рашчеречи и ослаби ради помоћи савезницима!!

Што је још карактеристично у целој овој ствари, то је она крајња лакомисленост, са којом је Черчил прихватио понуду Бугарске, и поверовао озбиљно да би Бугари пристали да ваде кестење из ватре за Енглезе и Французе. Енглези су тражили бугарску помоћ, јер сами нису хтели или нису могли да пошаљу бројне трупе за борбу са Турском. Са бугарског гледишта, ствар је пак стајала овако: Бугарска је тражила да јој Србија уступи централну Македонију да би Бугарска, кад је тако задовољен њен главни „национални“ захтев, пришла на страну савезника.

Овај захтев Бугарске био је *претходни услов* да се Бугарска уопште оријентира према савезницима, али за *улазак у рат* против Аустроугарске, Немачке и Турске, Бугарска је имала да постави нове,

друге и врло тешке услове, за које се с правом може сумњати да би их савезници уопште могли прихватити. Јер ни бугарски краљ, ни бугарски државници не би били тако луди да се сами изложе опасности рата са Турском, Аустроугарском, Немачком, можда и Румунијом, ако би уопште хтели да приђу савезницима, о чему ће бити говора. Бугарска влада тражила би да јаки контингенти француске, енглеске и руске војске помогну евентуалну бугарску војну акцију, пошто би само присуство снажних савезничких трупа могло да обезбеди Бугаре од неуспеха или чак и пропасти.

Бугарски фактори су били довољно паметни да не улете у авантуру, чак ако би се и претпоставило да су уопште били вољни да пређу на страну савезника.

Жртве које би Србија учинила, уступајући скоро трећину своје територије Бугарској, биле би дакле потпуно бесциљне, јер савезници нити су хтели, нити су изгледа могли, по схватању својих војничких шефова, да одвајају велике контингенте за Балкан. Због те немогућности да даду властите трупе, савезници су и тражили учешће Бугарске у експедицији против Турске, а Бугарска, међутим, баш је то постављала као услов за своју оружану интервенцију. Окретало се у једном circulus vitiosus, и то Черчил и његови пријатељи нису видели, или нису хтели да виде.

Што је пак, желим да истакнем, што је српска влада знала још 1915. године, и што се после завршетка Првог светског рата утврдила у дипломатским документима који су били објављени - то је чињеница да бугарски цар Фердинанд и бугарска влада уопште нису хтели да приђу савезницима, ма какве услове да су савезници нудили. Фердинанд је већ био везао и своју судбину и судбину своје земље за Немачку и Аустроугарску, и ови преговори са Енглеском служили су му само као средство да заговара савезнике и да од њих сазна за њихове намере. Черчил и други енглеско-француски политичари и војни стручњаци пали су били у заблуду да верују Бугарима, и само су својим разговорима са Софијом опоменули Немачку да она, од своје стране, затвори на Балкану ту капију, кроз коју су савезници могли не само да дођу у везу са Русима, него и да угрозе централне силе на местима где су оне биле најслабије, а то је у Дунавском басену.

Конкретан додир са хрватским питањем после мојега пута у Загреб, о чему сам раније говорио, добио сам међутим, у 1915. у Нишу, приликом сусрета и разговора са чувеним хрватским политичаром Франом Супилом. О томе сусрету ја сам још 1935. нешто писао у

мојој књизи „Југословенска држава и хрватско питање“ (Београд 1935, издање Геце Кона) па ћу овде то да проширим и допуним. Франо Супило је био истакнути хрватски политичар, новинар и иначе, врло способан и енергичан човек. У хрватском јавном животу он је био представник *хрватства*, и мада је желео споразум са Србима, сматран је као *праваш*, тј. као екстремни Хрват, присталица тзв. историјског државног права Хрватске.

Супило је издавао на Сушаку - Ријеци „Нови лист“, који је поред опште политике, бранио хрватске интересе на Јадрану и према Мађарима (који су држали Ријеку као corpus separatum мађарске државе) и према Италијанима. Био је одличан публицист, вешт полемичар и добар говорник.

И други хрватски политичари употребили су прилику рата да пређу у иностранство и да ту виде какав је положај хрватског народа, и шта се може урадити да и Хрватска добије самосталност. Један од првих, поред Супила, који су отишли у иностранство, био је др Анте Трумбић, адвокат из Сплита, политичар, такође праваш хрватски, посланик у аустријском парламенту (Reidurat) за Далмацију, која је била у склопу Аустрије. Исти је случај био са др Франком Поточњаком, послаником за Истру, такође угледним хрватским политичаром. У Италију је дошао и др Лујо Војновић, Хрват, књижевник и политичар, брат песника Иве Војновића, син Косте Војновића, хрватског борца за Дубровник. Лујо Војновић је био један од најученијих и најпросвећенијих људи нашег времена. Он је једно време био на београдском двору гувернер принца Александра, а живео је и у Црној Гори, на двору краља Николе. Иво Војновић је био најфинији, најромантичнији југословенски песник. Са породицом Војновића ја сам се спријатељио, и о њима ћу још говорити доцније. Од Хрвата прешао је границу и др Хинко Хинковић, адвокат из Загреба, један од првака хрватско-српске коалиције, човек врло спретан и врло паметан и интелигентан.

И покушај Трумбића и Супила да у енглеским и француским политичким круговима изазвале интересовање за *хрватску народну ствар*, испао је неповољно. Савезници су хрватским емигрантима скренули пажњу на две ствари. На првом месту истакли су да је Србија *савезничка земља*, и да је она у свом државном и националном програму предвидела хрватске аспирације за слободом и уједињењем са Србима и Словенцима, у једну заједничку државу. Зашто се хрватски емигранти не прикључе Србији, па да заједнички раде на остварењу тог општег јужнословенског програма? На напомену хрватских

емиграната да они у првоме реду желе, као особени хрватски народ, да добију своју независност, и да питање везе и уједињења са Србијом има особени карактер, и остаје резервисано за будућност, одговорено је од савезничких дипломата да они (савезници) имају обавеза према Србији, и да не би могли помагати контрадикторне захтеве *Србије и хрватског одбора* из Венеције. Препоручили су Хрватима да се споразумеју са српском владом, и да не излазе пред европску и савезничку јавност са једним партикуларистичким програмом.

На крају су пријатељски скренули пажњу емигрантима да је у хрватском интересу да се придруже Србији, која је савезничка земља, јер према тадашњем стању ствари Хрвати су још увек у склопу Аустро-Угарске, и хрватски пукови боре се на непријатељској страни. На италијанском фронту они примају похвале од немачко-аустријске команде за своје храбро и лојално држање, а све то не иде у прилог захтева и жеља хрватског комитета.

Као што се види из овог кратког прегледа ситуације, у којој су се налазили хрватски емигранти у Италији, њихов положај није био ни мало сјајан. Зато се Супило, који је био главни хрватски заговорник, решио био да пође у Србију и да види како то Србија замишља уједињење Срба и Хрвата, и да ли ће она поштовати хрватску самосталност и хрватско државно право. У исто време Супило је решио да иде у Русију, у Петроград, из два разлога. Прво, да извиди какве су одредбе Лондонског уговора, у погледу на хрватске земље на Јадрану, и да објасни руским дипломатама сву неправду која би се учинила Хрватима и Словенцима ако би њихове територије биле предате Италији. Поред тога Супило је намеравао да објасни Русима да су Хрвати *посебан народ*, да имају своју хрватску државу, и да Руси треба да настану да се уједињење, на коме ради Србија, не изврши на штету хрватских народних интереса, него на бази равноправности Хрвата и Срба.

Тако је Супило дошао у лето 1915. у Ниш, на путу за Петроград, и ту у Нишу по жељи Пашића и Стојана Протића, ја сам имао више састанака са овим истакнутим хрватским политичаром. За разлику од свога млађег брата Ђива Супила, каснијег министра у Југославији, који је био мали растом, Супило Франо био је крупан и врло паметан човек, прави џин, горштак, али у говору питом и разложан, миран и одмерен.

Ја сам га упознао у Нишу са многим Србима, и са емигрантима, од којих је он неке већ био познавао, као на пример Јову Бањанина, новинара, сарадника „Србобрана“ из Загреба. Ово друговање са Супилом било је за мене велико задовољство, и ја сам са Супилом

и емигрантима сваког дана био на ручку и вечери у маломе хотелу „Балкан“, одмах до центра града Ниша, где је кујна била одлична и не скупа. Сећам се како је Супило, као крупан човек, много јео, а имао је изврстан апетит.

У Нишу су чувени јагањци, а у ресторану „Балкан“ увек је било и за ручак и за вечеру, јагњећег печења, које је Супило јако волео. Узео би јеловник, зовнуо би келнере и поручио би: „јагњетине, пријатељу“. Онда би се нагнуо ка келнеру и као поверљиво би му шапнуо, али гласно да ми сви чујемо: „Две порције, одједном!“ Ми смо сви правили шале на рачун Супила кад би он, накнадно, ако је јањетина сасвим свежа из пећи, или са ражња, поручио и трећу порцију!

Супилово друштво било нам је пријатно, али независно од тога, у разговорима о националном питању нашем, видело се да између нас Срба и њега Хрвата постоје приличне разлике у схватањима нашег општег народног питања. Сам Супило је то говорио, обраћајући се нама са речима: „Ви Срби то олако схватате“. У души је вероватно још строже судио о нашим мишљењима. Непосредни повод за објашњења дао је пријем Супилов код Пашића, где је он остао пуних два сата у разговору са српским премијером, али по свему изгледу није био задовољан тим разговором. Пред другима није хтео да говори о појединостима, и није ни једном речју помињао Пашића, али се очигледно видело да је у нечему разочаран. Кад смо се после ручка шетали у парку, Супило ми је поверио да се боји Пашићевих идеја, и да Пашић не схвата прави смисао хрватских тежњи за самосталношћу. Пашић верује да су то остаци аустријанштине и мађарског режима, и да Хрвати треба да схвате да ће у јединству са Србима остварити своју независност. Србија није Аустрија ни Мађарска да се са њом праве уговори и нагодбе о уједињењу, него је Србија братска земља, са којом се Хрвати налазе у задрузи широј, јужнословенској, и то по пореклу, по крви и по језику свом.

Из те задруге су били истргнути и Срби и Хрвати, од страних освајала, и кад се збаци тај туђи јарам, самим тим Хрвати и Срби, по својем народносном обележју улазе, без икаквих погодаба и нагађања, у своју општу, српско-хрватску заједницу. Зато Пашић сматра да Супило претерује кад говори о условима и тешкоћама хрватско-српског уједињења: Ето - рече ми Супило, то су схватања Пашићева, добронамерна, лојална и поштена, признајем, вели Супило, али та схватања не одговарају ономе што Хрвати мисле о себи, и о евентуалном

уједињењу са Србима. Хрвати су свој народ, потпуно одвојен и засебан од Срба. Имају заједнички језик са Србима, и то је све.

Иначе Хрвати желе своју самосталност, и то им је битно. Могли би и да се уједине са Србима, али под одређеним условима. Супило жели да чује да ли би Срби били сагласни са овим условима. Две државе да се оснују: српска и хрватска, и оне да створе дуализам, то је отприлике хрватска жеља, нешто слично са оним што постоји између Аустрије и Угарске.

Супило је ишао и Стојану Протићу, и са њим је такође дуго разговарао. Код Протића је био два пута, и Протић га је прилично умирио био. Протић је био међу радикалским првацима најбољи познавалац српско-хрватских односа. О тим односима он је још пре рата много и писао, и нешто се налази прештампано у његовим објављеним књигама.

Протић је са Супилом друкчије разговарао, разматрајући и општи положај Хрвата и њихов живот и њихове односе у склопу Мађарске и Хабзбуршке Монархије. Протић је објаснио Супилу да ако Срби истичу потпуну истоветност Хрвата и Срба, и замишљају уједињење без икаквих резерви, уговора или нагодаба, они то чине из спољнополитичких разлога да би Европа разумела и прихватила као чињеницу српско-хрватско јединство и да би се на томе основу тражило и добило ослобођење од Хабзбурга.

Међутим Срби су свесни да између њих и Хрвата постоје разлике, и да Срби и Хрвати представљају посебне народносне јединице, и да треба да се споразумеју о заједничком животу у слободи. Не *уговор* или *нагодба* између Срба и Хрвата, него братски поштен *споразум*, о свима битним заједничким питањима.

Кад сам са Супилом разговарао о Протићу, он је био пун хвале за државничке погледе Стојанове, и говорио ми је да се види да Стојан боље познаје хрватски проблем него Пашић.

Франо Супило налази ипак да је најбоље решење српско-хрватских односа у *дуализму*, и да Срби не треба да се противе таквом решењу питања, које и њима мора изгледати прикладније, јер су и они поносити на своју прошлост и своју индивидуалност. Јован Јовановић Пижон, познати српски дипломата и државник, у времену пред рат био је посланик у Бечу, и он је добро познавао аустријску и немачку политику, посебице у вези са српским и југословенским питањем.

Јовановић је био у Бечу кад се десио атентат сарајевски, он је, објективно говорећи, могао бити главни сведок и доказ да службена Србија није имала никакве везе са тим атентатом, делом Гаврила Принципа и једне групе младих босанскохерцеговачких националиста. Аустрија је пак желела рат и зато се позивала на сарајевски атентат, али није хтела да прихвати понуду српске владе да се спор изнесе пред Међународни изборни суд у Хагу, који би свакојако утврдио невиност Србије и српских службених кругова.

Кад је избио рат, Јовановић Јоца, по доласку из Беча, узет је од Пашића у Министарство спољних послова да руководи пословима и да тако стварно буде помоћник министра спољних послова и главни политичко-технички сарадник Пашићев. Јовановић је био човек доста крут, уздржљив, недруштвен, и многи људи га због тога нису волели, али је био врло вредан, и интелигентан, а нарочито вредан и радљив, па је зато Пашићу био од користи.

Ја сам се мало био приближио Јоци Јовановићу, да не бих увек ишао Пашићу, и живео сам у уверењу да је Јовановић радикал, тј. да симпатише радикалима, мада сам знао да се не меша активно у унутарњу политику. Са Јовановићем су моји односи прошли кроз разне фазе, од 1915. до 1939, до његове преране и изненадне смрти, и ја ћу имати прилике да о тим односима говорим на другом месту.

Овде хоћу само то да споменем да сам у Нишу често говорио Јовановићу о грешкама наших западних савезника, у погледу третирања Бугарске, и уопште у погледу значаја Србије и целога Балкана за исход рата, па сам тражио да ми што више о томе говоримо, и да наша дипломатија не треба да буде уздржљива пред овако крупним, а за нас опасним заблудама. Јовановић ми је објаснио да званични фактори чине све што могу, и да су дужни да поштују извесне обзире, али да и други људи који су слободнији, као ја и други, треба такође да раде у том правцу, да пишу, у границама могућности, и да евентуално и говоре са представницима савезника у Нишу, и да се залажу за српске спољне интересе.

Ја сам пристао да говорим у том смислу француском посланику г. Бопу, кога сам добро познавао, као и енглеском посланику сер Ралфу Пецету. Боп је био врло културан, фини Француз - он је написао после рата једну књигу о својем повлачењу са српском владом, у јесен-зиму 1915, мислим под називом „De Nich à Skutari“ - и са њиме се могло говорити, али се видело да он нема утицаја, и да његови извештаји остају у фиокама Quai d’ Orsay-a. Он ми је обећао да ће писати у

Париз у смислу нашег разговора. Што се тиче сер Пеџета то је био отмени господин, који је имао разумевање за положај Србије. Његова супруга леди Пеџет старала се о помагању цивилног становништва, о санитетском и болничком материјалу, нарочито за време епидемије пегавца, много је задужила била српско друштво.

Сер Пеџет је пажљиво саслушао моје излагање, али није изгледао много убеђен. Он је веровао у памет својих претпостављених у Лондону, и налазио је да би било практично придобити Бугарску за савезнике.

Ту нисам имао успеха, али сам утолико добио сатисфакцију после извесног времена - и то од самог сер Пеџета - који ми је саопштио да енглески посланик у Софији, г. Ајронсајд, има исто мишљење као и ја о Бугарској, у томе смислу да Бугарска уопште неће приступити савезницима, пошто је већ везана за Немачку и Аустро-Угарску! Тако се и десило, и у септембру 1915. Енглези су доживели разочарење да буду изиграни од Бугара!

Са Јоцом Јовановићем Пижоном виђао сам се у Нишу доста често, јер је он остајао дуго у ноћ у Министарству, па сам имао обичај да свратим код њега и чујем вести. Јовановић је знао да сам у врло пријатељским односима са Пашићем, и да може мени да каже, без икакве бојазни, све вести, сем оних најповерљивијих, које су биле резервисане само за чланове владе, и које ми је само Пашић, ако је хтео, могао саопштити. Ниш је тада био одвојен од запада, у то време није било ни радија, нити новинских агенција, па су све важне вести долазиле углавном преко владе, тј. преко службених места.

Долазећи у Министарство спољних послова увече приметио сам да Јоца Јовановић спрема сваки дан нарочити преглед извештаја, информација и других података о ситуацији, и да додаје и свој коментар. Од њега сам чуо да он тај извештај спрема за регента Александра, у Врховној команди, и да сваке ноћи нарочити курир то носи у Крагујевац. Из овога редовног и нормалног посла, и из телефонских разговора између регента и Јовановића, развили су се нарочити пријатељски односи између њих двојице, што све не би значило ништа необично да није Јовановић, слушајући критике регента и неких официра из Врховне команде, противу Пашића, постепено био падао под утицај те официрске средине, удаљујући се све више од свога шефа Пашића. У томе правцу Јовановић је изгледа јако забасао, па је почео да се меша у државне послове на начин који није био у складу са његовим положајем помоћника Пашићевог. Слао је у Крагујевац извештаје, који нису били у складу са Пашићевим схватањем, и најзад се сасвим отуђио од Пашића,

поставши у 1916.години нека врста повереника регентовог, што је била ствар необична за један парламентарни систем владавине. О даљем развоју односа између регента, Пашића и Јовановића говорићу доцније, пошто је и то од интереса за разумевање прошлости нашег народа.

У Краљеву сам осетио прве тешке утиске повлачења, бежања испред непријатеља, и идења у неизвеност. Ту сам имао и два разочарања. Најпре, разрешен сам војне дужности - Србија није више требала цензора - и могао сам ићи куд хоћу. Био сам слободан, али је то било оно најгоре у повлачењу, кад се не припада ниједној јединици, и кад се нико о нама не стара. Био сам упућен сад на самога себе. Али ја сам још увек мислио да ћу ићи са владом, па ме ово разрешење није много забринуло.Међутим, кад сам говорио са Љубом Јовановићем, он ми је саопштио да је већ начињен списак најнужнијег особља, које ће пратити владу, и да ја, као професор Универзитета уопште не могу ту да будем.

(РАСКРСНИЦА ПОЛИТИЧКИХ ИГАРА И ИНТЕРЕСА - /наслов прир./ - из фељтона Л. Марковића: *Робијашке успомене или мој живот. – Политика*, Београд, година LXXXVIII, бр. 28049-28057, од 6. до 14. XI 1991)

Панта М. Драшкић

ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИК АЛЕКСАНДАР У НИШУ

[ПАНТА М. ДРАШКИЋ (1881–1957), мајор, ађутант регента Александра Карађорђевића. Преводио са италијанског и француског. Учествовао у Балканским ратовима, Првом и Другом светском рату.

У Нишу боравио јула 1914. и касније, пратећи регента Александра, о чему сведочи у књизи *Моји мемоари.*]

НА ПОВРАТКУ ИЗ ЈЕДНЕ ВОЖЊЕ 15-ог смо затекли пред Двором Ђурђа Јелинића престолонаследниковог секретара, који је био дошао из Раље. Држао је у руци једну депешу и предао је престолонаследнику. Депеша је садржала објаву рата под потписом Бертхолдовим. Необичан начин објаве рата! Да се и на тај начин није ишло да се унизи Србија! Одмах смо сели у ауто и отишли у Раљу, одакле смо возом кренули за Ниш. Уз пут смо се у неверици питали да ли је телеграм аутентичан, да није била посреди нека мистификација итд.

Када смо дошли у Ниш на станици је чекао Пашић. Он је известио престолонаследника да је и влада сумњала у аутентичност депеше, али је извршила проверу преко Букурешта и добила извештај да је депеша истинита.

Сутрадан сам први пут у животу присуствовао једној скупштинској седници, и то каквој! На њој је престолонаследник прочитао Прокламацију о објави рата и први пут званично и отворено изјавио да има да почне борба за ослобођење и уједињење свих Срба и Хрвата.[1]

Био је добијен извештај и од руског цара да Русија неће напустити Србију, и да ће и Француска и Енглеска бити уз нас. Расположење је било прилично порасло.

1 Драшкић није у праву, јер је регент Александар тек неколико месеци касније, приликом објављивања тзв. *Нишке декларације* 7. децембра 1914. јавно изјавио да почиње борба за ослобођење и уједињење. Вид. М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, Београд, 1973, стр. 459.

Двор је био у Попићевој кући и тога дана на ручку је био Пашић, др Јован Цвијић, др Николај Велимировић и др.

О ручку је неко запитао Пашића (чини ми се покојни Цвијић):

- Шта мислите, господине председниче, ако се рат сврши повољно по нас, куда ће ићи северна граница државе?

На то је Пашић дао овај историјски и пророчански одговор:

- Овај... ако Бог да те се све добро сврши, онда рачунам да ће наша граница бити негде на линији Клагенфурт-Марбург-Сегедин, а ако пропаднемо имаћемо ту утеху да смо у лепом друштву пропали - завршио је смешећи се.

Признајем да сам онда од сва три поменута места само тачно знао где је Сегедин, па сам једва чекао да погледам у неку карту.

Треба се пренети у схватања онога времена, када се само помишљало на Босну и Срем, па разумети моје запрепашћење када сам видео куда иде линија коју је означио Пашић. Не само ја но сви ми смо сумњиво вртели главом и чудили се Пашићевом оптимизму, који нам је изгледао сасвим нереалан. Међутим, на завршетку рата је демаркациона линија наше војске ишла преко Целовца, Марибора и Новог Сегедина. Тачно онако како је био обележио Пашић 16. јула 1914. Дипломација је, као и увек, изгубила нешто од онога што смо ратом добили, али северна граница наше данашње државе није далеко од те линије.

За време овог кратког боравка престолонаследник је примио новог војног изасланика Немачке[1] који је тек био стигао на своју нову дужност, а већ је морао да иде натраг, пошто смо већ били у рату са Немачком. Био је то један леп и крупан мајор, здрав и румен. На поласку из Двора маршал пуковник Остојић се љубазно руковао речима:

- Дакле, до виђења као непријатељи!

- До виђења, и крајње је време - одговорио је Немац исто тако љубазно.

У Нишу је предао акредитиве и нови турски посланик са уобичајеним церемонијама. Капелник нишке војне музике, неупућен у ове врсте церемонија, мислио је да треба да концертира, па је развукао некакву арапску мелодију која је подсећала на „Низамски растанак“. Његов је концерт одмах обустављен, али је остао један чудан ефекат. Сви смо осећали да ови пријеми нису били пријатељски.

1 Нови војни изасланик Немачке био је капетан Бем.

По завршетку ових нишких свечаности престолонаследник је кренуо за Крагујевац, где је имао да прими Врховну Команду и да се стално настани...

* * *

Случајно сам испустио из реда да опишем прву ноћ у Нишу 15 (28) јула, мада је она била јако интересантна.

Пошто се те ноћи очекивао напад Аустријанаца, то сам себи наместио постељу поред самог телефона у Попићевој кући, да бих могао примати вести. Престолонаследник ми је наредио да му важне вести саопштим без обзира на време и на спавање.

Вести сам примао од начелника општевојног одељења Министарства војног пуковника Крсте Смиљанића. Око пола ноћи он ми је јављао да су Аустријанци покушали прелаз, да се крећу шлеповима преко Саве, да су наши порушили железнички мост и да на Аустријанце дејствују артиљериском и митраљеском ватром. Аустријски меци падају на Београд. Јавио сам ову прву вест престолонаследнику.

Телефон после пола сата поново звони. Јавља се опет Крста:

- Панто, Аустријанци су успели да се искрцају на десну обалу Саве, борба се већ води по улицама. Телефониста који ово јавља извештава да напушта централу. Према томе, изгледа да је са Београдом свршено.

Запрепашћен и скрушен отишао сам да ову вест саопштим престолонаследнику.

Он ме је, сиромах, саслушао запрепашћено и више гласно размишљајући рекао:

- Не разумем како су тако олако прешли!

Вратих се телефону не очекујући више ништа добро.

Наново звони телефон. Овога пута глас пуковника Смиљанића је звонио:

- Панто, оно што сам ти малочас јавио није истина. То је некаква кукавица телефонист био јавио па побегао. И сви су напустили централу осим једне куражне телефонисткиње, која ми сада јавља да је покушај Аустријанаца крваво одбијен. Да се већина подавила а неки су побегли. Мајку им швапску, они још не знају шта је Србенда, има да порумени и Сава и Дунав пре него што један пређе на нашу обалу. Јави ово молим те Његовом Височанству.

Отрчао сам сав радостан престолонаследнику, који после оне малочашње вести није ни спавао. Зарадовао се као дете. Препоручио

сам му да мирно спава, јер после овога се до сутра не може ништа ново очекивати.

Тако је и било. Телефон се више није јављао. Ја сам неколико пута телефонирао да питам и ради контроле везе, и увек сам добио одговор да нема ништа ново и да је на целом граничном фронту мир.

Сви смо претпостављали да је Аустрија била припремила војну експедицију против Србије, пре него што нам је поднела ултиматум. За то је била у могућности, пошто је у рукама имала и политичку и војничку иницијативу. Војнички је била толико надмоћна, да за ову сврху у првим моментима није морала ни мобилисати. Шта би било са нама да је она одмах првих дана упала у Србију са неколико коњичких дивизија и лаких одреда и онемогућила мобилизацију?

Али кад Бог хоће неког да упропасти, он му прво одузме памет. Аустријанци су мобилисали напоредо с нама. Сваки добивен дан била је за нас једна победа...

* * *

... На територији Србије није више било ниједног слободног непријатељског војника. Година 1914. завршила се и за Србију и за савезнике са лепим изгледима. Велики савезници слали су један за другим своје емисаре са одликовањима за храбру српску војску.

Из Француске је дошао ветеран без руке, ђенерал По[1], из Енглеске краљев први ађутант ђенерал сер Едуард Пеџет, а из Русије ђенерал Татишчев, царев ађутант и доскорашњи царев изасланик на двору Виљема II (који је био стално у двору кајзеровом). Са њим је преко Румуније стигао и ђенерал кнез Јусупов, који је ишао за Лондон као изасланик за енглеског краља.

Поводом тога су била у двору у Попићевој кући три свечана динеа са значајним говорима. Намирнице и деликатесе за ове велике ручкове лиферовала је овог пута Софија.

Зима и већи део 1915. год. прошли су без већих догађаја на фронту, али се појавио много страшнији непријатељ у пегавом тифусу, који је покосио више народа него цело досадање ратовање. Нарочито су настрадали наши лекари. Своју рђаву припрему санитета за рат они су платили половином свога контингента.

1 *Пол Мари По* (1848–1932), француски генерал, упућен у Србију после Колубарске битке да извиди дипломатске и војне прилике. Види С. Марјановић *Мисија генерала Поа у Србији (фебруар-април 1915)*, Историјски гласник, 1-2 (1985), стр. 113-122.

Људи су лежали мртви по улицама. По болницама у Крагујевцу видео сам болеснике који су „преболели“ пегави тифус, али су остали и без ногу и без руку. Фамилије од 10-12 чланова је уништио тифус.

Најгоре стање је било у Нишу, где је био велики логор заробљеника. Видео сам поворку кола пуних до врха самих лешева. По наређењу престолонаследниковом обишао сам војну болницу код Ћеле-куле. Оно што сам тамо видео било је више него ужасно.

Управник и цела управа су тако рећи били дигли руке од болнице и епидемија је била господар. Изнурени болесници су лежали у сламњачама, које су биле пуне њиховог измета. У собама нигде никога, само се шета једна јунак девојка (мислим да се звала Милица Михајловић), која је болесницима додавала воду. Крај болнице, код гробља је лежало око 220 непокопаних лешева.

Ужас!

Из канцеларије испаде преда ме један поп, који поче да ме преклиње да буде ослобођен од вршења црквених дужности опела мртвих војника, да не би и он услед тога страдао. Поштено сам га изгрдио за ово и рекао му да се служба мора вршити у рату увек под смртном опасношћу.

Управник болнице је подлегао такође епидемији, пред којом је онако бедно капитулирао. Кад је дошао нови управник, капетан Влада Станојевић, он је развио силну енергију и управо направио чудо иза оне пустоши.

У земљу дођоше велике санитетске мисије из Енглеске, Русије и Француске.

У Нишу су били и заробљени аустријски официри. Било их је близу 900 и становали су у старој касарни 2. пука.

Однос међу њима био је карактеристичан. Активни официри су били сви сложни без обзира на народност, док су резервни официри били подељени по народностима, и нису се уопште дружили са активним официрима. Нарочито су били дивни Чеси резер.(вни) официри, којих је било и највише. Они су образовали и певачки хор и позориште, и давали су јавне концерте. Од заробљених музиканата образовао је капелник Покорни велику и првокласну музику.

Са наиласком топлих дана угасила се и страшна епидемија. Требало је поново подићи и снабдети војску, која је била борбама и епидемијом осакаћена. Вредно је у том погледу истаћи помоћ коју су нам указали Руси. Та је помоћ била више него братска, нарочито кад се узму у обзир оскудице које су њих давиле у најмању руку исто као и нас.

Пуни бродови одела, веша, хране, муниције и свих врста намирница, стизали су скоро посведневно у Прахово и тамо истоваривани као поклон. Транспортима је дириговао царев ађутант, адмирал Весољкин. Он нам је причао како су Бугари пуцали на његове бродове, мада нису још били у рату.

Зна се да је у том времену Русија трпела очајну оскудицу у пушкама. Управо је недостатак пушака био један од најглавнијих узрока њене пропасти. Е, у таквој ситуацији, Русија је нама поклонила 150.000 нових Бердановых пушака.

* * *

Често смо одлазили у Ниш и тамо сам могао да осетим атмосферу која је била у влади.

Радикално крило било је рђаво расположено према Врховној команди, док су самосталци били на њеној страни. Мора се признати да је Пашић имао према Путнику и Врховној команди врло коректно држање. Кад год је имао нешто да говори са старим војводом, он му је одлазио лично, уважавајући увек војводине разлоге. Велики људи се лако споразумевају и онда када их прилике држе удаљене и у супротним таборима.

Поред Пашића, најкоректнији је био Милорад Драшковић. Ова два велика човека одржавала су равнотежу у влади, која је по својим схватањима била прилично хетерогена.

Ниш је био пун света и имао престонички трен живота. Био је пун тајних агената на челу са фамозним Митом Бифтеком.

И страни представници су запазили несклад на врховима државне и војне управе, и у том погледу су се неповољно изражавали. Француски војни изасланик пуковник Фурије[1] се једном овако изразио: „У Србији су добри само сељаци и волови.“

Требало је да наиђе нова невоља да би нас сложила, а она је и дошла у јесен 1915...

(ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИК АЛЕКСАНДАР У НИШУ - /наслов прир./ - фрагменти из књиге П. М. Драшкића: *Моји мемоари – СКЗ*, Београд, 1990. Стр. 86-90, 106-108, 118-119. Приредио: Д. Т. Батаковић)

1 *Пјер Виктор Фурије* (1867–1945), француски војни аташе у Србији (1912–1915).

Велизар Јанковић

„Ми... и ... Аустрија“

[ВЕЛИЗАР ЈАНКОВИЋ (1880–1966), доктор економије, министар народне привреде у Пашићевој влади. Поред дисертације *Систем непосредних пореза у Србији* (1904), објавио и: *Уговор о миру и ратна одштета* (1920), *Валутна питања у Краљевини СХС* (1921), *Европски царински споразум* и др.

У Нишу, Јанковић је боравио 1914. и 1915. године.]

БИЛО ЈЕ ТО ОНИХ МУЧНИХ ДАНА, када је започет велики светски рат 1914. год. - четрнаестог јула (по старом календару) у целој Србији настало је тешко, грозничаво стање, у коме се предосећала неизбежна катастрофа, после нашег достојанственог одговора на аустриски ултиматум, односно после прекида дипломатских односа Аустро-Угарске са нашом земљом.

Ко се не сећа оне готово очајне ситуације? У Босни због „маневара“ сконцентрисано око 250.000 царске војске, одлично опремљене, а мала Србија, изнурена после два узастопна балканска рата, остављена сама себи, треба немобилисана да дочека „казнену експедицију“ ћесареву! У таквој ситуацији радило се брзо.

Београд, престоница земље, евакуише се, тако рећи, за ноћ и жртвује се, будући на самој граничној територији, у ватреној зони, одбрани отаџбине, која се дубоко у позадини надчовечанским напорима организује. Дубоко иза Београда, на југу, врше се две мобилизације, управо две концентрације. Једна војна, а друга политичка. По одлуци Генералштаба Крагујевац постаје седиште Врховне Команде, а по одлуци Владе, Ниш постаје престоница земље, политички стожер наше загрожене државе. Тако су се у Нишу, за непуних двадесет и четири часа, инсталирали: Влада са свима Министарствима и важнијим надлештвима, цео дипломатски кор и већ раније - распуштена Народна Скупштина.

У томе великом времену, на управи земље била је чиста, хомогена, радикална влада а на њеном челу, на срећу земље, историјски горостас - *Никола Пашић*.

Озбиљан и хладан дочекивао је он догађаје, који су муњевитом брзином јурили. Тако дванаестог јула примљен је ултиматум, 14. јула, увече, аустриски посланик Гизел напушта земљу а већ 28. јула стиже нам (депешом!) објава рата од стране Аустро-Угарске.

После историске министарске седнице у Београду, 14. јула, којој је председавао тадашњи регент, данашњи Краљ Александар, а на којој је спремљен и наш одговор на бечки ултиматум и проглас на народ, и наређена мобилизација војске као и евакуација Београда и све остало, што је требало, у први мах, за пријем наметнутог нам рата - дошла је, одмах некако по уласку у Ниш и једна историска заједничка седница Владе и шефова група у Народној Скупштини. Њој су намењени ови редови, које објављујемо под горњим натписом.

Та је седница одржана у нишком парку, у оној малој неугледној згради тадањег нишког Официрског Дома, која је била намењена за заседања скупштинска. На тој историској седници, где је требало примити одговорности за догађаје, који су се десили и који наступају, били смо сакупљени сви чланови Владе (Пашић, пок. Пачу, пок. Ст. Протић, Ј. Јовановић, Љ. Јовановић, М. Ђуричић, ја и генерал Д. Стефановић), Председник Народне Скупштине пок. А. Николић и сви шефови група. Од њих су била следећа господа: од радикала пок. Прота Ђурић, од самосталаца пок. Драшковић и Љ. Давидовић, од либерала (националаца) пок. Рибарац и Вељковић и од напредњака пок. Ст. Новаковић и пок. Паја Маринковић. Мислим, да су у главном сва овде поменута лица била на окупу, тога дана.

Неки поседаше, а неки се стојећи сакупише око великог, зеленом чојом, застрвеног стола. На свима лицима се читала забринутост и готово преплашеност.

У сред тајца, који нас је био све обхрвао, као да смо били сакупљени око каквог мртваца, устаде Пашић и кратко и суво изложи, како је до ове мучне ситуације дошло и шта је све Влада у одбрану земље предузела. Своја излагања завршио је од прилике следећим речима: „Ми рат нисмо хтели, јер смо још и сувише заморени и изнурени од два прошла рата 1912. г. и 1913. године. Али смо принуђени примити га, у одбрани народне части и државног суверенства. И приватан човек, нападнут од некога, па било то и јачега, мора се бранити и борити, ако

иоле има части и поноса. Надамо се, у осталом, да нас неће баш цела Европа оставити на милост и немилост Аустро-Угарске; али било шта било, ми ћемо се, ма и сами остали, бранити, до последње капи крви“...

Затим је, апелујући на потпору и сарадњу осталих странака, замолио представнике њихове, да се отворено изјасне.

Говорили су сви шефови редом.

Самосталци су истакли, да нас и њих у главном дели и раздваја само унутрашња политика. „У спољној политици“, говорили су, „ми смо једно“. „Рат се није могао избећи“, говорили су они али одговорност за даљи развој догађаја одбили су да приме, и ако су обећавали Влади сву моралну потпору - из опозиције.

И напредњаци су слично нешто изјавили, подвлачећи, да је њихова странка, доцније време, скренула са оне старе познате традиционалне линије, у спољној политици, и да се њихова странка све јаче ангажује за политику тројног споразума.

Либерали, односно националци, како су се они, у последње време у Србији називали, били су највише резервисани. Они су захтевали од г. Пашића највише обавештења, тражећи чак и детаље о предисторији фаталног ултиматума и даљем развоју конфликта.

Нарочито је г. Вељковић био нервозан, чак и арогантан. Пред крај дискусије, он је енергично настојавао, да му г. Пашић одговори, да ли Влада има што позитивније и конкретније у рукама, да ће се неко у Европи умешати у овај наш судбоносни конфликт са Аустријом да би се он бар ублажио.

Г. Пашић је међутим давао, за цело време дискусије више, евазивне одговоре, упућујући само на наде и очекивања.

Међутим г. Вељковић је све више инсистирао, очевидно тежећи, да од г. Пашића добије изјаву о држању Русије.

„У се и у своје кљусе“, то је само позитивно, одвраћао је г. Пашић. „Да ли ће нас други помоћи - то се не зна, то само очекујемо“.

Напослетку је г. Вељковић, да би г. Пашића „истерао на чистину“ подигнутим гласом запитао г. Пашића: „Па добро, реците нам бар то, знате ли, да ли ћемо у овом оружаном конфликту бити ми сами или не?“

У томе часу већ дотле затегнута пажња достигла свој врхунац. Све су очи биле упрте у нашег седог историског старца.

А он - док су готово сви остали дрхтали од нервозе, стрепећи у себи од предстојеће катастрофе, - као и увек хладан и прибран, одговори само ово:

„Па овај ... кад баш питате: нећемо бити сами у овој неизбежној кланици...“ Ова изјава учини, да се сви још више унесоше у његово пророчко, избраздано лице и готово сви гракнуше у глас:

„Па ко ће још бити?“

„Ми... и ...Аустрија!?“ Гласио је лаконски одговор увек прибраног старца.

(„МИ... И ... АУСТРИЈА“ /наслов прир./ - преузето из текста В. Јанковића: *НИКОЛА ПАШИЋ – Споменица Николе Пашића 1845–1925*, Београд, 1925. Стр. 42-43.)

Његово Височанство Краљ Петар I Велики Ослободилац

Престолонаследник Александар Карађорђевић

Никола Пашић,
председник српске владе и министар спољних послова

Књижевник Андра Николић,
председник Народне скупштине Србије

Јован М. Јовановић,
помоћник министра спољних
послова у српској влади у Нишу

Др Лазар Пачу,
министар финансија

Душан Стефановић,
пуковник,
министар војни

Љуба Јовановић,
министар просвете и црквених дела

Др Велизар Јанковић,
министар народне привреде

Јован П. Јовановић,
министар грађевина

Стојан Протић,
министар унутрашњих дела

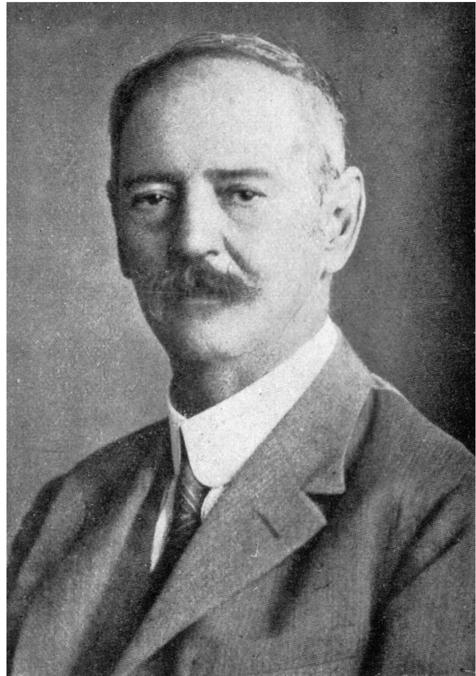

Марко Ђуричић,
министар финансија

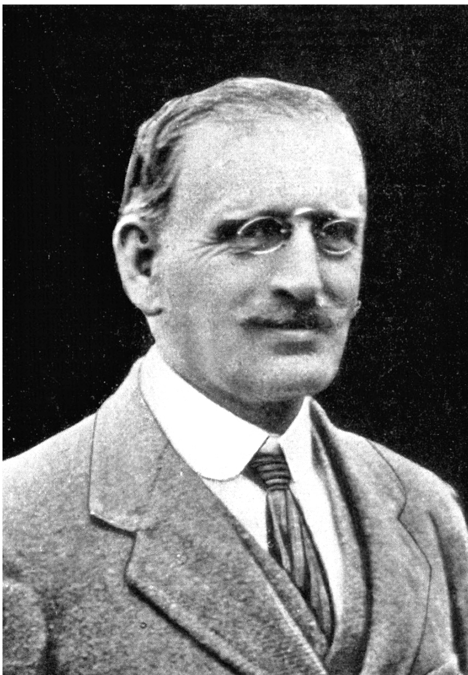

Славко Грујић,
начелник
Министарства спољних послова

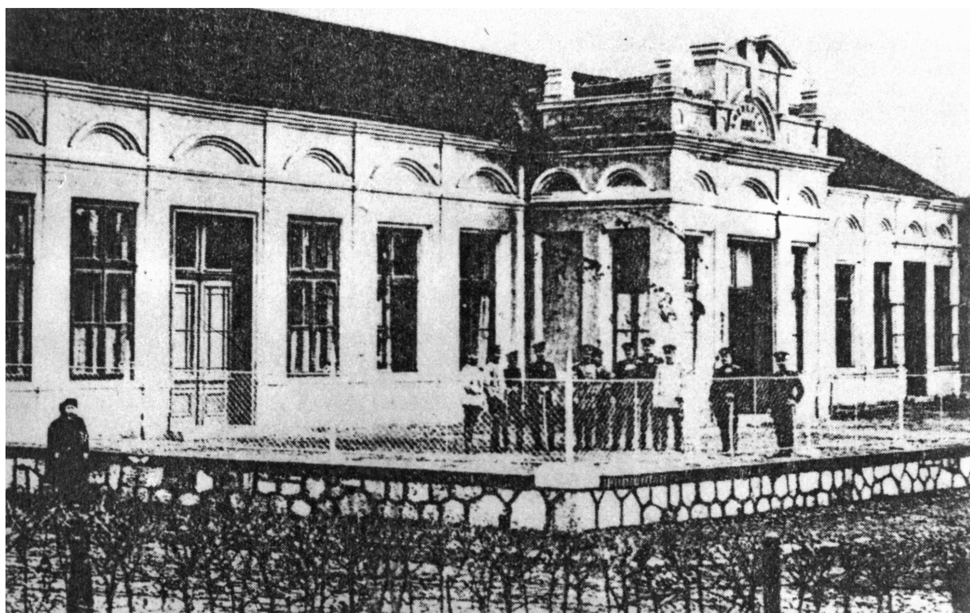

Официрски дом,
седиште Народне скупштине Србије 1914. и 1915. године

Зграда Окружног начелства, седиште Српске Краљевске Владе у Нишу
1914/15 (сада Универзитетска библиотека Никола Тесла)

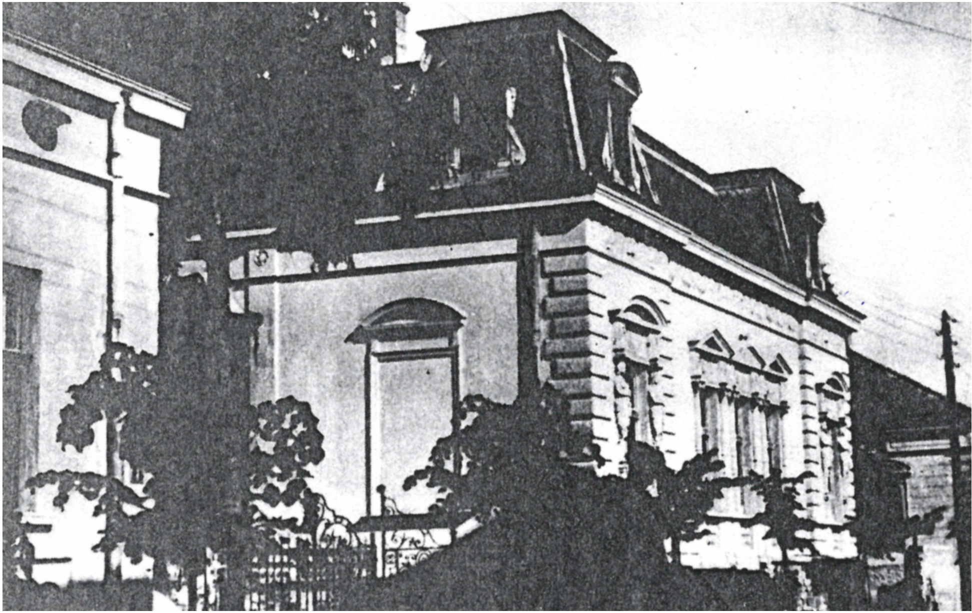

Кућа породице Попић у ул. Лоле Рибара - двор Карађорђевића у I светском рату. (сада Радио Ниш)

Свитски генерал Гр. Татишчев
у Руском посланству у Нишу

Анри Барби (Henry Barby)

У НИШУ СА СРПСКОМ ВЛАДОМ

[АНРИ БАРБИ (1876–?), ратни дописник париског *Журнала* и других француских листова за време балканских и Првог светског рата. Објавио је књиге: *Српске победе, Срби под Једреном, Брегалница, Са српском војском и Српска епопеја.*

У Нишу је у току Првог светског рата боравио у неколико наврата: најпре, крајем јула 1914, када је био први новинар који је непосредно од Николе Пашића сазнао о аустро-угарској објави рата Србији, сведочећи нам и о његовом расположењу. Касније, поред осталог, сведочиће о поласку краља Петра I на фронт. Трајно, остаће пријатељ Србије и, како се говорило, „њен борац“.]

27. ЈУЛ 1914. – ОДЛУЧУЈЕМ ДА НАПУСТИМ Београд како бих, аутомобилом, отишао да се придружим влади која се инсталирала у Нишу.

Време је прекрасно и сунце злати прашњаве друмове.

По изласку из града, на свега неколико минута удаљености, примећујем у једној боровој шуми на падинама Торлака прикривену једну артиљеријску батерију, већ на позицији.

Мале „75.“, са нишанима окренутим према Аустро-Угарској, спремне су.

Мало даље, у месташцу Бели Поток (ruisseau blanc[1]) више није једна батерија већ група од три батерије Дунавске дивизије, 2. позива, која на брду Авала доминира и надзире цели крај између Саве и Дунава.

Мостови и железничке пруге су већ под стражом територијалаца 3. позива и пут је сада већ велики шпалир кола, муниције, возила опремљених материјалом и опремом, коњаницима и пешадијом која иде целом дужином стазе.

У селима из којих су мобилисани људи већ отишли у војску, жене журе да поберу летину.

1 Како би француским читаоцима аутор приближио српске називе, он их – када је то могуће – преводи на француски језик (прим. прив.)

У даљини, на средини поља, механичке мешалице завршавају посао.

У градовима, долазак је све већи: Младеновац, Паланка, Лапово, Јагодина, препуни су људи. Ноћу улазим у Параћин и најзад стижем, у два сата ујутру, у Ниш у којем су упркос касном сату, кафане и даље пуне људи који једва чекају да чују вести али и да нађу смештај.

28. јул 1914. - Јутрос је Ниш оптимистично расположен. Објављено је да се кристалишу помирљиви ставови Тројне Антанте. Сер Е. Греј, као најновију вест, саопштава иницијативу у интервенцији Енглеске, Немачке, Италије и Француске, што значи четири велесиле, које не желе да рескирају да буду увучене у сукоб за који нису директно заинтересоване.

Под оваквим утиском ручам у хотелу Европа, за столом који је у близини стола господина Пашића, када му доносе телеграм.

Истог часа се приближавам, и председник владе, показујући ми депешу, саопштава ми уобичајеним гласом: „Аустрија нам је управо објавила рат!"

То је телеграм на којем, јасно, стоји потпис: „Гроф Берхтолд." Преписујем текст:

„Г. Н. Пашићу, председнику Владе и Министру спољних послова Србије

Беч, 28. јула 1914.

Краљевска влада Србије није на задовољавајући начин одговорила на ноту датирану 23. јулом 1914, коју је предао аустро-угарски посланик у Београду. Зато Царско-Краљевска Влада налази да је принуђена да се ослони на силу оружја ради очувања својих права и интереса. Аустро-Угарска сматра да се од овог тренутка налази у рату са Србијом.

Министар спољних послова Аустро-Угарске

Гроф БЕРХТОЛД"[1]

Господин Пашић даје коверту једном од својих секретара и гласом из којег се још не може осетити ниједна емоција, једноставно каже:

- Треба послати ову депешу Министарству рата.

* * *

1 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, страна 5 – *СКЗ* 1984, БГД.

Није прошло ни пет минута а озбиљна вест је већ била позната целом граду и изазвала неоспорну депресију.

Тако је Аустрија, подвргавајући се већ добро познатој агресивној вољи, учинила дефинитивни прекид. Одбацујући у потпуности помисао о помирљивој интервенцији, о међународној конференцији, ставила је свет пред свршен чин.

Зебња стеже срца, али то брзо куцање је кратког даха. Довољно је да прође један пук који са музиком на челу маршира кроз град, да би се повратила енергија на тренутак затомљена, и да се претвори у живи ентузијазам.

Међутим, ова објава рата, лишена свакога протокола, упућена телеграмом као да је порука обичног појединца другоме појединцу о некој неважној ствари, је чин без преседана који је толико чудан да се скоро и не може у њега поверовати.

Не би ли могла та депеша да буде масло неког злонамерног наклапала?

Влада је и сама још у сумњи тим пре што је један идентичан телеграм стигао у српски Генералштаб, насупрот свим међународним обичајима, и званични билтен прес службе је, објављујући тај телеграм, додао следеће редове:

„*Краљевска влада Србије предузела је мере да би се уверила у аутентичност ове депеше која јој је достављена у неуобичајеној форми, а његово Превасходство министар Немачке који је овлашћен за интересе владе Аустро-Угарске, је изјавио да ништа не зна по овом питању*".

Тек негде пред поноћ смо били потпуно сигурни, из телеграма који су стигли из Букурешта и Атине, *да је објава рата од стране Аустро-Угарске и те како аутентична*.

Крагујевац, 29. јул 1914. - Устао сам у зору и видео да су улице Ниша веома живе. Добровољци трећег позива и још старији од њих, они из „последњег позива" долазе по свој распоред. Подједнако су занесени и имају исто уверење као и људи из активе и резервисти.

У осам сати стижем аутомобилом у Крагујевац у којем је смештен главни штаб српске војске. Штаб се налази у средишту великог парка, у рустичном Конаку који је био палата српских кнезова у не тако далеко

време када су Турци још биле главне газде у Београду (1863) и у Нишу (1878).

Почели су да бомбардују Београд, свега неколико сати после слања своје објаве рата...

КРАЉ ЈЕ У РОВУ!

Аустријанци су на неколико километара од Тополе где је положен пепео Великог Карађорђа; пред вратима су Такова, родне груде Обреновића; прете Крагујевцу и његовом арсеналу; себи већ ласкају да су завршили са Србијом.

Одбрана Београда је управо престала. Зебња па чак и безнадежност обухвата у Србији чак и оне који су најнепопустљивији.

* * *

Изненада, пак, сазнаје се да је муниција - већ дуго времена очекивана - стигла кад се једна нова вест шири војском: Краљ се налази у рововима!

Старац којем има више од седамдесет две, и непокретан услед реуматизма, онемоћао због година, Петар I је своју моћ, изувише тешку за њега, пренео у чвршће руке свога сина, принца престолонаследника Александра али, пред победоносним освајачем, он се усправља. Његов снажни дух побеђује слабост старачког исцрпљеног и немоћног тела; оживео пред опасношћу домовине он је, у жељи да јој полети у помоћ, смогнуо снагу из своје младости, ентузијазам и енергију.

29. новембар - У Врањској Бањи (Врањска купатила[1]) где се био повукао, Петар I је од тренутка када су до њега стигле лоше вести, постао суморан, ћутљив и као сатрвен. Увече, 30. новембра, у време вечере он се појављује са смешком на лицу. Они који се налазе око њега не усуђују се да га питају. Изненада, стари краљ подиже главу, са пламеном у очима:

- Ићи ћемо да их видимо, те фамозне Аустријанце са Аустерлица и Солферина!

Сви су се скаменили. Његов лекар интервенише:

- Височанство...

Али, Петар га прекида:

- Лекар нема право гласа, сада је ред на војника!

1 Аутор поближе објашњава француским читаоцима шта значи „бања“.

Он сутрадан одлази.

На станици у Нишу председник министарске владе, господин Пашић, га дочекује. Краљ му је депешом јавио да ће проћи туда.

- Идем на фронт, једноставно му објављује.

Господин Пашић је поскочио, хоће нешто да каже, али краљ наставља:

- *Они* су пред Тополом! ... Ја нећу да они тамо уђу!... Ја то нећу, док сам жив!...

* * *

Крајем децембра 1914. све болнице у Србији биле су крцате. У онима у Нишу прво су састављали кревете како би у њих могли ставити троје болесника или рањених, а онда су кревети били стављани три уз три, како би у њима могла да лежи петорица људи. Најзад су морали да болесне и рањене стављају и на патос.

У салама за четрдесет болесника било их је сто, сто двадесет! Све болести биле су измешане, један од запаљења плућа налазио би се, рецимо, одмах уз тифусара. Сви су били препуни ваши!

Није постојала сала за изолацију, није постојало купатило, није било комора за дезинфекцију постељине и одеће. Није се предвидео рат, а још мање његово трајање и не само да није било ни угља, него чак ни дрва за потпалу.

Коначно, и лекова није било довољно!

* * *

И у том тренутку затрпаности и љуте невоље, избила је ужасна епидемија тифуса. Део који сам издвојио и који следи, извађен је из једног писма које је доктор-мајор Поци, из здравствене француске мисије, упутио једној париској личности, сам по себи је довољан да дочара слику запрепашћујуће беде и ситуације страхотне мизерије у којој се тада налазила Србија:

„*Налазим се у самом центру тифуса. То је права страва, ужас и очај. Имамо строге наредбе да не дајемо ни број ни детаље; верујте ми на реч: то је запрепашћујуће.*

Имамо много шансе да и сами ту останемо, али је задатак изнад свега, узвишен и леп. Потребна нам је помоћ и ја вас молим да ми

помогнете. Ситуација је таква да болесници умиру на ногама, јер немају места. У кревету су по два, и три болесника. Има их и под креветом, са стране, на земљи, и боре се да пронађу место да се испруже на поду, толико су збијени.

Створићемо болнице од дасака свуда, али нам је потребан веш, чаршави, салвете, марамице, веш да пресвучемо болеснике и да их дезинфикујемо, доњи веш за мушкарце и жене и платнена одећа како би се могли дезинфиковати они који су у близини болесника а није им ништа.

Има четири године како Србија ратује и земља је у ужасном сиромаштву. Ја пишем свима који могу да ми помогну. Знам да ће ваша породица знати да покрене читаву акцију за помоћ Србији. Потребни су нам поклони у натури. Свако из нашег одељења, сви се напрежемо да то добијемо из Француске.“

Ових неколико редова који су толико потребни описују најбоље сву страхоту ситуације у Србији на почетку године 1915.

* * *

Када је месеца априла 1915, тифус био најзад побеђен, беда, изнад свега у селима у којима је три четвртине становништва било угашено невољом, наставила је да страхотно пустоши.

Навели су ми случај једног села у којем је од хиљаду становника њих седам стотина имало тифус а три стотине је умрло. Целе фамилије потпуно су се гасиле и нестајале.

Један доктор здравствене француске мисије ми је причао да је у месецу мају, док је обилазио један крај близу Дрине да би вакцинисао народ против великих богиња и колере, наишао у једном селу на породицу чија је глава био један дечачић од дванаест година!

Са тим дететом остала је још једна девојчица од осам година и дете од око три године. Оба родитеља била су мртва.

Тај дечак од дванаест година сакупио је неколико свиња и неколико кокошака које су побегле непријатељу и он је сам, својим ручицама, обрађивао „земљу“ док се девојчица бавила око имања, кувала и била мала мама последњем рођеном.

Са оближњих имања долазили су да им помогну али када је француски лекар, дирнут толиком тугом хтео да у руку малог шефа породице стави један „наполеон“, овај се захвалио и веома поносно,

одбио. „Нама ништа не недостаје“, рекао је он. „Имамо још мало новца и наше двориште, и осим тога, ја радим у пољу... То је тешко“, признао је ипак, „јер ја нисам довољно снажан, али ће све бити у реду...“

ЗАРОБЉЕНИЦИ

Двадесет пет хиљада заробљеника свих годишта - на педесет шест хиљада колико је узето Аустро-Мађарима - од најмлађих, ћосавих регрута до старих проседих из ландштурма (последња одбрана), било је задржано у Нишу, у месецу јануару 1915.

Међу тим заробљеницима биле су све националности двојног царства - Немци, Мађари, Чеси, Хрвати, Босанци, Херцеговци, Далматинци, Срби, Италијани и Румуни.

Њихова судбина, са материјалног становишта, била је врло лоша у прво време које је дошло после битке на Колубари. Коначно, у Нишу, граду од двадесет хиљада становника, од месеца децембра 1914. било је скоро сто педесет хиљада душа. Он је био запоседнут избеглицама које су побегле пред инвазијом непријатеља. Давао је азил, посебно, великом броју становништва из Београда. Живело се, згужвано по кућама, по пет до шест особа у једној соби, и сваке ноћи, више хиљада сиротих људи који нису успевали да пронађу заклон, спавало је на столовима и подовима кафана и ресторана.

Како, после победе на Колубари, сместити усред те гужве још хиљаде и хиљаде заробљеника који су стизали свакога дана? Војне власти су их, колико толико, сместиле у стару тврђаву, а онда у старе депое муниције у Градском Пољу и у штале коњичких касарни.

Официри, одвојени у страну, много су мање били несрећни у односу на своје војнике. Интернирани на неколико стотина метара ван града, у собама једне касарне пешадијског пука, они су тамо пролазили релативно добро и термин „интернирци“ није, ипак, баш потпуно адекватан; то бих ја пре назвао смештајем, јер у првим данима свога заробљеништва они су уживали невероватну слободу.

Ти су се официри, али понекад и војници, могли видети како одлазе и долазе, како се шетају по улицама града. Могли су се сретати чак и у посластичарницама у које су свраћали да се осладе. Јеврејски војници, на свој захтев и на одговорност великог рабина из Ниша, као и војници словенске националности, могли су да трампе своју униформу за цивилно одело и да се њиме служе у граду. И на крају, неки Немци и Мађари добили су дозволе да раде као слуге, ордонанси или шофери.

На несрећу, аустро-мађарски заробљеници и рањеници, доносили су собом клицу тифуса и страховита епидемија наишла је на плодно тле и развој у тој гунгули у Нишу. Ускоро су заробљеници, српске трупе и цивилно становништво били заражени и сурово десетковани.

Нешто касније, када је епидемија побеђена, заробљеници су се користили у служби за путеве у градовима, у бироима и војним аташеима и најзад за радове на пољима.

Од фебруара месеца 1915. један број њих - словеначке националности - постали су чак ...српски жандарми!

* * *

Када је 2. децембра 1914. аустро-мађарска војска ушла у Београд, официри заробљеници немачке и мађарске националности, одушевљени тим успехом, мада не превише сјајним, трупама генерала Франка одлучили су да прославе њихову победу.

После једне врло обилне вечере, заливене шампањцем, изговорени су ватрени говори, у којима се већ предвиђала могућност скорог ослобођења, певало се, свирало. Српске власти су то пустиле, не интервенишући.

* * *

Две недеље касније, исти официри су дошли у чети да уложе своје „живе протесте“ администрацији касарне јер је терен на којем је њима било дозвољено да играју фудбал био раскаљан од кише и ... да је испорука песка, намењеног „головима“ каснила већ четрдесет осам сати.

Управитељ касарне је просто опомињао протестанте да буду стрпљиви, а онда је додао:

- Одушевљен сам, господо, вашом посетом. Она ми пружа могућност да вам саопштим једну вест која ће вам, мислим пружити прилику да обновите ваше мало славље од пре неко вече...

- ?!

- Ради се о новом заузећу Београда... Његово Величанство Краљ Петар I и Његово Височанство Принц престолонаследник су, знате, баш јутрос присуствовали једном *Тебе Бога хвалим*, слављеном у Саборној цркви наше престонице...

* * *

Смештен у огромним собама, веома чистим и врло прозраченим, сваки од тих официра имао је свога заробљеника-ордонанса за своју личну службу и примао је, према међународним конвенцијама, половину своје редовне плате са, преко тога, накнадом у храни.

Међутим, како је неслога и те како владала међу мађарским и немачким официрима с једне стране, и словенским или латинским официрима с друге стране, и како су се свађе и тучњаве одигравале свакодневно, свака група официра била је одвојена по националности и смештена у одвојене куће.

* * *

Од Срба нису очекивали никакву милост; они су веровали - тако су им говорили - да ће бити осакаћени и масакрирани.

А Срби, неспособни да се спусте на ниво својих варвара освајача, нису спроводили репресалије; тако су Словенци и Јужни Словени, њихова браћа по раси, зажалили што су се умешали у братоубилачки рат.

Борећи се под морањем и без одушевљења заробљеништво им је изгледало као једна етапа према слободи. Аустро-мађарски пораз родио је у њима наду да ће видети Чешку слободну, Хрватску независну или Велику Србију која ће окупити све Јужне Словене из Аустрије. Слутили су, у сваком случају, крај једног омраженог режима.

Ево разговора који сам водио са једном групом официра од четири заробљена. Тројица од њих, као резервисти, имали су функције у цивилу, а четврти је био службеник у банци.

Један је био италијанске народности, други је био Чех, а двојица последњих Словенци.

Нису ми крили колико је њихово изненађење било велико што су третирани са људскошћу и пажњом од стране својих победиоца.

Страх да ће бити мучени био је толико увучен у њихов дух, да ми је официр италијанске народности поверио како је прво што је хтео да уради када је видео да ће бити заробљен, било да себи простреле мозак. „На срећу, ипак сам у последњој секунди, одлучио да окушам срећу“, додао је.

- Тај страх је оно што великим делом објашњава оно што ви верујете да је била храброст код наших трупа, објаснио ми је његов друг.

- Ипак, ја сам одговорио, патриотизам...

- Патриотизам!... пресекао ме је један од Словенаца који је, пре рата, био судија у С...., то је осећање које уопште не постоји у Аустрији, где ми живимо под доминацијом мањине!

Осим тога, видите, мој народни језик је словеначки, и ех! па, на улици ја нисам могао да се користим мојим матерњим језиком, чак ни са пријатељем, чак ни са родитељем!

Потом је, после једне кратке паузе, наставио:

- Ја врло добро разумем постојање таквог осећања код народа као што су Французи или као што су Срби, али ми! ... како ми можемо да будемо родољуби, што значи, да волимо Аустро-Мађарску!

Ми смо се борили само зато да бисмо избегли смрт!

Тако говорећи, официр је нацртао на једном парчету хартије из свога блока нешто као шаховска таблу:

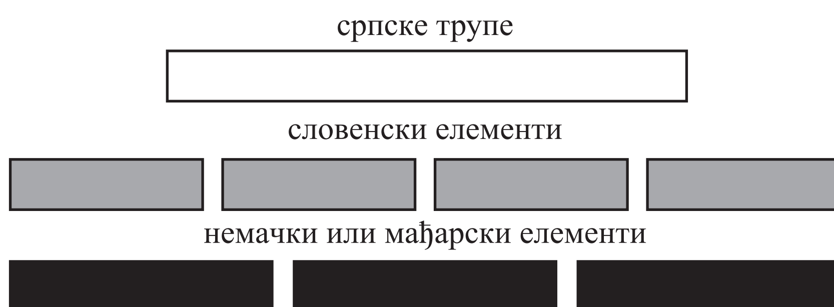

- То вам представља наше ровове, објаснио ми је он. Јасно сам одмах схватио форму одбране због које сам се, често, чудио стижући на позиције које су аустро-мађарске трупе већ напустиле.

То је изгледало овако: прва серија четвртастих јама од којих је свака могла да садржи дванаестак људи и које су биле одвојене простором, мало већим од њихове дужине. Иза њих, на једно двадесетак метара од те прве линије јама *које између себе нису комуницирале*, друга серија сличних јама која се налазила смештена преграђена, у односу на прве, и тако осигуравали континуитет фронта одбране.

- Чеси, Хрвати, Словенци, ми смо били смештени у прву серију јама, наставио је официр, Немци и Мађари су заузимали иза нас други ред и на најмањи покушај да се напусти борба или на најмање комешање,

један покрет митраљеза би нас приморао, уколико не желимо да будемо убијени метком у леђа, да останемо на нашим местима.

Исто је било - сви заробљеници су једнодушни у својим изјавама - када су аустро-мађарске трупе прелазиле у напад. Официри, са револверима у рукама и чак веома често са митраљезом које су имали специјалци, остајали су увек иза редова и убијали оне који нису напредовали довољном брзином.

* * *

Ускоро је већина заробљеника словенске националности тражила да поново узме оружје, али овога пута против Аустро-Мађарске, како би се сада тукла за своју душу, за слободу и словенско братство.

Српска влада није одбацивала њихове захтеве, али, скрупулозна до крајности, не желећи да да могућност да буде оптужена и за најмању повреду ратних закона иако су тако често она била крштена од стране непријатеља, прихватила је учешће али није дозволила овим неочекиваним регрутима да се боре против војске из које су изашли.

Крајем месеца јануара 1915. видео сам, на тврђави у Нишу, један комплетан батаљон, потпуно нов, чији су људи имали прилично необичан изглед. Под српским „шајкачама", набијеним на чело, њихове очи су сијале, радост је избијала са њихових лица и они су весело певали словенске песме.

Тај батаљон за којим су други кренули касније, ишао је за Македонију и Албанију, где је требало да замени окупацијске трупе које иду да ојачају српски фронт.

Та хиљада војника која је, идући да се укрца на станици, ишла перфектним покретом, то су били Чеси, Хрвати, Словенци, то су били заробљеници. То је био први батаљон будуће војске „Велике Србије"!

(У НИШУ СА СРПСКОМ ВЛАДОМ /наслов прир./ - фрагменти из књиге А. Барбиа: *Са српском војском – Дечје новине*, Горњи Милановац, 1986, стр. 31-35, 256-257, 346-356. Превела са француског: Анђелка ЦВИЈИЋ)

Иво Ћипико

ИЗ РАТНОГ ДНЕВНИКА

[ИВО ЋИПИКО (1869–1923), књижевник и новинар. Аутор више дела: *Приморске душе, Са јадранских обала, Пауци, Из ратних дана*...

У Ниш долази из Цариграда уочи аустро-угарске објаве рата Србији, одакле ће писати ратне извештаје за италијанске листове *Месађеро* (Messaggero) и Секоло (Secolo). По струци, шумар, постављен је у Нишу за привременог шефа Окружне шумске управе. Председавао је познатом протестном скупштином Југословена, залажући се за уједињење Далмације, Истре и других крајева у јединствену југословенску државу.

Поред *Ратног дневника*, у коме доминирају догађаји и сусрети са занимљивим и значајним југословенским личностима, Ћипико је написао и две приповетке са тематиком из Ниша.]

Ниш, у лету, 1914.

НАЈПОСЛЕ ИЗ ЦАРИГРАДА СТИГАО САМ у Ниш преко Софије. Хтео сам да проследим за Београд, али се предомислих, те одлучих да сачекам догађаје овде. Погодио сам. Прекинути су дипломатски односи, 25. јула, између Србије и Аустро-Угарске. Двор, влада, власти и дипломатска тела селе се амо. Ниш је свакога дана живљи, пунији и првих дана отменији, одређено му је да буде другом престоницом нападнуте земље... Он је сада не само престоница већ и најближе пристаниште за спасавање. Придолазе избеглице... Не знам што да радим. Морам признати да нигда нисам могао да помислим да ће игда доћи до рата између велике Аустро-Угарске и мале Србије.

- Београд не може да се брани, то је опште мишљење. Па зар да се пусти Београд у руке непријатеља? Код те помисли мени је дошла пред очи она царинска жуто обојадисана кућа на Дунаву, она мрска кућа на граници, што ми је са Калемегдана при заходу сунца кварила ужитак погледа на благи речни савијутак пун светлости. Непријатељ ће прећи ту мрску кућу, прећи ће и светлу тачку завијутка и српски стражар повући ће се. Чини ми се да се то ипак неће догодити... Надам се...

Да отпутујем кући у Далмацију, можда је још на време... Не могу, Бог зна зашто буним се на помолу те мисли.

Дана 28 јула ручао сам у башти Хотел Оријента. При другоме столу до мене ручали су министри и дипломате. Неко са мога стола усред ручка каза:

- Пашић је добио овога часа депешу којом Аустро-Угарска објављује Србији рат.

- Откуда то знаш?

- Знам!

По ручку диже се Пашић, миран, на око безбрижан. Али ипак учинило ми се, кад сам га погледао, да његове повучене очи из заклонице изражавају нешто необично, што се тога часа догодило. На улици, пред хотелом, Пашић извади из џепа једну депешу и показа је француском министру.

То је била депеша објаве рата.

У Пресбироу, чији сам и ја члан, у вече тога дана, разговарамо о тој депеши. Састављена је на француском језику, а преведена на српски гласи:

„Пошто кр. Српска Влада није дала повољан одговор на ноту, коју је предао аустро-угарски посланик у Београду 10 јула 1914 г.ц. и кр. Влада принуђена је да се сама побрине за заштиту својих интереса и да у овоме циљу прибегне сили оружја. Аустро-Угарска се од овога часа сматра у рату са Србијом.“

Ова лаконска депеша, што је стилизована као да неки трговац из Пеште тражи пошто су у Србији шљиве, није побудила никакове нарочите сензације. Објава рата, најпосле, очекивала се. Али да тај рат почне одмах иза овако мирне депеше није се тврдо веровало. Чиновници Пресбироа дискутовали су...

- Зашто објава рата није дошла посредством немачкога посланика?

- Нема никакве гаранције, ко је депешу послао...

- Можда је то неко направио виц... Потписао Берхтолда...

Чинило се многима немогуће да то парче хартије може да буде претеча тако крупним догађајима. У њену вероватност био је поколебан чак и шеф Пресбироа Виловски, иначе опробани бирократа, чији темперамент, мимогред речено, карактерише најбоље његова шећерна болест, благе природе.

Избеглице придолазе. Ниш ври позадинским животом... Долазе вести да свом силом непријатељ разорним зрнима бије Београд. Стрепим ишчекујући његов пад.

Дошао сам из Цариграда скоро без новаца. Позајмићу код некога од мојих богатих пријатеља, који ме добро познају. Ово је ваљда први пут у животу да тражим од другога новац.

На улици сретох се с једним богатим пријатељем, песником.

- Молим Вас за мали зајам.

Пријатељ се насмеја и каза одлучно без поговора:

- Ни паре!...Ви као да не знате да смо у рату.

Растадох се с њиме са првим утиском страхоте рата.

Пролазе ми летњи дани уз реку Нишаву. Не могу да замислим Ниш без Нишаве...

Београд се држи. Стижу вести о победама. Прво узбуђење прошло је. Смирио сам се. Али нека слутња јавља се из овога привидногa мира и баца ме у бригу.

- Није могуће да Србија не настрада... Војска починиће чуда од јунаштва, али може ли се преко чуда?

... Купам се дању у топлој Нишави, шетам лепим пољем по околини, а ноћу живим од цариградских утисака, који ми из душе навиру па их свеже ни ови несвакодневни догађаји не могу да угуше.

... И овде у Нишу летње су ноћи уз Нишаву угодне. Пред зору миран, прибран враћам се кући. Али док сване, Ниш оживи свакидашњим, немирним, разноликим животом.

... Непријатељ наваљује јачим силама, наши одступају. Шабац, Лозница и Лешница пали су му у руке... Те се вести у јавности крију... појединци су тачно обавештени.

Очекујем пропаст... Камо ћу? Они (разумем Србијанце) не очајавају...

- Србин ће да победи! - то је опште мишљење.

- Дочекаће их наши у кланцу... Ту, има да роде мечку.

У њихов оптимизам не могу да верујем. Ко зна верују ли у оно што говоре и они сами.

Моје црне слутње не смем јавно да кажем. Нападају ме као стару аустриску кукавицу. Страх ме је од Аустрије у костима.

- Да ћемо зло проћи о томе нема сумње - каже ми један господин пречанин данас (али и он је Аустријанац). У осталом тако мисли и по који Србијанац... Можда тако мисле и многи други, али не кажу. Најпосле они и смеју да то кажу!... Али ми?...

Моје црне слутње не могу да задржим у себи. Да једно мислим а друго говорим, не могу. До те социјалне врлине у животу нисам могао да доспем.

Мислим зебњом на своје у Далмацији... Ја сам заклоњен... Али што ће да буде од њих? Кад ми на памет дође сестра тешко ми је. Живе са децом и старом мајком. Њих двоје једина су моја безинтересна љубав... Од њих немам шта да очекујем, па ипак их волим неизмерно и осећам да бих могао да се за њих потпуно жртвујем... Сестру више волим него мајку. Мајку ми је отела католичка црква... Њу старицу, већ нема што да буни на овоме свету. Она испуњење свих својих жеља очекује од цркве... У њој је њена старост у сутону живота нашла последњу утеху.

А сестра још много очекује од овога света, очекује од мене... Деца су јој велика брига. А ја им не могу ни у чему да помогнем. Ноћас сам у сну сањао да сам се нашао код њих, криомице. Разговарам се са њима а бојим се да ме неко не јави жандарима, уапсиће ме... Бог зна шта би било са мном... Од страха пробудио сам се у хладноме зноју. Мешкољећи се по постељи осећам необичне радости слободнога кретања, тога часа заборавих на њих двоје, и са захвалношћу мислим на ову малу земљу која ме чува од ратнога беса...

Дођох у Пресбиро. Мој се положај побољшао, постао сам дописником „Messaggero“ и „Secolo“. Не знам како да саставим прву депешу. Помаже ми Синобад, он је дописник „Corriere della sera“. У Пресбироу скоро сваки чиновник има свој лист коме шаље депеше. Сваки један од другога крије свој рад... Сваки хоће да буде оригиналан и тако једна лаконична вест која се јавља са извора (наравно и од тамо нетачна, добија разноврсни коментар, садржину, одушевљење и т.д. у колико је слободно, према занатској вештини дописника). Синобад овлаштен је да своме листу шаље дуге депеше, ја кратке. Он ће много више да заради, ја мало.

Хтео бих да у депеши кажем, нешто свога.

- Не сме се! - вели Синобад - неће цензура пустити, а не би ти шеф ни потписао тако састављену депешу, па губиш лудо паре...

Синобад је Далматинац, стари новинар, није суревњив. Ови други праве се необично важни. Не смем да погледам у њихов рукопис.

Особито високо се држи један мали, срастао, увек дотеран до ситница. Он познаје добро француски. Њему је криво што сам у Пресбироу. Каже ми озбиљно:

- Ви би могли код куће да радите!

Вести што долазе са положаја врло су сумњиве. Непријатељ сигурно напредује... Пао је Шабац на Сави. Цели фронт на Дрини од Раче до Лознице и на Сави Шабац бомбардују. Исто продиру на фронту Лешница - Љубовија... Криомице шапуће се да је Ваљево у опасности. Београд непрестано бију разорна зрна. Осећам се усамљен, непријатно ми је. Пре рата и за време турско-балканског рата био сам навикао на велике љубазности у Београду и свугде где сам се у Србији појавио, а сада (мени се бар тако чини) дочекују ме неком хладноћом, скоро неповерењем.

Јутрос у Пресбироу изразио сам бојазан да не будемо ускоро прегажени.

- Маните - одговори ми професор-песник - наши ће их сатрти...

- То је лудо мислити - одговорио сам.

Песник плане, навали на ме и да ме увери о ономе што тврди, стаде да чита неки уводни чланак једне руске новине пун хвале за јуначку српску војску.

Дочитавши каза ми:

- За нашега шефа не чудим се што тако мисли, он је Аустријанац до сржи, али - Ви?

И други родољубиви песник, иначе пријатељ ми, погледао ме испод наочара, са сажаљењем. Није ништа казао, јер је био занет писањем неке драме из садањега рата.

У Пресбироу је живо. Издају се комуникеи о нашим великим победама. Непријатељ је нападнут свуда. Пред комуникејом, прилепљеним на згради Пресбироа, стоје гомиле света, коментаришу.

Изненађен сам овако наглим обртом. Одлучна битка вођена 15-8 на висоравни Цера, довршена је нашом потпуном победом. Непријатељ у нереду бежи преко Дрине.

Ове кратке вести дописници новина узеше у своје занатске руке. Ето материјала да се прославиш и зарадиш пара. Што романтичније и дуже, тим боље. Они виде из Ниша како по брзим таласима Дрине

пливају лешеви у плавим аустриским униформама... Они чују јаук рањеника, победоносно клицање победиоца и т.д...

Ниш, боље рећи избеглички свет, узбуђен, проноси улицама радосне гласове. Друкчије није ни могло да буде!

Вечерас је бакљада, клицање и музика... Обичне баналне ствари. Не знам зашто мене једнако црне слутње салетају! Борићемо се јуначки, и најпосле - подлећи!

Сутрадан пред излогом главне књижаре стоји неколико људи и гледа у изложену географску карту. Један од њих, млађи, показује на њу прстом:

- Шта раде Руси? Где су? Оца им...

- А Грчка, а Румунија? - С нама су!

- А Италијани? Мајмунаши...

Ниш, јесени 1914.

Долазе добре вести са ратишта у Босни... Наши су заузели висораван „Гласинац“, који доминира утврђењима Сарајева.

У Пресбироу гледамо у карту:

- Сутра могу да буду наши у Сарајеву - каза професор-песник.

- Не верујем! - измаче ми се. - Сарајево је добро утврђено. Неће га непријатељ тако лако оставити.

Професор слегне главу и погледа ме поврх цвикера сумњиво. Моје слутње жали Боже обистињују се. Гласа се криомице о нашем повлачењу из Босне и о великој аустриској војсци која ће да нападне Србију.

Пало је Ваљево! Аустриска војска са свих страна прилази к Београду. Разорна зрна бију га непрестано: хоће да га униште.

Седим у мрачној собици при земљи и гледам пред собом у блато на сокаку. У Београд ће уђи непријатељ. Наши ће погнути главу и мораће да слушају. Солдатеска разуздана, дрска, испуниће улице, Калемегдан, куће... Она мрска, жута кућа у води неће бити на граници... Биће са Београдом једна ствар. И Београд постаће ствар разних људи, свакојаких језика...

Наши ће морати да изађу из подземља...

Неколико врабаца пред мојим прозором чупају се. Сокаком пролази свет. Ниш по изгледу рекао би не води бригу о дневним догађајима: каване су пуне, пева се. Живот management... Још су далеко ратни догађаји.

Ниш у зими 2-12 1914.

Београд је, кажу, поносно пао... Али је ипак - пао. Подлегао је јачој сили након четворомесечнога мучеништва. Мост на Сави, порушен у почетку непријатељства, успостављен је. Прелаз за Србију преко Београда слободан је! Наши ће изаћи испод земље где су се крили испод убојитих, разорних непријатељских зрна. Изићи ће испод земље саломљени, напаћени, изићи ће на улицу, да поникну, да гледају у земљу....

...Дошло је позориште. Падала је киша са ветром цео дан. Вечерас уз Нишаву не могу да шетам, пошао сам, да се загријем, у позориште. Даје се нека драма... Док глумци глуме занео сам се у своје мисли. Оне ме далеко понесоше. Тргох се тек када неко зајеца до мене. Један чича плаче, две жене тару очи. Погледам уоколо. Свечано! Тишина! На позорници лежи мртав неки глумац... Над њим се наднела једна мала глумица, јеца...

... Пред Пресбиром разговарао сам пред подне са професором П... Даје ми утисак одлична, честита човека! Он је један од ретких који је остао доследан своме уверењу. Негдашњи његови политички једномишљеници (напредњаци) већином посташе одједном Аустрофоби. П... се ни у једноме случају не нада добру.

- Ми ћемо сада свакако настрадати - каже с уверењем. А шта ће после да буде, то Бог зна!

Често мислим о овоме нашем питању, које се сада налази у тако акутноме стању. Пад Београда утврдио је моје раније мишљење које се из душе јављало а било затрпано насилно јавним, скоро општим мишљењем и није могло да избије. Мени се чини да овако мали народ има срећу што је спадао у интересе једне Турске и једне Аустро-Угарске. Обе анационалне државе. Да смо били суседи неке националне државе и да смо спадали у њене интересе, уверен сам да би горе прошли. Нећу да нижем примере, они су познати. Друго, у Аустро-Угарској, живи једна друга Србија. Исто тако свесна и српска, живи Хрватска са својом аутономијом и живе Словенци, живе најпосле остали културно јаки Словени. Они први имају да се сложе и споразуме. Они требају да се боре за своја права. Мала Србија хоће да их ослободи. Мала

Србија којој за леђима стоји непријатељска Бугарска... Мени је ово невероватно. И овај рат са суседном монархијом, ма да му се не види краја ни коначног резултата, јамачно свршиће се истребљењем наше расе, која је тек почела да живи.

... Две војске, наша и непријатељска стоје изнурене, изнемогле, под притиском зимских беда. Која ће пре да оживи, да напрегнутом, обновљеном снагом смрви непријатеља?

Долазе радосни гласови са положаја. Наши се крећу. У зимњем ваздуху осећа се живост, топлина.

Ниш је живљи, разговорљивији. Каже се да је Краљ дошао међу борце у ровове и да им је рекао: - Војници, Ваш стари Краљ дошао је да с вама умре за Србију!

... Бије се велика битка. Наши нападају обновљеним снагама на целоме фронту. Код Лазаревца је јужно западно од Аранђеловца непријатељ притиснут, једва се држи. Повраћено је Ваљево и Ужице.

... И данас је леп, зимњи дан. Сунце грије... Поља су весела, пуна светлости и сенки. Кроз тутњаву топова пешачим журно. Од узбуђења, лаган сам, расположен. Из битке издваја се моје ја, живо и сигурно!

Уставих се код једне гомиле избеглица. Из заклонице прате ток битке. Познадох у гомили попа из Белога Потока код Авале.

- Непријатељ узмиче - казах му раздраган.

- Која ми вајда од тога? - одговори ми он. Јавише ми да ми је кућа претурена и све из ње покрађено.

Даље, слободан је онај део друма што га је јуче непријатељ био... Не прети опасношћу. Равно се сигурно пружа... Пешаци се и кола журе. Нико се не осврће на оно неколико од граната испрорешетаних осакаћених дрвета. Тим друмом и ја пешачим. У путу сретну ме кола генерала Живковића. Генерал ме погледа. Устави кола и учеста питањима.

- Одакле сте? Шта радите? Имате ли одобрење?

Показах одобрење Врховне Команде.

- Добро!

Проследим друмом, осећајући у својим очима за неко време генералов мутни, унезверен поглед.

... Према расположењу Ниша изгледа да се за нас рат свршио. Потукли смо Аустријанце до ногу, не могу више да се опораве. Али моје црне слутње не дају ми мира. Занос, расни понос, победничка слава, уступа испред тих црних слутњи.

Сада су на реду одбори, пододбори, пропаганда широм света.

- Нисмо знали шта вредимо, треба најпосле да нас културни свет упозна!

Ниш је пун Југословена - интелектуалаца.

Они су у Нишу засебан свет. - Дошли су да се боље упознамо! Већина њих су универзитетлије.

- Треба да се ради! - Само да се ради...

Издају се југословенске књижице, у њима дају се обавештења о Далмацији, Бачкој, Банату... Хрватској. У тај југословенски свет спадају и заробљеници. То су познати наши људи из Према. Док су улучили прилику, предали су се српској војсци. Сада су ослобођени. Ту спадају и они из Према који су силом прилика остали у земљи.

Сви они „имају идеја“, сви траже „да раде“: да пишу, да пођу у иностранство, да пропагирају... Пуни су младићске енергије, полета, умиру за слободом! То је спољашни утисак: те се мисли, наде, најјаче испољавају свакога дана у пуним кавaнама при чаши вина, у друштвима, у новинарским чланцима. Али сваки од њих има и своје Ја, унутарње, поверљиво, интимно. Како оно мисли, чему се нада, на што рачуна, ко то зна? Заборавило се на белу уш што сије терор по Србији и Нишу. Живот је надвладао смрт.

... Шетам обалом надошле Нишаве са песником Миличићем. Вода шумећи носи у таласима у своме путу нађене ствари. Цигани их лове... У њих гледа гомила и тим се занима.

Миличић је на око скроман, миран, без претензија, али у ствари није тако: напротив, он је нагла темперамента, чулан; његове песме ја сам увек са насладом читао, неке од њих успеле су да ми пробуде у души запретане топле осећаје за острво Хвар. Он је рођен у селу тога топлога, засенутога, мирисавим ветровима ветрена острва. Из његова села низбрдицом кроз крш и дивне морске борове силази се у чисте дубоке драге, белим испраним песком оивичене, брбљиве као морска језера, из којих се гледа на отворено немирно море...

Ми смо гледали у мутне таласе Нишаве а наше мисли, осећаји, били су на Острву. Он ме је упознао тамо док сам шумаром био.

Препричавали смо један другоме о негдашњим приликама, сећали се многих угодних ствари, оригиналних личности, усрдности, топлине и настраности онога мирнога града.

Говорили смо отворено. Њему сам могао да кажем што мислим, изразио сам моју бојазан, моје црне слутње. Ја сам био под непосредним утиском беде с којом сам се у улицама сретао. Он, док причам, весело се смеје, млад је, ничим везан. Био је ожењен - и ражењен... Она га овде не може да потражи. А сваки дан носи нове сензације. Ова га је мала земља узела, као и мене, за свога. - Од чега да страхује! У заносу ми изјављује да ће на положај, тамо мора да је занимљиво. Верујем му, осећам неку топлу сродност с њиме... Не знам зашто. Са буд којим приморцем осећам се на првом састанку сродно и интимно, као да су твореношћу мора повезане наше душе... Миличић ми је добро дошао; тај песник има само два порока: др. је филозофије и - професор!

1914 год., зими.

Појавила се бела уш у пуноме јеку! То је нови и јачи непријатељ од самих Аустријанаца. Бела уш широм Србије сије терор, смрт... Беле уши сви се боје - боје се они што се свакога дана свлаче и с особитом пажњом је траже, и они што се ретко или нигда не свлаче, и појединци који не долазе у додир са гомилама, и читаве гомиле, и забушанти и чланови срамотне опанчарске афере и других сијасет афера. Полиција не може да их пронађе. Хоће ли их пронаћи бела уш?

... Данас зимње сунце грије као у пролећу. Одлучих да сунчан дан израбим по сокацима пренатрпана Ниша. Шетам дрворедом поред Нишаве.

... Синоћ је било угодно, топло, у отменоме салону госпође Пашићке. Као мало дете био сам за неко време весео, безбрижан, веселила ме је добра ватра и обећани „маринат“ и старо вино. Неколицина њих, јавних људи, имали су да се сакупе ту на договор. Претресало би се о хуманим питањима наметнутим потребом у овим тешким приликама. Залуду је госпођа чекала, није се ништа могло конкретно да утврди, пошто се већина позваних извинила због разних запрека. Доктор Вел ... са двојицом чланова Црвенога Крста жали се на небригу позватих за општи корисни рад. Са госпођом је разговарао о потреби топлога одела, чаја, шећера за рањене изнемогле војнике. Госпођа је узимала реч са разумевањем. У камину горила је ватра и бацала по предметима

немирне сенке, те су се сенке играле са благим црвенкастим сенкама лампи. Пријатан госпођин изглед времешне проседеле жене био је у очитом контрасту са меснатим јако развијеним лицем свештеника Вел... У њиховом друштву било ми је занимљиво. Госпођа ме је својом љубазношћу потсећала на моју добру сестру, она је у правом смислу речи приморкиња, изврсна домаћица, што не смета њеној души пуној милосрђа и поезије. Када сам био с њоме у друштву у Соко-Бањи, она се је са својих дугих шетњи враћала са много пољског цвећа укусно у ките сабрана. Волила је простор и природу.

Седим за малим столом до камина. Веселе немирне сенке лижу ужичким ћилимима украшене зидове. Гледам игру и уживам у хармонији складних боја. Вел... пијуцка старо вино, а ја прибирем по маринату који ме сећа на стару мајку и на море.

Прекјуче је то било, па чак сада када то пишем не сећам се о чему смо разговарали. О рату нисмо. Страшио сам се да о томе говорим, да не покварим себи овај лепи час. Моје неодређене мисли лутале су око угодних успомена мога краја... Осећао сам као први дан код куће иза дугога одсуства кад се речима не могу да искажу осећаји. То интимно расположење нису ми могли да покваре ни два млада страна дипломатска чиновника који су у углу салона са двема симпатичним Пашићевим ћеркама играли карата. Они су јамачно у рату наставили свој стари занат игре и удварања.

У то је дошао син Пашићев Рада. Он је сео до дипломатских чиновника. Госпођа га је позвала к нама, да ми га представи. Био је пријатан. У лицу личи много на своју мајку, носи у очима ведрину њених очију. Госпођа се диже и са Радом поведе ме у другу собу да ми покаже његове сликарске радове: - разне карикатуре. Признајем, тим карикатурама нисам био задивљен, али ипак сам их похвалио; нисам могао да то не урадим, због велике мајчине љубави с којом је она пратила сваки синовљи рад.

Из побочне собе, кад сам био одлучио да се опростим са госпођом, изиђе госп. министар председник Пашић. Лагано прође салоном, тихо нешто каза госпођи. Сети се мене, пружи ми руку растајући се и мимогред каза ми:

- Можда ће да бидне! Гледаћу.

Био сам га замолио нешто за вајара Роксандића.

Узбуђен упутим се у правцу ван вароши. Газим преко утрине и ливада. Чини ми се на ништа одређено не мислим, али осећам да гоњен нечим страшним бежим из заражене вароши, из њених загађених, пренатрпаних улица, од логора, болница, од комита, патриота, од људи и њихове памети, морала... Али осећам неодољиву вољу, жељу за неограниченим простором и самоћом у њему. Стигох на брежуљак сав у виноградима, на местима оивичен багремом. Дрвета и чокоти, колибице, стене, земља, стазе до својих мирних сенки леже чисте спокојне на млакоме сунцу. То сунце постепено ће да их грије док одморне не пробуди, оживи јаким расплодним животом.

Мене је ведрина, тишина, сунце, очистило, задахнуло лаким, безбрижним животом. Између ствари које гледам осећам се сретан, сигуран. Земља ми је лака, диже ме ведрина неба, јер се осећам део од свега што гледам, јер се изгубило моје ограничено, плашиво Ја у неопредељеној бесконачности. Леп је живот! Ништа ме не буни. Чини ми све што ми је на догледу да је сретно... Сретан чини ми се и онај чича што са два вочића оре окрајак њиве, а дете за њим сеје... Сретан сам у његову раду... Гледам га... Леп је живот! Идем даље, даље... Изађем на друм. Куда ћу? Треба да се вратим... Прошло је подне... Гладан сам!... Да ми је да се овде нечега наједем! Да се вратим?...

Моје повраћено, ограничено Ја иде према Нишу као према гробљу, где мртвац чека на сахрану. Сретам људе, чобане, војнике.... Застадох... У заклоници према сунцу под друмом један се војник бишће...

Тога часа кроз мозак ми сине:

- Можда је и мене заразила бела уш? Инстинктивно стрепећи гледам око себе, тражим заклоницу...

Бишћем се на сунцу... Особитом пажњом гледам кошуљу и комаде одела... Нема ништа! Задовољан проследим пут... Леп је живот. Али да је та ситна, бела трома уш са црним крстом на леђима, пре објаве рата, нашла силне царе Вилхелма и Франц-Јозефа и још неке... Ниш и цео свет можда би био миран и спокојан... И дође ми пред очи Франц-Јозеф, какова сам га гледао последњи пут, у Сарајеву... Чист, улизан са старачки истрошеним лицем, дебелом доњом извраћеном усницом и немоћном ногом, која је непрекидно нервозно лупкала по земљи, док су своје дубоке најпонизније поклоне пред њега подносили достојанственици у сјајноме оделу... Мумија, царски одевена, муцала је, тресући дебелом

извраћеном усницом и лупкала ногом... А стари Бог беше се расрдио на Израилов народ када се клањао пред златним телетом!

Па Вилхем у средини царске Ајленбургове афере!... Та двојица руше свет...

„Овај век нек се горди над свим вековима“!

Пијем чај у канцеларији где спавам и гледам кроз прозор на пренатрпано упрљано двориште. Постављен сам за привременог шефа окружне шумске управе, чином шумарског дијурнисте. Требаће да пређем у српско поданство, па тада бићу постављен указом правим окр. шумаром.

Јуче сам био код Министра Унутрашњих Дела Протића.

Најављен, чекао сам у предсобљу. У то је Министар изашао из собе... Погледао на чекаоце, па угледавши једнога између њих да чита новине, разљути се на њ.

- Овде се не читају новине! Гле ти њега!...

Ово је први пут што се нас двоје упознајемо. Кад сам ушао у собу дочекао ме је г. Протић дирајућим тоном, накострешен, приправан буд с ким да ступи у полемику, свађу, да изазове на мегдан.

Разговарали смо о моме преласку у српско поданство. Био сам мишљења да то није потребно; нисам Србин од јуче, од Куманова, Србин сам од када сам свестан себе. Припадам породици која не води бригу о мојим политичким осећајима већ о мени. Затим имам у Аустрији једно стечено право, пенсију, имам имање у новцу. То ће ми све Аустрија, прогласив ме велеиздајником, одузети, конфисковати...

Ту ме министар прекиде:

- О чему говорите? - и јачим гласом настави - Нема те српске Владе која вам не би хтела све то десетоструко да надокнади.

- То није главно, главно је да не видим од тога никакве потребе ... за општу ствар.

- Морате, морате! Иначе не можете бити наш чиновник.

- Али господине министре, у шумарској струци има чиновника странаца на које се сумња да су шпиони, па су контрактуални указни чиновници, а нису српски поданици.

- Морате, морате!

Данас пијем чај и мислим о томе. Одлучио сам да пређем у поданство. Та одлука донекле весели ме. Бићу држављанин српске државе, али ипак признајем - при тој помисли носталгична меланхолија обухваћа ми осећаје, и преноси их у Далмацију - ње ми је жао! Нисам нигда био Аустријанац, али волим моју малу Далмацију!

У дворишту видим опет силу света - сами Израеловци. Довлаче пуне сандуке робе... крију у подрум... Ту су ми дрва, бојим се да их не однесу... На тај подрум сви у дворишту имају право: и шумарска управа, и газда од куће, и зубни лекар, и начелник целога рачуноводства Левић ...

А пре све просторије у кући сем газдине припадале су шумској управи. Сада сва шумска управа са мном уједно налази се у овој соби у којој пијем чај, а после ћу да кувам ручак.

Како, на који начин, мене и читаву управу отераше у ови собичак, то не знам да причам. Ко може, узме, а ја немам ни воље ни снаге да се браним...

Господин Левић доручкује у соби до мене. Ја се налазим у среди. С једне је стране Левићева соба за спавање, а с друге благоваоница. Чујем звук тањира и посуђа... Сваки пут кад ујутру кроз ту собу изађем напоље, криво ми је. - Што свега нема на томе столу за зајутрак: и каве, и млека, и чаја, и маслаца, и бисквита, и бонбона... Свега у изобиљу. Његова стара мајка са неким другим старицама дуже се баве око пуна стола ... и млескају...

Г. Левић по доручку дође к мени:

- Молим вас, вама је све једно, а и моја вас госпођа моли да нам дозволите да преко ваше собе прелазимо из спаваће собе у благоваоницу. Ружна су времена, па је мојој госпођи а и мени тешко ићи преко дворишта.

- Али господине, овај је собичак надлештво и простор за спавање и за кување ... У осталом - сетивши се продужих - то није моја ствар. Ако вам то г. П... Ђ... одобри, можете, он заступа начелника шумарског оделења...

- Добро, добро! Ићи ћу к њему... Најпосле и ја сам начелник оделења...

С очитом радошћу послао сам га Ђ..., уверен да ће бити одбијен...

Не могу да попијем чај. Тек што је Левић изашао из собе дође нека госпођа. Не знам како је сазнала да је овде шумска управа, јуче

сам послужитељу наредио да скине званичну таблу, причвршћену на вратима дворишта... Али ето ни то не помаже.

- Молим, изволите сјести - понудим столицу. Госпођа одврне свој густи боа и седе.

- Дошла сам да вас замолим за једну маленкост... Дознала сам да сте самац... Вама не требају све собе управе... Да ми одступите бар једну, сама сам са једним дететом.

- Госпођо, учинио бих вам ту љубазност врло радо... Али, видите, не располажем већ једним собичком... и набројим јој све зашто собичак служи ми...

- А ко је у другим собама?

- Заузете су све до једне...

- Али ја имам више права од свих осталих овде. Жена сам секретара Министарства Народне Привреде, он је у војсци...

- Несумњиво да имате право, али ја вам не могу помоћи. Изволите отићи до госп. Пере Ђ. Он све може!

У собу уђе госпођа ранијега шефа шумске управе. Тужи се да су јој упропастили неке ствари што их је у стану оставила.

- Али госпођо, шта вам могу, ви сте тај стан дали под кирију другоме под скупе паре...

- Дала сам им стан, али их нисам овластила да ми упропасте ствари... Молим вас откажите им га одмах!

- Зар сте нашли скупљег кирајџију? - измаче ми се из уста.

- Како?... упаде у разговор прва госпођа, жена секретара Министарства. - Зар се за државне зграде плаћа кирија?

- Шта се ви мешате у ствари које не разумете - коси се на њу госпођа ранијега шефа. - Ви Београђанке хтеле би од нас све џабе! ... Сигурно тражите и ви стан...

- Молим, ја сам дошла код господина шефа - одговори госпођа - Уосталом ја сам жена секретара Министарства...

- Што се мене то тиче... а ја сам жена ранијега шефа.

- Мој муж је у војсци...

- И мој је!

- И мој је! - појави се изненада на вратима и повика гојазна, крупна госпођа војнога доктора... Па имате душу да ме бацила на сокак... Не пошла је на сокак са моја деца...

- Молим вас, откажите јој одмах - љути се на мене госпођа ранијега шефа...

- Коме? Ишла је на тужба код г. Министра... Господин министар поправља зубе код мога мужа...

- Брига мене! ... А молим вас, одакле сте?... Нисте ли Јеврејка из Мађарске?... Кажите! А ми бајаги у рату с Јеврејима из Мађарске... а ја Српкиња... Откажите јој, господине!

Ја сам тога часа свратио пажњу на високу стару госпођу која је слободно ушла у собу. Презриво погледа на остале госпође и задихано каза ми:

- Нема ништа од онога што смо јуче говорили. П... Ђ... се понаша са мном као да мој зет В... није жив... Море вратиће се он из ропства... Узеће он опет своје место начелника. Он је прави начелник! А, ето сад на његову месту баш неки П....Ђ... Нека, нека.

- Опростите, али видите, нисам у стању да вам помогнем... Ја бих вам радо уступио овај собичак, кад би био мој...

- Добро, добро! Није В... још умро...

Госпођа не погледавши у госпође, које су сада ћутале, достојанствено изиђе.

Заморен погледам у остале:

- Па?

- Откажите јој одмах!

- Ја не ишла на сокак...

- Извините, господине... Најпосле, кад се већ плаћа кирија, могу и другђе наћи собичак за ме и за дете - заврши секретарева госпођа.

Госпође изилазе једна за другом. У каљаву дворишту подигле су мало скутове од сукњица. За њима гледа газдарица, љути се, креће главом и најпосле се кисело насмеја... Не разуме која су ово времена, кућа је њена, а ето она се ни у шта не зарезује... Прими неку раније, пре рата, утанчану кирију... За сву кућу не прима, колико би сада примала за један собичак... Не разуме жена, али ја још мање разумем... Само да ми је из овога собичка изићи!

Попио сам хладан чај.

Узех затим комадић тврде хартије и написах на њему великим словима: „Завод за истраживање колеричних бацила“. Дозвах

послужитеља и наредих му да хартију прикачи на врата где је раније била званична табла.

После, премишљајући о којечему, дође ми пред очи јучерањи призор одигран у канцеларији Шумарскога одељења Министарства Народне Привреде.

Разговарам са Ђ... У неке уђе један практикант и јави да неки сељак хоће да говори са господином начелником. - Ушао је у нашу собу - настави - и није скинуо шубаре. Хоћете да га пустим?

- Нека уђе! - нареди Ђ...

Сељак на улазу скиде капу и приђе.

Ђ... зелене змијске очи, док угледаше сељака, засјаше.

- А ти си, господине посланиче... - исправивши се на узвишеноме своме месту, пред зеленим столом поче инспектор. - Ти мислиш кад си народни посланик да не треба да скинеш шубару кад у канцеларију улазиш... Срам те било!

- Молим вас ... извињава се јак, развијен човек у сељачкоме оделу, преврћући шубару у рукама.

- Ћути! Познајем те... Ниси ли ти био чувар шума и требало је да те стрпам у затвор... па некако ми измаче из руку... Сада си посланик, па мислиш да можеш што хоћеш...

Слушам. Стидим се за њих оба, и не верујем својим ушима. Тај човек што пред једним шумским инспектором преврће шубару у рукама, народни је посланик у Скупштини! Изађох из канцеларије; премишљајући, изговарам на глас речи: народни посланик, легислатива, демократизам!

У путу причам случај пријатељу Р... Он се насмије:

- Ти то узимаш озбиљно као бог зна какав догађај... Тај народни посланик је добро прошао. Има један чича, не знам како се зове - такође народни посланик - и тај чича добио је отраг десетак дана у свом рођеном месту пет батина, по званичном наређењу једнога мајора, начелника штаба, зато што се је према њему у опхођењу непристојно владао....

- Је ли могуће?

- Жива истина!

- Али биће кажњен, отпуштен...

- Којешта!...

У тим мислима затекао је далматински заробвић, кад је у собу ушао. Било ми је мило што је дошао. Натраг неколико дана замолио ме је да порадим да га приме као редова, добровољца у српску војску. Одговорио сам му тада да је то врло лако, али нека се боље промисли, да се после не покаје.

- Што мислите? - упитах га.

Он се весело насмеја и каза:

- Остајем при ранијој одлуци... Молим вас...

- Али ја сам се информисао о вама, ви сте били у аустриској војсци официрски аспирант, па би могли и у српској војсци молити за неки чин.

- Не говорите о томе, молим вас, хоћу да ступим у српску војску као прости редов, па ту ћу да течем чинове, ако то заслужим.

- Али господине, помислите каковим патњама бићете изврженi, ви сте студент технике, навикли сте на угодан живот... Ваши другови боре се за друга места где мисле да су потребнији.

- Престаните, молим вас... Зар се предао да тражим овде код њих, док они гину, заклоницу?... Да Бог учува! Од моје одлуке нико ме не одврати!

Ниш, у пролећу 1915 год.

Дошао је новинар, политичар Супило. Умакао је на време из Ријеке, донео је браћи у борби поздраве Дубровника, Далмације, Хрватске... Сваки дан видим га у Министарству, улази, излази из министарских соба као кућно чељаде. Угојен је као и пре. Познајем га у разним фазама његова политичка живота.

Сећам се кад је био уредником „Crvene Hrvatske“. У то време био сам шумар код котарскога поглаварства у Котору. Сада док ово пишем дошла ми је цела Бока пред очи. Гледао сам је више пута са савијутка путова што воде за Његуш и за разна места у Црној Гори. Сваки пут показивала ми се под другим обликом и другим бојама. Чиста, осенчена Бока, са тихим морским драгама, оивиченим белим жалом, пуна мириса наранхи, лимунова, смиља, ружмарина и сувих трава. Бока, у чијим се водама небеске боје са небом огледају уобличене сенке њених голих литичавих брежуљака... Увек с пута враћао сам се у засенути, криумчарски, шпијунски, сокачки Котор, освежен осенченом светлошћу и тишином Бокиних лепота.

Затим се сетих онога дана када је Супилова „Crvena Hrvatska“ почастила ме једним новинарским чланком. Чланак је био очита полицијска пријава аустриским државним властима проти мени Србину, који у аустриској чиновничкој униформи, плаћен аустриским новцем, пропагирам свесрпство. Због те пријаве нису ме обесили, био сам „по потреби службе“ премештен на острво Хвар.

Али времена се мењају, давно је то било! Сада чекам у предсобљу да ме прими Пашићев помоћник Јов... Жандар изиђе и каза ми:

- Господин министар рече ми: да ми кажете што хоћете?

Ја се збуних... У то тешко дахчући дође Супило, покуца на министрова врата и уђе.

Интелигентна чаршија верује да је Супило дошао због важних политичких догађаја, а нарочито за то, да сузбије претензије Италијана на неспашену Истру и Далмацију. Опасност је ту, треба је на сваки начин одстранити. Дабогме, чаршија је погодила и ја „ни крив ни дужан“ постадох жртва његове патриотске мисије.

Југословенска избегличка омладина ставила се Супилу на службу. Треба што пре издати брошуре о Далмацији и Истри, треба аранжирати протестне скупштине, држати конференције, да наши моћни савезници увиде наша неоспорива права на те две лепе земље.

У кавани, при чаши вина, воде се расправе о томе питању. Млади новинар у златноме цвикеру, студент Бартулица, прима на себе дужност да протури неколико чланака у америчке новине. Песник Миличић написаће брошурицу о далматинским острвима. Други искуснији новинари који живе у иностранству писаће чланке по француским и енглеским новинама. Треба се борити за нашу ствар!

Инжињер Словенац тужи се на владине кругове и уопште на Србе што не воде никакову бригу за сиромашну Истру; особито пустили су с вида Трст, а он је за Словенце животно питање.

- Али ова протестна скупштина биће за Далмацију - јави се студент Бартулица. Ја ћу да говорим у име Далмације... А за Истру требала би друга протестна скупштина.

- Зашто, нека буде једна за обе наше земље.

- Али Тријест је осетљива тачка за Италијане - опазих ја бојажљиво.

- Кажите Трст а не Тријест... Тако називате и Ријеку Фијума.. То је нетачно. Трст није италијански, он по природноме закону припада нама...

- Верујем... али ако се одлучи Италија да ступи у рат тражиће гаранције од савезника барем за Трст и италијански део Истре... Друкчије не знам зашто би ратовала...

- Нека и не улази у рат... Није нам потребна њена помоћ - каза љутито инжињер.

- Мајмунаши! - насмеја се студент - Коме је још потреба од њих?

Уђутао сам.

Сутрадан дошла је к мени депутација, новинар Синобад, студент Бартулица и песник Миличић. Замолили су ме да будем председником протестне скупштине, која ће се држати јавно и коју ће посетити најистакнутије наше личности. Бранио сам се очајно, али нисам успео. Уопште немам енергије да одбијем некога кад ме за нешто замоли и тога часа не мислим на последице. А било ми је непријатно. Још сам био под утиском Скерлићева помен-дана; на конференцији морао сам да говорим о њему и његовим делима... Говорили су и други... Ја сам био под срамежљиво досадним утиском тога мога говора и говора других говорника. Мислим да нико није искрено говорио... Зар је и то могуће? А сада, ево друге беде!

До сада сам био литорални неспашени Србин... Па сам постао српским подаником - и тиме постао велеиздајником, изгубио имање и пензију... а добио указ за окружног шумара V класе (VI класе нема) са 210 дин. месечне плате, али са одбитцима примам 105 дин. Постадох мучеником, жртвом аустрискога терора! ... Сада треба да будем председником протестне скупштине... Дакле „човек од политичке акције првога реда!“

Али бојим се, италијански лист „Месађеро“ отказаће ми сарадништво. Мени се наноси штета... А коју корист има Српство од тога?

Дошао је тај дан.

Пространа дворана дупком је пуна. Заузео сам председничко место. Око мене су Југословени. Познајем их у лице... Сами стипендисти! Видим неколико истакнутијих личности, неколико посланика, неколико партизанских људи. Дошао је и уредник социалистичкога листа.

Отварам седницу. Журим се да ишчитам скалупљени пригодни говор. Ту су две главне мисли: прва: вајар Мештровић и његова уметност, друга: да би Далмација горе страдала са свакога гледишта под страном националном државом него под анационалном Аустријом.

Збуњен, сео сам не знам зашто.

Говоре разни говорници. Мени је смешно и стидим се за њих. Најпосле прелази се на гласање. Уредник социалистичког листа хоће да говори.

- Немате права да говорите као социјалиста!

- Немате право... Ово је скупштина национална, скупштина неспашених! - Што да не говорим?

- Нека каже што мисли - умешам се.

- Не смете му дати реч... Не смете!

Подвргох се вољи већине. Социалисти не дајем реч.

Он протестује и излази из дворане.

Помислих, која срећа да и ја могу то да урадим!

Догађаји хитају и ударају у ову земљу бесно као валови у тврде камене хриди. Ова земља изненађује, она је снагом правила чудеса, али хоће ли моћи да се надвиси и над чудеса?

Непрекидно из Солуна долазе Французи и Енглези, било је крајње време; да они нису приспели, била би и Ђевђелија изгубљена. Сада се воде борбе око положаја Криволака. Гранате бугарске на махове падају око криволачке станице. Држи се да смо овде сигурни, али ко зна шта нас сутра чека?

Уопште изгледа да је рат као и живот, не трпи да му се унапред стављају границе и означују цељи. Током живота све се мења као и током ратних операција. Говорило се, и то озбиљно, да се Београд ни часа не може да брани. А Београд се сјајно за дуго бранио. Говорило се да Немци не могу економски да издрже ни 6 месеци, а већ је година и по што бесни рат и Немци живе - и сигурно јефтиније су им намирнице живота него код нас. Стручњаци најпосле доказивали су плановима у руци, да се Бугарима можемо 3 месеца одупирати. Па жалибоже Бугари продреше за час и изненадише нас. Није било могуће друкчије да буде. Чуда се могу да чине али ко ће преко чуда?

Нисам ни стратег ни политичар, али мислим, да је данашња ситуација земље црна и скоро безнадна. Ја то тврдим обзиром на чињенице. Земља је са свих страна опкољена непријатељем. Једини пут којим смо везани са другим светом: Солун је. Али зар се Грчкој може да верује? Она, бар она званачна, очито тражи начин да се отме из загрљаја Споразума. Зар распуштање парламента у овим приликама, у коме је већина Венизелосова, није томе очита потврда? Сигурно

династије Румуније, Бугарске и Грчке имају свој споразум, наперен против Споразума, дакле и против Србије. Моје црне слутње, жалибоже, испуњују се. Како то тешко пада на душу! А у Нишу, за време сјајних наших победа, колико нада, жеља...

У томе узбуђењу и великој вери био се изгубио сваки осећај мере, и у нормалним временима тај осећај у нашој земљи није био у равнотежи а тек тада?... Ко је за њ марио? Магловити предлози, планови, пројекти, фразе, узеше маха над паметним мишљењем и тешко ономе ко није хтео веровати у чудеса.

Један иначе интелигентан Словенац хтео је да ме увери, као да ја зато нисам знао, да је Трст по свему наш, требао би да припадне Југославији и тада кад би Италија ушла у рат са Споразумом. Чудне ли наивности! Италија ће да загази у рат, освојиће Трст и дароваће га Југославији! И није у тим данима одушевљења, био он сам истога мишљења.

Ниш!!

Тек сада када се на њ сећам могу да га замислим, за оних његових дана, у разноликости и пренатрпаности једне ратне престонице. Ниш и река Нишава! Једно без другога не може се ни замислити.

Поред Нишаве, коју пресеца железни мост, парком и алејом дрвета шета и одмара се отменији свет избеглица, а стари сокачки Ниш тамо је где пише: „Кавана код жирафу ваневропску животињу“, и где се налази кућа преко чијих зидова пише великим црним словима: „Чувај се худе жене!“

Избеглички беспослени Ниш гледао је на рат као што се са галерије гледа на позорницу и, према своме часовитоме расположењу, повлађује или протестује.

Стоји их неколико на улици, пред картом европејског рата: - Шта раде Руси? Где су? Мајку им... А ти Французи, ратују на педље... Италијани... Мани море, мајмунаши! Грчка је с нама, Румунија исто...

Док тако чаршија, отмене даме шетају поред Нишаве. Једна млада дама чије лице, (ма да сунце греје) губи се у густоме фином боа и, између меких длака изгледа као њушка неке питоме животињице, жали се другој дами на несрећне прилике Ниша: - Помисли - каже - госпођа Анчица седи у кући већ петнаест дана... Не може да добије ствари из Београда... А ти знаш каква је она; ако на њој све не пева, неће на улицу... Страшно! ...Бедница!

Каване, ма да су већином прљаве, пуне су; у биоскоп улази се на јагму, а у пренатрпаноме позоришту тек што се дише... Да нема рекрута што певајући улазе у варош, нико не би казао да рат још траје! А има много чега што би нас на рат имало да сећа, цвет наше младости непрестано гине, тутњи топ, пролазе рањеници, заробљеници, ратни плен. Раније гледало се, дивило се, жалило се, па смо се најпосле навикли. Сада поред грубих штака сакатих и увијених глава рањеника, пролази се као поред пуних излога. Додуше, још понеки рањеник прича сакупљеној гомили своје ратне догађаје; гомила за час слуша, па се у вреви разилази, губи; то су старе ствари... сијасет је таквих догађаја. Рањеник остаје сам, са својим новим штакама, довуче се до ћошка, где се продаје топло прасеће печење и срчући мирис меса гледа како сит свет разноси дебелу парчад и гледајући сећа се својих гладних дана у блатњавоме рову. Мисли:

- Лепо је у Нишу! Богат свет, свега је у изобиљу!

Чудна је психологија рата, али је она потпуно логична. Они што су погинули не жале се: мртва уста не говоре! Прездравили, осакаћени, теше се: могло је и горе да буде!

А позадина?

Боже мој, зар је она крива што је животни инстинкт тако јак, и што се он у нама јавља најјаче у туђим несрећама. Жао нам је другога, али тек - да смо ми живи! И живот у Нишу као набујала река журио је својим током. А с поља, сунце сја и греје, као да нема рата и пегавога тифуса и није црно зимње доба... Али у душама расејаним по Србији, велики бол ћути и трпи без запевке и јаука; бледа лица и урезане у челу дубоке боре несретника одају га. Велики народни бол ћути и трпи. И тих дана навикох на рањенике увијене главе и завијених руку, и на груби удар по плочнику нових штака, и на бледе немоћне и отрцане заробљенике, и на голе босе, гладне, незбринуте збегове, и на циганске просјаке. Али има нешто што ме сваки дан дира до у дно душе. Кроз пренатрпане улице пуне нових рекрута, што певајући журе да попуне места мртвих другова, и вику разносача новина о сјајним победама и шкрипу воловских кола, лагано пролазе мртвачка кола. На колима између белих анђела од хартије, лежи мртвачки сандук црн и бео... Музика свира... А сунце сја и греје као у пролеће. Мртвачка кола у пуној ведрини дана као судбоносна сенка провлаче се кроз вреву узбудљива живота вукући жртве тамо где се за увек остаје...

Mors tua, vita mea.

И нигде као ту на нишким пренатрпаним улицама не избија јаче: Смрт и живот. Како да се ту, нераздруживи њих двоје сукобише и очајно боре...

Mors tua, vita mea.

Али ето, као да све то није било доста. Ипак хвала, вечита хвала и слава мртвима!

(„ИЗ РАТНОГ ДНЕВНИКА“ – преузето из *Целокупних дела* Ива Ћипика, књ. IV. – *Народна просвета*, Београд, стр. 215-257.)

Василиј Николајевич – Штрандман

НИШ 1914. – ХЕРОЈСКА БОРБА СРБИЈЕ

[ВАСИЛИЈ НИКОЛАЈЕВИЧ – ШТРАНДМАН (1877–1963), руски дипломата. Рођен је у Француској, територије „балтичких провинција“, које су у 17. веку ушле у састав Русије. Учио је у Пажевском корпусу и био у Гардијском пуку. Прелази у дипломатију и бива у руским мисијама у Софији, Цариграду, а 1911. је секретар Руске царске мисије у Београду, где остаје за време Балканских ратова.

Штрандман долази у Ниш, као привремени шеф Руске мисије, јула 1914. године. У тренутку кад је Аустро-Угарска објавила рат Србији, преноси поруку руског цара Николаја II да Русија неће оставити Србију саму пред том опасношћу. Но, убрзо и захтев Русије Србији да учини територијалне уступке Бугарској, са којим се и сам није слагао. Зато ће га, већ децембра 1914. године, заменити нови изасланик Григорије Николајевич Трубецкој.]

РАСПОЛОЖЕЊЕ У ИМПРОВИЗОВАНОЈ српској престоници Нишу, које је на почетку кризе било веома потиштено, постепено се поправљало – нарочито после већ поменутог заседања Скупштине, на коме је била објављена одлука цара Николаја II да у предстојећим тешким искушењима неће оставити Србију на цедилу. Са нестрпљењем су се очекивале вести из Лондона, али оне су касниле. Став Лондона по питању проласка *Gebena* и *Breslaua* кроз мореузе, чему се енглески генерал Трубрих који је командовао на Медитерану очигледно могао супротставити, веома је збуњивао српске политичаре и јавно мњење, све док најзад 5. августа није стигло саопштење да је Енглеска објавила рат Немачкој због преласка немачке војске преко границе Белгије!

Свечано богослужење у нишкој Саборној цркви, које је у ту недељу наложила српска влада, са молитвама за победу свих српских влада, привукло је огроман број верника. Сви су желели да учествују у општем одушевљењу и да изразе веру у повољан исход започетог ужасног рата. Служио је митрополит српски и архиепископ београдски

Димитрије, заједно са нишким епископом Доситејем и многобројним свештеницима и свештеномонасима. Присуствовали су краљевић регент Александар, влада, дипломатски кор, народни посланици, краљевићева свита и хиљаде верника. Врата Саборне цркве су била широм отворена и свети звуци молитви и појања разлегали су се око ње, узносећи се ка златним зрацима блиставог јужног сунца на небу.

У цркви је владала неуобичајена тишина и молитвеност; свака реч свештеника се јасно чула; чак се и војни део верника, који се налазио на северној, левој страни храма, трудио да не звецка оружјем и мамузама. Речи митрополита Димитрија са амвона биле су прожете њему својственим спокојством и молитвеношћу. Богослужење се завршило са *Многаја љета* које је громогласно, дубоким гласом изговорио протођакон нишке Саборне цркве: „Најблагочестивијем Самодржавном Императору и Цару Сверуском Николају Александровичу, Најблагочестивијем Краљу Џорџу Енглеском и Најблагочестивијој Влади Француске - многаја љета“. Поводом помињања француске владе као „најблагочестивије“, пуковник Артамонов ме је са шаљивим изразом на лицу погледао, а излазећи из храма пружио сам себи задовољство да француском посланику објасним да је православна црква прикључила његову владу скупини благочестивих људи, што ће га, можда, изненадити…

Тек предвече ми је пошло за руком да завршим извештај С. Д. Сазонову о догађајима од оног историјског дана када је уручен аустроугарски ултиматум до већ описаног свечаног богослужења у Нишу. Извештај је почињао указивањем на забринутост која је захватила све Србе и на то да се усред општеполитичког стања земље унапред могло знати да ће српска влада, у случају оштрог иступања Аустро-Угарске поводом сарајевског догађаја, силом прилика поступити разумно, и ићи на такве крајње уступке који се у друго време не би могли очекивати, али који би под насталим околностима могли у значајној мери да допринесу очувању мира.

Извештај сам завршио следећим речима: „Србија се грозничаво припрема за неравноправну борбу. Потпуна сабраност, уз готово очајничку одлучност да је боље погинути него се потчинити омрзнутом непријатељу, преовладала је у војсци и народу све до оног светлог тренутка по Краљевину, када је 2. августа стигао извештај да је велика словенска мајка Русија прихватила изазов охолог германства и да ће свом својом несаломивом моћи подржати и спасти малу Србију. Свако српско срце је још јаче закуцало у свеопштој жељи да се покажу достојнима великодушности Русије.“

Увече сам добио телеграм цара Николаја II који је требало уручити краљевићу регенту Александру, као одговор на његов телеграм захвалности од 29. јула:

„Искрено захваљујем Вашем Краљевском Височанству на осећајним речима из Вашег телеграма. С обзиром на то да наши напори за очување мира нису били успешни и да нам је, упркос нашим жељама наметнут рат, сада треба енергично приступити борби. Полажући наду у Бога, моја војска иде у бој испуњена полетом достојним праведне ствари коју треба да брани. Пошто српска војска следи тај исти циљ уз истовремену жељу за победом, везе које уједињују наше државе ће на тај начин још ојачати преко братства по оружју. Од свег срца призивам благослов Свевишњег на Ваше Краљевско Височанство и на Вашу храбру војску. Николај“…

Тог дана (7. август – прим. прир.) сам морао поново да се видим са Пашићем. Он ми је саопштио да је српска влада још пре два дана наложила свом представнику да напусти Берлин и да је истовремено немачком посланику барону Гризингеру било речено да је његов даљи боравак у Србији бесмислен, услед објаве рата Немачке Русији. Од Пашића сам дознао и за тешке емоционалне стресове нашег посланика и особља посланства при напуштању Берлина. Тим поводом ми је изјавио саучешће, али је затим додао да је од Спалајковића телеграфски обавештен да је због увреда нанесених нашем посланику, бес у Петрограду био толики да је гомила кренула да разбија и пустоши немачко посланство које је тешко оштећено. Међутим, особље је остало неповређено, јер је пре тога напустило престоницу, упутивши се преко Финске у Берлин. Понашање Немаца, недопустиво с тачке гледишта међународне етике, изазвало је веома снажан утисак на Србе, па су ми током следећа два дана посетиоци долазили у скоро непрекидној поворци да изразе своје саучешће и љутњу.

Немачки посланик барон Гризингер је преживљавао прилично непријатне сате и дане, под претњом веома непријатељског расположења нишког становништва. Отпутовао је оног дана када је дошла вест да је Аустро-Угарска објавила рат Русији. Како су ме обавестили, његовом бесу није било краја, јер су га натерали да плати возну карту и нису му дали специјални вагон. Овде се показала сва огорченост српских власти и јавног мњења због увреда нанесених руском посланству у Берлину. Сазнавши за то, ја сам у благом облику рекао Пашићу да тешко да је исправно неисказати страном представнику, ма ко он био,

максимум предусретљивости док се налази на територији државе у којој је званични представник своје земље, а лично није ни због чега крив. Пашић не само да се сложио са мном, него је признао да је њему врло непријатно што су власти тако поступиле приликом одласка немачког посланика. Он је већ затражио објашњење поводом тога, али му је одговорено да кривицу сносе сами Немци који су себи дозволили нечувено понашање према руском посланику у Берлину…

… Приликом сусрета с Пашићем тог истог дана, 20. августа, наш разговор је углавном био посвећен српској победи на Церу, и уопште, значају српских успеха на подручју Мачве. Очигледно у жељи да ме обрадује, Пашић је посебно нагласио да је руско наоружање (о чему је у прошлости са мном често разговарао, и за чије убрзавање испоруке сам непрестано и упорно молио нашу владу) стигло баш на време, при чему се тој околности приписивао успех на Церу. Без руског наоружања и артиљеријског снабдевања, казао је Пашић, не би било ове победе. Министар војни ми је потврдио те мисли и такође је топло захваљивао на помоћи…

Враћам се догађајима у Нишу, где је све више преовлађивала забринутост због понашања Бугарске. Наш посланик у Софији Савински, како се из његовог личног телеграма упућеног мени могло видети, настављао је да жестоко оптужује Србе због њихове непопустљивости и да одговорност за то баца посебно на мене. Значај бугарског питања је био очигледан, али исто толико је била очигледна немогућност српске владе да на себе преузме одговорност за отуђивање националне територије, што је било у надлежности Скупштине. Треба додати да Русија и њене савезнице захтеве Србији за уступање територија у корист Бугарске нису компензовале ни одређеним ни уверљивим обећањима. Разуме се да је расположење А. А. Савинског одражавало бугарску тачку гледишта, о чему су сведочили целокупно понашање и речи бугарског посланика Чапрашикова, са којим сам стално одржавао везу. У свом одговору Савинском од 22. августа саопштио сам му да током протеклог месеца није дошло до промена у српским ставовима и да је Пашић препуштајући Русији право да отпочне преговоре са Бугарима о томе да им се у будућности и у случају успешног рата уступе извесне територије са Штипом и Радовиштем у замену за њихову благонаклону неутралност, непрестано указивао Чапрашикову на користи које Бугарска може извући из догађаја, у зависности од степена и квалитета њене неутралности. Даље сам у свом телеграму казао да однос Бугара

према Србији и према нама изазива дубоко негодовање српске владе и народних маса: где су, онда, те основе у којима би руководећи српски политичари могли наћи упориште да смело гледају у очи свом народу када његове представнике у Скупштини буду извештавали о уступцима које су дали Бугарској. Могло би се, наравно, указати на свету жељу Русије, која је због Србије ушла у рат, али да ли би Русија истовремено могла да жели ослабљење своје савезнице, морала њене војске и владе? Да ли је Србија крива што ју је Беч лажно оптужио за тежак злочин, и одмах затим јој безобзирно објавио рат, као што је претходне године победила Бугарску која ју је напала противно вољи Русије. У разговору са Чапрашиковим, писао сам даље у свом телеграму, нагласио сам да време истиче, и да заслуга Бугарске неће бити велика ако отворено пређе у наш табор тек онда када стање на бојиштима буде ишло у прилог нама. По мом скромном мишљењу, Бугарска би тада требало да буде забринута, јер питање је да ли би по окончању рата Русија имала моралну основу да изађе у сусрет бугарским жељама. Због тога су потребне извесне услуге са бугарске стране. Оне би се могле испољити у разним облицима и нема потребе говорити о заједничким војним дејствима Бугара и Срба које и Чапрашиков (као и Савински) сматра немогућим. Уосталом, српска војска није никада, ни до својих последњих сјајних победа, тражила активну помоћ. На крају, што се тиче Русије, после окончања рата у томе не може бити двоумљења и Срби чврсто верују у праведност своје велике словенске заштитнице. Штип и Радовиште – то је максимум о коме Пашић у овом тренутку може отворено говорити и то не без ризика по положај свог кабинета, јер за узврат том обећању нема за сада ништа, осим перспективе тешког рата са том силом. При том сам изразио убеђење, како сам већ помињао у својим ранијим телеграмима, да ће по окончању рата, уколико остваре своје народне идеале, Србима бити много лакше да изађу у сусрет захтевима Русије. Постизање планираног циља савезника, наиме успостављање Балканског блока, углавном зависи од Бугара и од њихове жеље да нам за то припреме повољно тло не само у Србији, већ и у свим осталим балканским државама…

Успеси српске војске су били заиста значајни. Краљевић регент Александар је лично учествовао у борбама у Мачви, о чему сам телеграфисао С. Д. Сазонову, указујући посебно на пожељност да се Његово Височанство одликује орденом Светог Георгија Победоносца 4. реда. Шабац је тешко гранатиран у циљу протеривања непријатеља,

нарочито Мађара, који су у том старом српском граду показали најгнуснију свирепост и суровост према локалном становништву…

У Нишу су 23. августа примљени извештаји о томе да је Јапан објавио рат Немачкој. Ова вест није имала значаја за српски фронт, али је с моралне тачке гледишта давала још један адут у руке савезника, што је и за Србију било повољно.

Истог тог дана руски врховни главнокомандујући, велики кнез Николај Николајевић, јавио је српској влади о руској победи код Гумбинена у Источној Пруској. У одговор је послат одушевљени телеграм, а те вечери је по први пут велика маса окупљеног народа приредила импресивну манифестацију пред конаком у коме се сместила Руска царска мисија. Челници те манифестације су упорно и пријатељски захтевали да се појавим на тераси пред главним улазом у конак. Улицу и пространи трг до Нишаве испунио је народ који се окупио са својим патриотским и добротворним организацијама, под заставама и са сабљама. Многи су били у живописним народним ношњама. Море пламенова обасјавало је читав простор. Поздравне говоре које су ми упућивали надјачавали су непрекидни усклици у част цара Николаја II, великог кнеза Николаја Николајевића и Русије. Посебна делегација се попела к мени да изрази личне честитке и да ме замоли да у име мајке Русије одржим говор окупљеном народу. У говору сам истакао историјски значај протеклих догађаја који су имали дубоки смисао не само за Русију и Србију, него и за целокупно словенство које очекује зору боље, слободне будућности. На крају сам изрекао руски поклич „Ура“ у част краља Петра, краљевића регента Александра који лично, с оружјем у руци, брани своју отаџбину у част братског српског народа, његове легендарне војске и владе. Мој поклич „ура“ сложно су прихватили најближи редови народа, а затим се у таласима који су се удаљавали проширио на цео голем простор испред мисије и дуго се није стишавао, као да је одлазио у даљину звезданог неба да би допрео до вољене Русије.

Такве манифестације су се понављале после сваког извештаја о руским победама, увек са истом снагом и осећањем захвалности за покровитељство Русије. Становништво Ниша је изражавало своје признање и савезничким мисијама, француској и енглеској, за учешће у заједничкој борби уз изражавање жеља за што скорији прекид крвопролића, али те манифестације су биле знатно скромније и са знатно мањим одушевљењем. Ја нисам никада имао прилику да

присуствујем на њима, али по речима очевидаца, мојих сарадника, бројност окупљене масе била је ништавна у поређењу с оном која се окупљала да Царском руском представништву, а преко њега Русији, пренесе своја осећања оданости и душевне захвалности, уз ватрена обећања да ће бити достојни испољене величине руског цара и Његове истинске братске љубави према Србима…

За време повратка (из Београда, 9. септембра – прим. прир.) у Ниш, током разговора у возу са Пашићем, сазнао сам да је краљ Петар због слабог здравља коначно одлучио да се више не бави државничким пословима, поверавајући сву бригу и одговорност за благостање земље свом сину, престолонаследнику и регенту Александру.

Крајем октобра, морао сам да отпутујем у Софију у узвратну посету Савинском, ради изјашњавања неких прилично важних размимоилажења у нашим погледима на српско-бугарске односе. Ипак нисмо могли у потпуности да се споразумемо и ја сам се 29. октобра вратио у Ниш.

Тог истог дана примио сам извештај о изненадном нападу туске морнарице на црноморске обале Русије, чиме је било отворено ново поглавље војних дејстава Првог светског рата.

Пријатељи из Петрограда поново су ми писали да је „српска, тј. Пашићева тврдоглавост актуелизовала питање о слању у Ниш кнеза Г. Н. Трубецког, коме ће бити лакше да избори потпуно задовољавајући одговор на наше захтеве у погледу уступака Бугарској“. У тим писмима није се помињао утицај Савинског из Софије, али мени је било јасно одакле ветар дува. У дубини душе био сам веома задовољан доласком Трубецког који је по свему што сам чуо био паметан и опрезан човек, пријатан у опхођењу. За мене није било сумње у то да нисам у стању да савладам све препреке у решавању најважнијих питања за Русију – задржавање Бугара у нашој орбити уз помоћ територијалних уступака према њиховим захтевима. Можда ће Трубецкој, мислио сам, бити дорастао овом захтеву, али унутрашњи глас ми је дошаптавао да ни ова мера неће дати повољан резултат. Успут ми је саопштено да ће Трубецкој допутовати са великом групом медицинског особља и огромном количином медицинске опреме за српску војску и њену позадину. То је било заиста нужно, јер је стање санитета српске војске, како је већ речено, било очајно у буквалном смислу те речи. Планирано је да Трубецкој допутује средином децембра.

У Нишу је расположење, разуме се, било више него узнемирено. Српска Врховна команда је улагала надчовечанске напоре како би уз помоћ нових регрута попунила губитке у редовима војске. Фронт је био јако сужен. Најзад је стигла и очекивана муниција из Француске. Морал војске није попуштао и остао је на потребној висини, без обзира на сва тешка искушења која увек прате повлачење по тмурном јесењем времену. Краљевић регент Александар је све време обавештавао свог остарелог оца о току војних операција. Краљ је осећао да у тако тешком тренутку не може да остане само сведок могуће катастрофе која је претила његовој земљи и зато је решио да се појави на фронту. Војни савет је сазван 2. децембра и на њему су анализирани сви аргументи за и против једне муњевите, можда, очајничке офанзиве. Узео је у обзир да је и непријатељ преморен тешким походима, готово без путева и регуларног снабдевања, о чему су говорили заробљени војници. Главни адут у прилог офанзиви је био висок морал српске војске. Краљеви и Престолонаследникови непоколебљиви захтеви решили су питање у корист офанзиве. Колубарска битка почела је 3. децембра. Стари краљ је лично изашао на предње положаје и казао да ко од војника не жели да се бори и брани своје огњиште, слободно може ићи куда жели, али он сам, краљ, неће ни корак одступити са места на коме се налази. Ове краљеве речи пренесене су свим јединицама, што је још више одушевило војску и обезбедило јој легендарну победу.

Аустријанци нису очекивали српски напад. Славили су заузимање Београда и вршили делимичне дислокације на фронту. Прва српска армија под командом генерала Мишића, који је заменио рањеног генерала Бојовића, постигла је муњевити сјајни успех и већ следећег дана, 4. децембра, заузела Сувобор. Аустријанци су натерани у бекство, што је изазвало и повлачење суседних јединица на леву обалу Колубаре, а затим и преко Саве код Шапца. Порасле су наде у ослобођење Београда. Трупе Одбране Београда, у садејству са јаким јединицама 2. и 3. армије прешле су у енергичну офанзиву и непријатељ је после жестоких борби био одбачен преко Саве и Дунава. Херојска српска армија је после борби ушла у Београд, 15. децембра. Свакако треба забележити да је део српске војске био наоружан само оружјем погинулих српских војника или оружјем заплењеним од многобројних Аустријанаца и Мађара.

Пораз Аустроугара је био тако значајан да је врховни главнокомандујући „фелдцугмајстор“ Поћорек био смењен и за команданта постављен надвојвода Евгеније.

Напетост целе српске позадине је у тренутке наведених борби доспела до крајњих граница. У Нишу се почело говорити о могућем одласку владе даље на југ, највероватније према албанској граници, али остајала је загонетка куда. Мораће се, како су говорили, „у планине“.

Пометња која је захватила целу земљу смирила се после победе на Колубари, Сувобору и Београду и ја сам био сретан да обавестим С. Д. Сазонова о успесима српске војске, у којима су учествовали остарели краљ Петар и његов син Краљевић Александар, главнокомандујући свих српских снага. Како ми је пре неколико месеци и саопштено, Његово Величанство Император је обратио пажњу на чињенице које сам изнео о току последњих борби и посебно га је дирнуло учешће болесног и немоћног краља Петра у одсутном тренутку спасења Србије од наизглед неизбежне пропасти.

Нови руски посланик кнез Трубецкој био је на путу из Петрограда за Ниш, где је стигао 17. децембра, свесно заобилазећи Бугарску како би избегао погрешна тумачења, тј. изабрао је пут од Букурешта, Дунавом до Прахова. Наш сусрет на станици одмах је успоставио обрисе наших каснијих осећања и све чвршћег поверења и искреног пријатељства. Следећег дана је заказана предаја акредитива краљевићу Александру у Крагујевцу. Церемонија је била достојно уприличена, али је протекла у околностима војног логора. Током саме аудијенције, а и за време ручка који је потом уследио, краљевић регент и посланик су измењали срдачне и пријатељске мисли о исконској вези руског и српског народа, којој нису потребне никакве уговорне и формалне потврде, изузев чисто техничких конвенција конзуларне природе.

Наступио је 19. децембар, имендан цара Николаја II, па смо посланик, ја и војни аташе пожурили у Ниш. Он је, природно, желео да искористи ту прилику за пријем што већег броја српских политичара који су се увек трудили да тог дана честитају руском представнику. Посланикова супруга није допутовала с њим из Русије, јер је у Петрограду и Москви била заузета организацијом санитетске помоћи Србији у име Руског друштва Црвеног крста и Словенског друштва. Њено одсуство је пред моју жену ставило посебне обавезе у вези са пријемом гостију у Руској мисији у Нишу. Упркос тешком узбуђењу које тек што је проживела цела земља, послужење и пријем, могли су се сматрати потпуно успелим…

(НИШ, 1914. - ХЕРОЈСКА БОРБА СРБИЈЕ - фрагменти из књиге В. Н. Штрандмана: *Балканске успомене,* књ. I. – *Жамор*, Београд, 2009. – стр. 367-370, 373, 386-388, 390-391, 402-406. Превео са руског: Јован КАЧАКИ)

Рудолф Арчибалд – Рајс (Rudolpf Archibald Reiss)

ДОБРОВОЉАЦ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

[РУДОЛФ АРЧИБАЛД – РАЈС (1875–1929), швајцарски научник и публициста. Аутор многих радова и књига из судске медицине, као и преко 600 дописа са фронта за листове у Лозани, Паризу и Амстердаму…

На захтев српске владе, долази у зараћену Србију, у Ниш, септембра 1914. године. Среће се са Николом Пашићем, а потом, из Ниша, 27. септембра, шаље свој први ратни допис.

Добија задатак да једном опсежном анкетом утврди злочине аустро-угарских трупа. Анкету је вршио на фронтовима Мачве и Дунава 1914. и 1915. године. Касније ступа у српску војску са којом проводи цео рат. После рата, напушта професуру у Лозани и настањује се у Београду, где борави до краја живота.]

И ТАКО, КРЕНУВШИ ИЗ ЛОЗАНЕ у суботу у 9 сати ујутро стигао сам у Ниш у петак у 7 сати ујутро. Мој пут је трајао само 5 дана и 22 сата, а то је тада био рекорд брзине за путовања у време рата на растојању Лозана–Ниш. Данас, авионом, могу стићи брже.

Један полицијски комесар чека ме. Један фијакер са два коња вози нас, трескајући, улицама већ пуним војника, сељака и сељанки, Београђана који су побегли од бомбардовања и који иду на пијацу са зембиљем у руци; идемо ка окружном начелству претвореном у дом владе. Стојан Протић, тадашњи министар спољних послова, примио ме је одмах. То је био човек који ми је, пре неколико година, упутио своје чиновнике у Лозану да се изближе упознају са новим полицијским техничким методама у лабораторијуму нашег универзитетског института. Исто тако његова је идеја била и да ме позове да вршим мој позив техничког иследника на бојиштима Србије. Омален, дежмекаст, са интелигентним погледом на брадатом лицу, он ми рече: „Хвала вам што сте дошли. Председник вас очекује".

Он ме је повео према кабинету Господина Пашића где ме исти стари одаџија који је још и данас у министарству спољних послова,

уведе код председника. „Господине Председниче, ви сте ме тражили. Ево ме код вас. Шта желите да учиним за вашу земљу?“, запитао сам га. Он ме најпре дуго гледаше и онда, лагано, врло благим гласом, одговори ми: „Требамо једног искреног пријатеља који зна посматрати. Пођите на фронт. Отворите очи и уши и кажите онда свету што сте видели и чули.“ - „Добро, Господине Председниче, а кад могу кренути на фронт?“ - „Пођите прекосутра за Ваљево где се налази Главни Стан наше војске. Дотле посетите Ниш и аустро-угарске заробљенике[1] који су већ многобројни. Ту ћете наћи материала за своју анкету.“ - „Разумем, очекујем ваше инструкције за одлазак“.

Руковање између двојице људи који се разумеју, а да не губе много речи, и ја излазим из председниковог кабинета као званични и неутрални иследник српске владе и војске. То сам остао до краја рата, али кад сам видео на фронту сва зверства која је поднео српски народ од стране његових свирепих непријатеља, кад сам чуо како звижде око моје главе куршуми и шрапнели противника, а ја не могу на њих да одговарам због свога својства неутралца, брзо сам напустио то својство и постао швајцарски добровољац српске војске, друг величанствених ратника Шумадије, Дунава, Мораве, Дрине, Тимока и Вардара. Ипак, ово ново својство није учинило да икада напустим своју објективност стручњака и заклетог иследника пред судовима моје земље и другде. Заклео сам се да кажем „истину, ништа него истину“. Сада, десет година по завршетку рата, могу констатовати да се нисам огрешио о своју заклетву.

(ДОБРОВОЉАЦ СРПСКЕ ВОЈСКЕ - /наслов прир./ - фрагмент из књиге Р. А. Рајса: *Шта сам видео и преживео у великим данима, Саопштења једног пријатеља из великих дана* – Београд, 1928. стр. 8-9.)

1 На другом месту, Рајс записује: „По Пашићевој жељи, нисам узалуд губио времена у Нишу. Посетио сам варош и обишао сам аустријске заробљенике, који су били много боље смештени и храњени, него српски војници. Такође, у Нишу упознао сам се са војником, који је имао да постане мој друг. У Нишу сам нашао малог Драгољуба Јеличића, коме је тада било 12 година. Кад је плануо рат он је био ђак 1. разреда гимназије у Шапцу. Његов отац, мобилисан обућар, погинуо је у првим борбама.“

Катарина-Клара Штуценегер (Katarina-Klara Schtuzeneger)

ПОКРАЈ БОЛЕСНИКА

[КАТАРИНА-КЛАРА ШТУЦЕНЕГЕР (1854–1929), болничарка и публицисткиња из Цириха. У Србији најпре борави у време балканских ратова (1912–1913), а затим у Првом светском рату, од августа 1914. до пролећа 1915; оба пута у хуманитарној служби Црвеног крста. Аутор је књига: *Србија 1912–1913, Српски и међународни Црвени крст за време балканскких ратова* (Цирих, 1914), *Србија на крају 1915* (Цирих, 1915), *Србија у европском рату 1914–1915* (Цирих, 1916), *Светлост у заплетима Балкана* (Цирих, 1917), *Србија у рату 1914–1916* (Нешател, Париз, 1916), *Васкрс Србије* (Берн–Берлин, 1920) и других. Својим публицистичким радом огромно је допринела да се чује глас истине о зверствима окупатора, али и о херојској борби српске војске, о хуманом односу Србије према заробљеницима.

За време Првог светског рата, шездесетогодишња Клара борави у Србији од августа 1914. до пролећа 1915. и то најпре у Нишу, потом у Крагујевцу и Београду, да би се поново вратила у „ратну престоницу“, о чему пише у својим писмима и сећањима у књизи *Србија у рату 1914–1916*. Своје прве утиске о Нишу саопштава у *Писмима са Балкана*, а потом сведочи о драматичној борби за спасавање и лечење рањеника у резервној војној болници, на Црвеном крсту, у којој, заједно са лекарима и чланицама Кола српских сестара ради на пријему и превијању рањеника.]

ПИСМА СА БАЛКАНА

Ниш, 14. августа 1914.

НИШ, КОЈИ ЈЕ ПОСТАО ГЛАВНО МЕСТО - престоница Србије од бомбардовања Београда, повећао је, услед тога, своје становништво од 30.000 на 80.000; упркос рату, он још ужива већи мир него швајцарске вароши које сам ја напустила пре дванаест дана. На банке нису навалили улагачи, нема гужви на поштама, живот тече мирно.

У великом парку, шетачи уживају у дивној свежини, чак и по жарким врућинама, а увече становници вароши седе за кафанским столовима великих хотела, и мирно разговарају о дневним догађајима.

Београд је, разуме се, предмет разговора. Од пре три недеље се тај град бомбардује; од пре три целе недеље аустријске армије се упињу да га заузму. Аустрија је чак већ и прославила победе својих војника... Истина је, међутим, да се још и данас води борба, жестоко као никад, око Београда, и не само око вароши, него на целој линији до Смедерева источно од Београда и западно, дуж Дунава, Саве и Дрине, до Босне и Херцеговине, што је равно раздаљини од Беча до Берлина у птичијем лету.

Била сам запрепашћена, после свега што ми је другде речено, што овде не видим никакву активну војну јединицу. Европа неће разумети да се српска војска, да би се супротставила уласку једног бројно јачег непријатеља на њену територију, усудила да крене против њега; она је успела да то напредовање не само отежа непријатељу, него да му то онемогући. Аустријанци су били одбијени на више места и нанесени су им знатни губици у људству и у ратном материјалу.

Јуче је овде стигао први транспорт заробљеника.

Ниш, 18. августа 1914.

Ево одједном посла; скоро смо преоптерећени радом; све касарне и болнице припремљене за пријем радника већ су заузете. Како нема довољно лекара - већина их је на фронту - госпође су енергично прионуле на посао.

Ја радим од пре неколико дана у првој резервној болници, коњичкој касарни.

Поред 600 постеља припремљених у споредним зградама, морало је већ да се дода 300; мени су припале две сале са 60 болесника. Кад сам прала ноге тих несрећника, јадне, покривене земљом, прашином, крвљу и ранама да скоро више нису имале облик ногу, открила сам да није било ни једног јединог који није имао већ два, три или четири ожиљка, већа или мања, из ранијих ратова. Сироти људи! Они се парче по парче дају отаџбини.

Не треба дуго бити у овој средини, па да се човек увери да ту нико није желео рат. Пошто је он био наметнут, као што се зна, овом несрећном народу, он ће умети да га води до срећног завршетка, са хероизмом какав у историји нема премца.

Ране ових људи из претходних ратова показују да они нису олако подлегли; осакаћења ногу и руку су зачуђујуће честа, глава и груди су мање погођени.

Све госпође обављају превијања са херојском оданошћу; оне перу, чисте и завијају ране често од раног јутра до касно у ноћ, по својој сопственој иницијативи; само тешке случајеве обрађује главни лекар.

А постигнути резултати казују нам да добро радимо: све лакше ране су врло добре; кроз петнаестак дана моћи ћемо да отпустимо трећину наших људи.

Ниш, 20. августа 1914.

Догађаји су се нагло убрзали: како не знам у којој форми ће они бити приказани у Европи, ја ћу брзо да их скицирам.

Кад аустријске трупе нису успеле да продру на српску територију ни преко Смедерева ни преко Београда, оне су концентрисале све своје снаге на Саву, јужно од Славоније и од Дрине и поставиле их да воде битку на дужини од 60 километара. Код Шапца оне су прешле српску границу не наилазећи на отпор, и продрле 15 километара на српску територију.

Центар освајачке војске утврдио се на планини Цер, високој 900 метара, и око ње; десно крило јужно у близини Крупња, а лево северно у близини Шапца. Затим су Аустријанци извиђали српске положаје аеропланима, и напали их са нечувеном жестином.

Девет дана су непрекидно јуришали Аустријанци. Заузели су Шабац, српску паланку са око 17 хиљада становника. Српске трупе су опколиле град и тако им пресекле одступницу уништивши понтоне. Осам пута, опкољени Аустријанци (4 пука са 4.000 људи) покушавали су да разбију обруч, осам пута били су одбијени. Они су још тамо и из часа у час очекује се њихова капитулација.

Али главни ударац задали су Срби у центру аустријске војске; планина Цер висока 900 метара, где се она била ушанчила, заузета је на јуриш. Српска паљба била је страховито прецизна, и ужасно убиствена; хаубице, артиљерија, пешадија, дејствовале су жестоко. Цела планина са својом околином била је покривена лешевима. Према једнодушном казивању рањеника и заробљеника, читави пукови били су уништени, између осталих и пук из Граца, изузев неколико рањеника који су се предали и који су сада овде.

Аустријанци су се тукли са храброшћу достојном дивљења да би задржали своје положаје, изјављују пријатељи и непријатељи, али било је немогуће да се одрже; српска ватра била је сувише страшна, и гоњење непријатеља у повлачењу било је још страшније.

Сава и Дрина биле су буквално испуњене лешевима Аустријанаца потиснутих на целој линији. Један ескадрон коњице био је потпуно уништен и Срби су похватали преплашене коње.

Топови у великом броју, читаве батерије, сваковрстан материјал, батаљонска благајна, намирнице, пољске пекаре и амбулантна кола, све је то пало у руке Србима.

Победа је била потпуна, и изгледа скоро чудновата, јер 150.000 Срба, урачунате ту и трупе појачања, победило је 300.000 Аустријанаца рачунајући ту и појачања дошла из Босне.

Таква победа, а никакво славље у Србији овде-онде стисак руке, влажан поглед, и то је све.

Једне аустријске новине овако објашњавају то повлачење: пошто је завршена експедиција која је требало да казни Србе, аустријске трупе напуштају српску територију, и то у савршеном реду.

Како имам пред очима и званичан инвентар онога што су Аустријанци у повлачењу напустили, ја ћу дати тај списак ради контролисања аустријске верзије.

Срби су имали 4.500 заробљеника, запленили су 2.000 коња, 58 топова, 114 сандука муниције, 8 пољских амбуланти, 6 вагона намирница, 4 материјала за пољски телеграф, 5 вагона пешадијске муниције, 35.000 пушака и батаљонску благајну.

Ниш, 28. августа 1914.

Ужасно бојиште Саве и Дрине, које је постало за Аустријанце Косово, већ је потпуно очишћено на целој дужини - 60 километара са 15 до 20 ширине; ниједна аустријска нога не гази више тло с ове стране границе, чак је и Шабац евакуисан и поново је у рукама Срба.

После објаве рата Аустријанци су одмах интернирали српске грађане и студенте, око 120 до 150 лекара или студената медицине, дакле небораца. Може да се замисли колико та медицинска помоћ недостаје у земљи, утолико више што Срби имају да негују још и Аустријанце; овде у Нишу, скоро једну трећину болница заузимају непријатељи.

Чињеница да у овом рату Србија не може да очекује помоћ ни од које друге државе, отежава ситуацију, а ево, људи који би представљали и те какву помоћ задржани су у илегалном ропству[1]!

Данас има да се негује око 12.000 рањеника; само у Нишу их је око 7.000.

1 Доцније у оквиру међународне помоћи стигао је и медицински кадар.

Ниш, 10. септембар 1914.

Преда мном је један извештај од 27. августа датиран из Софије и објављен у Цириху; он тврди да се ослања на званичне извештаје из Ниша и каже следеће: „Лажне вести о победама објављене од стране српске Врховне команде, неће наићи на веровање код становништва.“ Истина је, међутим, да српска Врховна команда, до сада, није објавила ниједну победу која није савршено доказана.

Не објављују се само успеси, него исто тако и недаће; тако, није прећутан упад Аустријанаца у Шабац, али је исто тако лојално објављено и да су га Срби повратили; не би било разлога да се поступа друкчије, јер сам народ односи победе и зна на чему је.

- Тврди се, такође, да у унутрашњости земље рањеници не налазе ни смештај, ни негу, да су санитарни уређаји такви да се од њих диже коса на глави, да нема хране ни санитетског материјала.

Јасно је, да се болно осећа недостатак швајцарских лекара и других друштава који пружају помоћ, али с друге стране Црвени крст чини једно џиновско дело и госпође добре воље које су, већ прошле године, стекле изванредне способности у операционим салама и превијалиштима и богата практична знања, раде сада самостално и чуда праве.

Нема ни једног ратника који није негован; болнице су празне, јер су стотине рана излечене. И код нас су већ многе постеље празне а ја могу, с времена на време, да се бавим и другим пословима. Као прошле године, ићи ћу да посетим друге амбуланте и да испитам све што ме интересује.

У тренуцима велике навале, напротив, враћам се на посао као и други.

Истина је, да је мала залиха завоја. Прорачуни Црвеног крста нису предвиђали рат тако скоро. Али има довољно за садашње потребе, и снабдевамо се већ за будућност.

Није истина да је пресечено снабдевање намирницама; уосталом, српска земља је богата, она даје довољно њеном становништву, а има још довољно да храни хиљаде Аустријанаца о којима се стара. Ја често обилазим ове последње, било у њиховим болничким одељењима, било у њиховим заробљеничким логорима. Много их је који би више волели да су код својих кућа, то се разуме, али сваки се слаже кад каже да су овде боље храњени него на фронту. Многи се у слободно време баве радом који им се плаћа, сусрећу се у санитарним службама; други

раде на пословима одржавања чистоће, неки опет секу дрва, раде као стругари, зидари, столари.

Док сам пролазила парком посматрала сам једног војника из прашког пука који се наслонио на своју секиру, и говорио своме другу: „Чујеш, шта би мислио наш добри цар Фрања I кад би нас видео овде у Нишу, како, уместо људе, обарамо дрвеће“?

Говорићу кратко о здравственом стању заробљеника: нема трага од епидемије, ни у Скопљу, огњишту заразе у претходној години, ни овде у Нишу, где су колера и тифус владали још пре годину дана. Ја се лично старам о зградама у којима су онда били смештени болесници од колере, али свуда су клице биле уништене.

Црвени крст и санитетске власти сматрале су не само за дужност, него за питање части, да обаве потпуне дезинфекције.

ПОНОВНИ БОРАВАК У НИШУ

По повратку у Ниш, имала сам прво да се бавим разним публикацијама. Ипак сам одлучила да се вратим на своје место у превијалишту. Двадесет дана борбе на Дрини, аустријски упади код Шапца, и церска битка имали су за последицу велики број рањеника; и тада је до изражаја дошло српско милосрђе које смо познавали од последњег балканског рата.

Црвени крст, Коло сестара, Женевско друштво, Друштво кнегиње Љубице, итд., сви ти одбори које сачињавају српске госпође познате као одушевљени патриоти и које су се сасвим посветиле неговању српских јунака. Све те добротворне организације су ставиле себи у задатак превијање рана, и похитале да ублаже душевне патње, да олакшају беду сиромаха и сваковрсне болове домаћих људи и избеглица.

Ја сам отпочела своју активност кад су стигли први рањеници у амбуланту, установљену у резервној болници у Нишу. Свакодневно смо превијали удове, изломљене, избушене, згњечене, раздеране, измрцварене, изгореле или ампутиране, несрећних војника, пријатеља или непријатеља.

Какав прљав посао! Као и сама крв, са влажног чела несрећника текао је зној од муке и бола! Често су се шаке грчиле, срце скоро заустављало, да би се без јаука поднеле страшне патње. Понекад се у томе успевало, али не увек; надљудски болови отргнули би крикове са стиснутих усана и ваздух је вибрирао од пригушеног јадања. Богу хвала, после дугих мрачних часова, било је такође тренутака олакшања.

Хвала Богу, постоје руке које умеју да ублаже и највеће патње, које лако додирују ране, руке које доносе благослов и које рањеници готово обожавају. То су руке искусних хирурга. Ја сам код хируршких ауторитета нашла најнежније срце и најлакше руке.

Превијалиште није операциона сала где пацијента помоћу наркозе чине неосетљивим.

Уколико су повреде теже, утолико брижљивије треба опрати рану до њених дубина; ваља то радити свакодневно, да би се избегле компликације; али не може болесник сваки пут да се успављује, он то не би преживео; мора дакле да подноси, при чистој свести, болове превијања који су каткад веома јаки. Нема начина да се то избегне.

Једна од најтежих последица рата је што несрећници, рањени за отаџбину, мора толико да пате до оздрављења, или чак да пате до краја свога живота.

Ја радим са госпођама српског друштва, чланицама Кола сестара, чији је циљ неговање рањеника. Председница тога удружења, у којем се налазе све угледне госпође у земљи, је жена генерала Луковића. Наша болница је, такође, под њеним руководством, скоро све болесничке собе и превијалишта. Те госпође су на послу из дана у дан, још и ове године. Ја се дивим њиховој умешности и њиховим техничким знањима у свим одељењима. Провела сам незаборавне дане у томе кругу образованог света, али сам ту, такође, доживела и највећи бол за све време мога боравка у Србији.

Како то?

После трећег, најстрашнијег напада Аустрије на Србију, којем је подлегао читав север са Београдом, требало је евакуисати у унутрашњост земље не само избеглице цивиле, него и све болеснике и рањенике, као и Крагујевац са хиљадама пацијената.

Али куда их послати? Болнице у унутрашњости биле су препуне, кревети су се додиривали по тремовима, ходницима, свуда где је било још и најмање места. Грчка, енглеска, америчка, руска и француска мисија чиниле су своје. Стекло се на стотине лекара притеклих у помоћ српским санитетским службама; тако се ускоро могло одговорити потребама.

Али онда настаде рђаво време, земља се претвори у мочвару. У Ваљеву изби тифус, изазван стотинама лешева које су Аустријанци, у своме ружном повлачењу, били оставили несахрањене. Епидемија је била жестока: сви они који су још могли да беже учинили су то,

и проширили тако болест по целој земљи. Тако и до нас стиже тифус, у зграде одређене за заробљенике, иза болнице. Било је тешко зауставити ужасну несрећу, услед згуснутости становништва до које су довеле тадашње околности. Болест је продрла у скоро све слојеве становништва.

Наша драга госпођа Луковић, оличење хуманости, није се дала одвратити од обилажења несрећника у северним и јужним крајевима, које је непријатељ евакуисао. Она је одводила са собом кола пуна намирница које је делила најсиромашнијима, пријатељима и непријатељима. Вратила се уцвељена. После неколико дана, та жена, лепа, крупна и једра, била је положена у хладни гроб. Петнаест година она је била „мајка“ Србије, и сада је њено велико срце, које је изгарало за отаџбину, престало да куца. Плачући смо стајали око њеног гроба, плачући смо се од њега удаљили. Цео народ био је у жалости за њом. Речи изговорене над њеним гробом нашле су одјек у свим срцима. „Племенита жено, хвала ти и слава ти на вјеки вјеков, амин!“

После смрти ове достојанствене жене која је, и мени била као мајка, осетила сам огромну празнину у срцу; осећала сам да је требало предузети нешто у духу покојнице. Сазнавши да је тифус у заробљеничком логору преко пута наше болнице, ја одох тамо, да видим како могу бити од користи.

Госпођа Луковић се увек озбиљно интересовала за заробљенике, па ме је то подстицало да нешто учиним за њих уместо ње.

(ПОКРАЈ БОЛЕСНИКА - / наслов прир./ - из књиге К. Штуценегер: *Србија у рату 1914-1916. – Дечје новине*, Горњи Милановац, 1989. стр. 41-49, 121-130. Превео са француског: *др Миливоје МАРКОВИЋ*

Бруно Барили (Bruno Barilli)

ИЗГЛЕД РАТНЕ ПРЕСТОНИЦЕ: СРПСКИ БОРДО

[БРУНО БАРИЛИ (1880–1952), италијански писац и ратни извештач *Коријере дела Сера*. Отац велике наше сликарке Милене Барили. У Италији, познат као писац и врсни музички критичар. Извештавао је о балканским ратовима, па и из Ниша.

Барили долази у Ниш за време Првог светског рата, и из овдашње ратне престонице, која га подсећа на ратни Бордо, шаље аутентичне, тачније натуралистичке слике о тешкоћама и патњама српског народа, али и решености храбрих српских војника да се боре и по цену смрти.]

Ниш, 30. oktобар 1914.

ПОШТО ЈЕ УДАЉЕН ОД РАТОМ захваћеног дела земље и у њему се не чује грмљавина топова, Ниш постаје ратна престоница и седиште владе. Можемо га назвати српски Бордо. Ниш данас броји три пута више од уобичајеног броја становника. Ту је пристигло много избеглица из Београда, Смедерева и Шапца, са свим што су могли да понесу.

Пре месец дана људи су спавали по улицама. По хотелима се могао наћи смештај за ноћну или дневну смену. Смена гостију је трајала таман толико да се може, на тренутак, отворити прозор, који би наредни гост одмах затварао и журио да се увуче у још увек топлу постељу. У свакој соби је спавало по три и више особа.

Кафане, железничка станица, дућани претварали су се у спаваоне; након што би се опрали прљави тањири столови су могли да послуже као кревети.

Затим, мало по мало, људи су се раштркали по околним селима и бањама. Сада је Ниш, без обзира на превелик број становника, личио на барку која пажљиво вуче много већи терет од себе.

Осим становништва, у граду се налази 5.800 аустријских заробљеника који су смештени у твеђави. Нема заробљеника италијанске националности.

Сваког дана се могу видети колоне заробљеника како одлазе под стражарском пратњом на рад у околину. И њима се даје истоветно следовање као и српским војницима и према њима се изузетно добро опходе. Становиштво им не упућује ни једну грубу реч. Чак по неки сељаци или војници на њих гледају са симпатијама, застају да би са њима попричали. Они који имају словенско порекло се слободно крећу само што на аустријској униформи носе тракицу у бојама српске заставе.

Данас сам видео тридесетак аустријских официра како иду у куповину од радње до радње. Свеже обријани и одморни, као да су у том тренутку изашли из куће. Незаинтересовано су пролазили кроз гомилу. Неки од њих су носили бичеве и њима расејано пуцкетали. На њих су мотрили враголасти војници трећепозиваши с пушком на рамену. Један је ишао напред, а други је био на зачељу и мирно је жвакао векну хлеба.

Банке су почеле са радом у пространим просторијама, једино што недостају су шалтери и сефови. Мењачки послови се одвијају на једном великом, зеленом столу, а послови се договарају на кревету. Сви службеници спавају у истој канцеларији са револверима под јастуком и врећама новца под креветом.

Делегације страних држава су се овде сместиле што су боље могле и почеле су жучно да се отимају о шефа кухиње, Спањолетија, познатог римског кувара, тенора и позоришног предузимача (импресарија). Он је пре неколико месеци добио своје прво намештење у хотелу „Бристол“. Затим га је отео француски амбасадор, а сада је у служби турског министра који га држи под кључем као харемску робињу.

Ноћу је Ниш пуст и миран, док дању улице врве од војника, трговаца, избеглица, заробљеника, турских була, дечака који продају новине, сељака блатњавих волова и свиња које грокћу, али ноћу улице, шибане ветром и окупане кишом опусте.

На ћошковима улица где дању обитавају чистачи ципела, ноћу бдију страже. Ови људи су изданци меланхоличне, блатњаве земље и зато стрпљиво чувају град све док се потпуно не раздани. Тек онда полазе да потраже неко легало. Сви су трећепозиваши што значи да имају педесетак или шездесетак година. Обучени су у грубо сељачко сукно и покривени су од главе до пете у мрки огртач са капуљчом, са старом пушком на рамену. Сада они овде одржавају ред, али ће можда још сутра отићи на бојно поље где су погинули њихови синови, унуци. Они без поговора тамо одлазе, прелазећи пешице непрегледна поља по

немилосрдној киши. Одећа им је натопљена водом, а једино чиме могу да „залажу“ глад је буђави хлеб. Спавају по прљавим подовима кафана које им се нађу на путу, окружени борцима из других крајева.

Довољно је само издати команду да би људи почели да пристижу из свих праваца. Њима није потребна никаква прозивка. Зна се да их је једино смрт могла да спречи да се одазову домовини.

Одједном, кључање детлића наруши ноћни мир. Одмах иза угла видео сам како ми у сусрет иде дупла колона рањеника, који су се уз помоћ штака тешко и споро кретали. Биће да их је двеста и сви долазе из правца Ваљева. По завојима који су натопљени свежом крвљу рекло би се да су недавно рањени. Још увек су у грчу од ужасних призора, а лица су им изобличена од страшних болова које подносе мучки. Некима је глава у тој мери обмотана завојима да личе на крпењаче. Једино се по ужареном врху цигарете може закључити да су живи. Други су се леђима ослањали на зид да би се прибрали од исцрпљујућег кашља, заостају за колоном као да предосећају да им је смрт близу. Укрућене и згрчене ноге им ландарају као извитоперене металне шипке. Због поноса не проговарају ни реч да се по гласу не наслуте њихове страховите патње. Мали број неповређених прати њихову колону и притиче у помоћ у тренуцима слабости.

(Б. Барили: ИЗГЛЕД РАТНЕ ПРЕСТОНИЦЕ – СРПСКИ БОРДО - У: Библиозона, Народна библиотека “Стеван Сремац“, Ниш, Година I, 2010, бр 1. стр. 95-98. – Превела са италијанског: Славица МИТИЋ - ПАОЛИЛО)

Др Никола Вучетић

РЕЗЕРВНА ВОЈНА БОЛНИЦА У КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ

[НИКОЛА ВУЧЕТИЋ (?), лекар, учесник балканских и Првог светског рата. Аутор више књига, записа из рата, песама, басни…

У Нишу формира резервну Војну болницу у згради казненог завода у изградњи, о чему лично сведочи у животопису потпуковника Миливоја М. Николића, *Пример за углед.]*

ЈА САМ ПО НАРЕЂЕЊУ МИНИСТРА ВОЈНОГ, одмах у почетку рата, отворио Прву резервну војну болницу у Крагујевцу, у касарнама XI и XIX пешадијског пука, са преко 2000 постеља, и водио исту до пада Београда 19 новембра 1914 године. Тога сам дана добио наређење од Врховне команде да са својим особљем пређем одмах у Ниш и тамо подигнем резервну Војну болницу где ми Министарство буде одредило. - Стигнувши у Ниш одмах сам отишао у Министарство војно и јавио се начелнику санитета, санитетском пуковнику Др Сими Карановићу. Пролазећи кроз варош до Министарства упало ми је у очи очајно стање са рањеницима и болесницима: већ од станице, па редом, гледао сам их, изнурене и малаксале, како леже по тремовима, под наслонима, у кафанама, и куд су год могли стићи, збијени као сардине у кутијама, а избеглички свет закрчио пут на све стране. Јад и чемер! Чим ме је родољубиви и добросрдачни Карановић видео, скочио је, притрчао ми и загрлио ме у сузама, говорећи: „Виде ли, Нико, шта дочекасмо! Добро што те евакуисаше, да не паднеш аустријанским хијенама у руке!“ - „Море, Симо, мани мене. Камо Бог да сам умро, а да ово не доживесмо! Јадно наше Српство! Али, ипак, надам се у Бога, биће добро. Него манимо се тога! Дај ми, побогу, какве било зграде, макар и шупе, да сместим ове рањенике са улице! Овако ће их пола пропасти!“ - Он ми је рекао да је све заузето мањ ако би могао што учинити у манастиру Св. Пантелејмона. Запитах га, колико би се рањеника могло тамо сместити? Кад ми је рекао, да би их се могло сместити око 300,

рекох му одмах, да тиме ништа није поможено, па га запитах, да ли можда нема какве веће грађевине што је у зидању, било у граду или подаље од њега. Он се замисли, па ми рече да има, али је недовршена, и чак је доле на Нишави идући пут Мрамора. - „Не мари ништа, нека буде ма где. Идем да видим, учинићу што будем могао учинити!“ - рекох му.

Одмах после овога отишао сам колима и разгледао ову грдну грађевину која се дизала за Казнени завод. Видео сам да је срећом већ под кровом, али собе зјапе и без врата и без прозора, само што су рамови за прозоре били углављени и узидани, но без стакла. Само две веће собе у приземљу с једног краја велике грађевине беху довршене, имале су и прозоре и врата, али у њима беху смештене жене доведене из Пожаревачког казненог завода. Разгледао сам подробно сву зграду, обишао и пространо двориште око зграде. У њему је било пуно грађевинског материјала: и цигаља, и греда, и дасака, и летава, и црепа, и катранисане хартије за покривање. Смислио сам одмах: извешћу све на брзу руку и имаћу где да сместим на хиљаде рањеника. Највише ми је бриге задавало то што нигде није било ниједног стакла у прозорима, а ниједне пећи у ово зимско време по собама и ходницима. Отишао сам одмах у Војну станицу и нашао сам тамо Миливоја М. Николића, којега сам добро познавао из Бугарског рата 1913 год. У Кривој Паланци 23 маја 1913 год. затекао сам га као Начелника станице и упознао у њему човека сјајних особина: исправног родољуба и ненадмашног радника. Разуме се да сам се обрадовао видевши да је он Начелник станице. Запитах га одмах после пријатељског сусрета: „Можете ли ми наћи у Нишу стакла и плеха колико ми буде требало за болницу у Казненом заводу на Нишави?“ - „Нема ништа што се за Вас не би могло наћи у Нишу!“ - нашали се он и додаде: „За што ће Вам то?“ - „Стакло за прозоре, рамови су углављени. Требаће ми стакла за 70-80 прозора. А плех ми је потребан да ми мајстори направе од 60-70 плеханих фуруница са сулундарима. Све остало свршићу сам од грађевинског материјала што се налази тамо око зграда.“ Николић се јако обрадовао. „Све што се нађе и стакла и плеха реквирирам за Вас само да сместимо наше болесне и рањене јунаке са улица!“ - рекао је Николић и одмах издао наредбу да се сав плех и све стакло што се нађе ма где било у Нишу сместа реквирира и да се узму и мајстори, који ће одмах извршити посао око намештања прозора и постављања фуруна са чунковима. После овога одох своме добром и незаборављеном другу Карановићу и поднесох му извештај, па га замолих да ми издејствује 500 заробљеника на рад к мени, да помоћу њих довршим уређење зграде да бих у њу

могао примити рањенике и болеснике. Он ми је одмах изишао у свему у сусрет. Изискао је од Заробљеничке команде 500 заробљеника да их примим на храну и задржим код себе на раду докле буде потребно, а уједно нареди грађевинском референту и инжењеру нишког округа да и они изађу и да ми буду у свему на руци. Инжењери су изашли, али су ми на лицу места изјавили да од тога преуређења не може бити ништа. „Чак ни за три месеца ја вам не бих могао предати чак ни нужнике у згради за болеснике“, - рекао је један од њих. Ја сам им се учтиво захвалио и изјавио да ћу учинити и без њих што треба да зграду претворим у болницу, и легао сам на посао. Међу заробљеницима имао сам и инжењера и дрводеља и зидара, уопште радне снаге каква ми је год требала, и тако је посао летео брзином ветра и у преграђивању великих соба, и у уређењу купатила, перионице, прављењу врата и свега што је за уређење болничких соба, соба за превијање, операционих соба, магацина и т.д. потребно. У авлији за најкраће време подигнута је и покривена кујна са огњиштима за 14 великих казана, подигнута је штала за комороцијску стоку, засебно за воловску, засебно за коњску запрегу. Подигнути су, под кровом, пољски нужници са седиштима и чучалиштима у дужини неколико десетина метара, и најзад, подигнута је нарочита пећ за дезинфекцију одела и постељине. Тај посао почео сам 21 новембра 1914 године а већ 3 децембра 1914 била ми је болница препуњена, управо пуна као кошница: преко 2000 кревета са потпуном услугом. Разуме се, сваки недостатак могао сам брзо и без икаквог одуговлачења попунити стварима из Црвенога Крста а добротом незаборављеног друга Др Воје Суботића-Млађега. Као нарочиту занимљивост могу овде споменути да су у ту болницу били смештени тешки, и најтежи, рањеници што су покупљени са Колубаре и Авале и донети последњим санитетским возом. Међу њима је било, као велика медицинска реткост, и 15 случајева претргнуте кичмене мождине. Питам се, и још после толико давно протеклог времена, да ли бих ја игда могао био постићи овакав успех, да ми није било у Војној станици овог ретког, вредног, смишљеног и родољубивог човека какав је Миливоје Николић? Зацело не бих.

(РЕЗЕРВНА ВОЈНА БОЛНИЦА У КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ -/наслов прир./- одломак из књиге др Н. Вучетића *Пример за углед* Београд, 1939. стр. 77-83.)

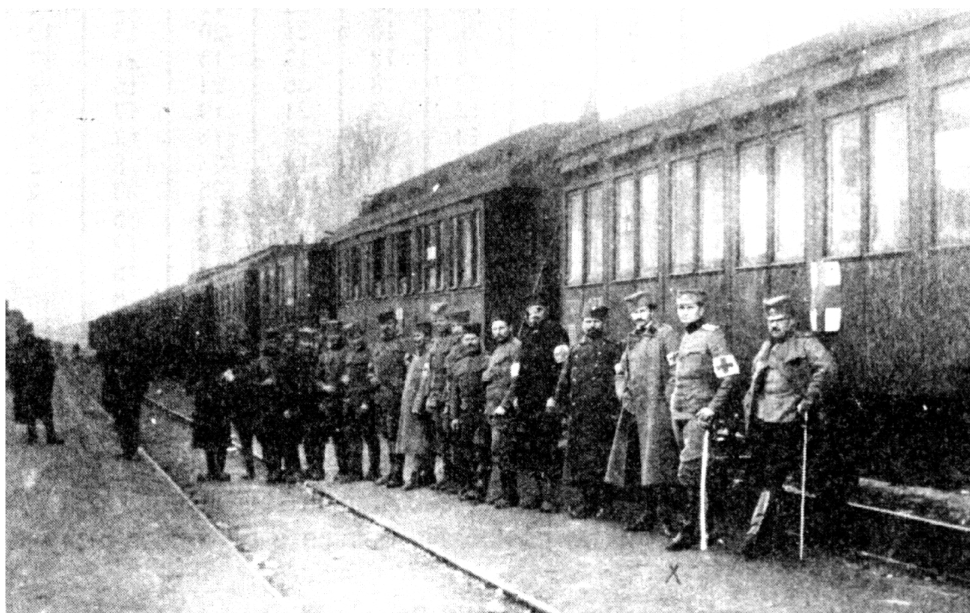

Санитетски воз
у нишкој железничкој станици

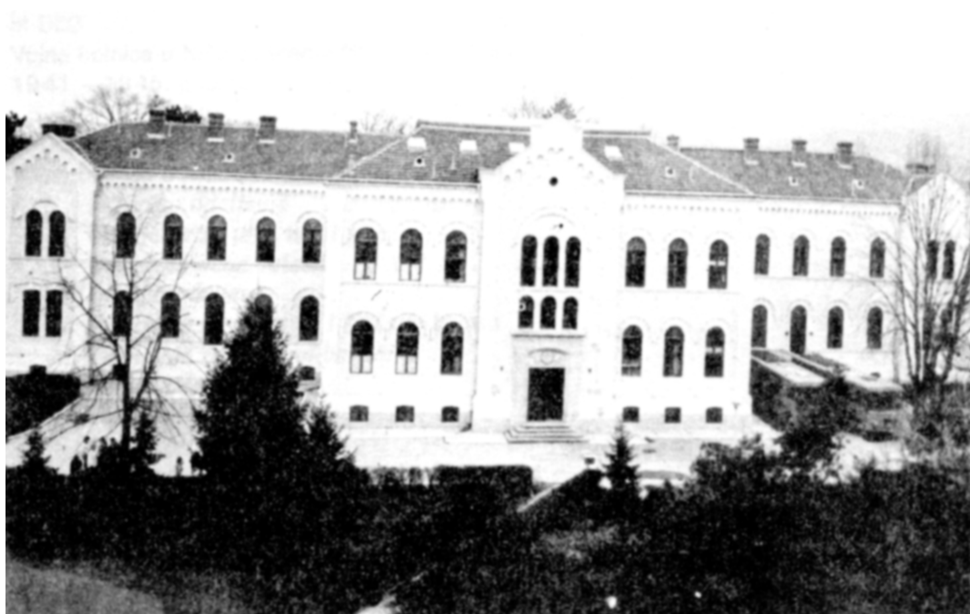

Хирушка клиника
моравске војне болнице у Нишу

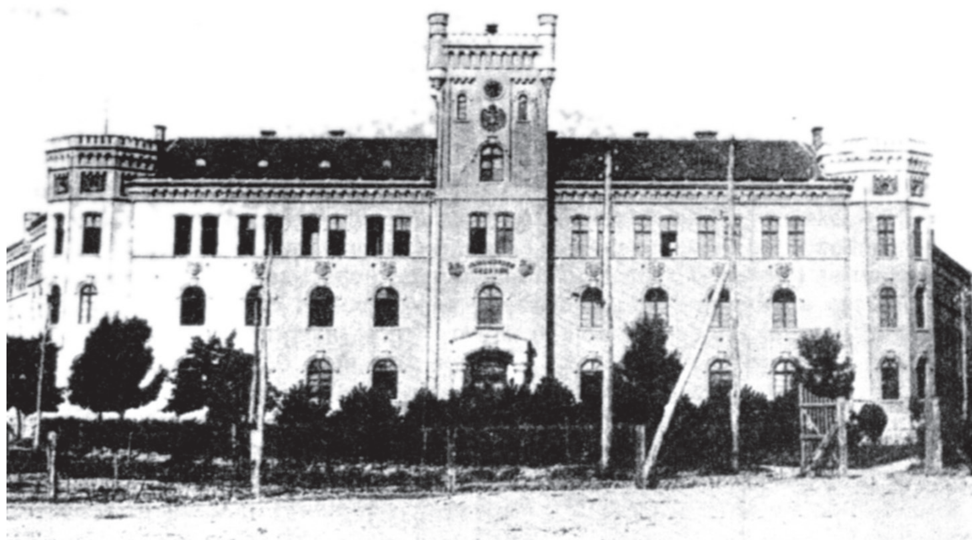

Зграда Инжињеријске касарне
друга резервна војна болница у Нишу

Основна школа у Вождовој улици,
једна од резервних војних болница

Окружна болница у Нишу,
у којој су лечени српски и аустроугарски лекари и официри

Зграда Нишке гимназије - Московска болница
са целокупном опремом

Престолонаследник Александар са др Милиновичем и кнезом Трубецкој
у Московској болници у Нишу

Наше вредне жене, као болничарке у ратној болници,
превијају и негују рањенике

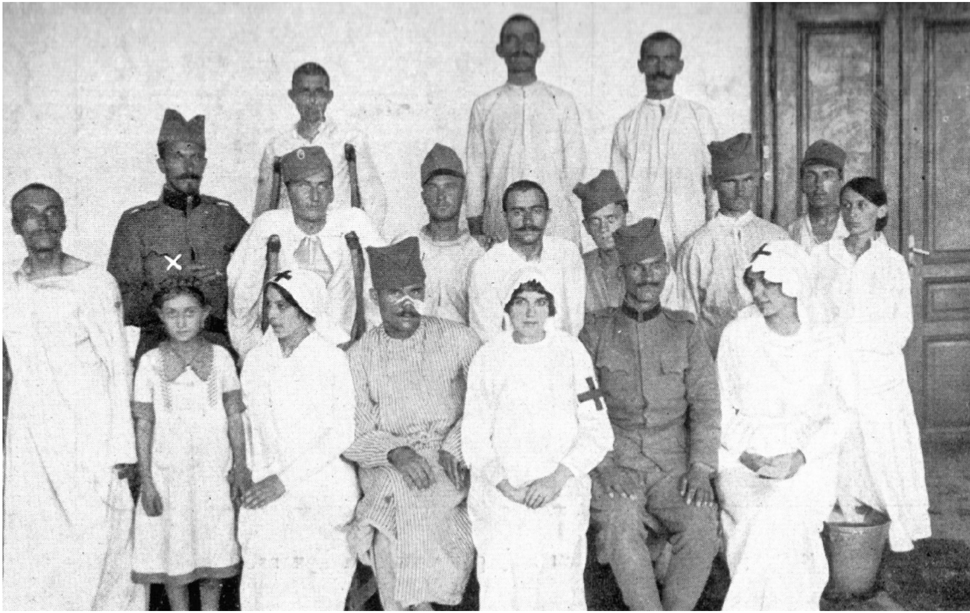

Нишка ратна болница - осмогодишња Вукица,
као болничарка

Нишка ратна болница - деветогодишњи Душа,н
као болничар

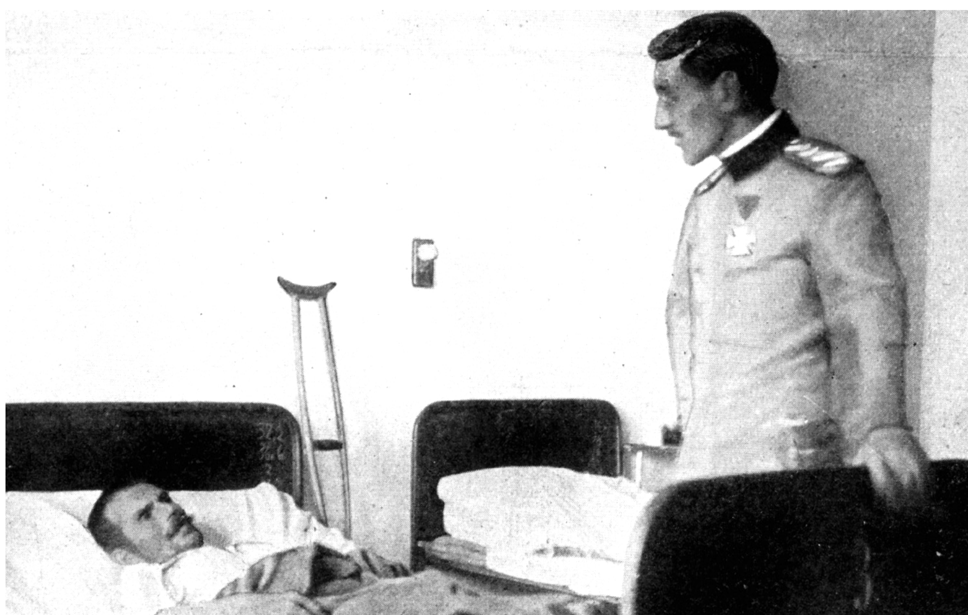

ЊКВ Престолонаследник у обиласку рањених бораца у болници

Жене из свих друштвених слојева јављале су се као добровољне болничарке

Војничка пратња

Откривање споменика палим борцима
у Моравској болници

Епископ Нишки, Доситеј Васић

Пуковник Карановић,
начелник Војног санитета у Нишу

Катарина - Клара Штуценегер

Арчибалд Рајс

Миливоје М. Николић,
начелник главне Војне станице у Нишу

Леди Пеџет

Карингтон Вајлд

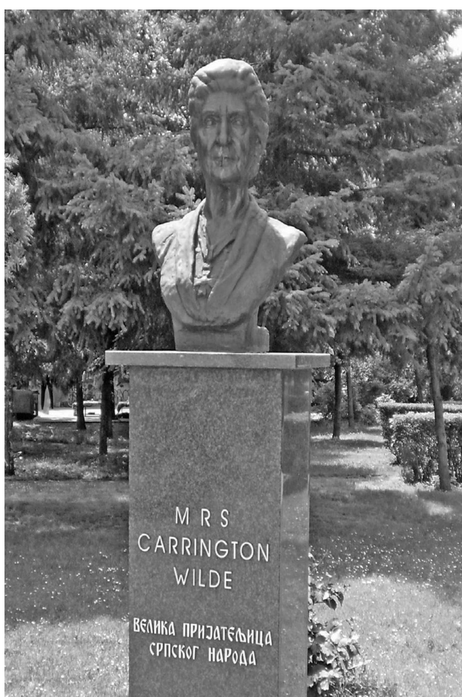

фото: Milorad Dimic MD

Др Владимир - Влада Станојевић

МОРАВСКА ВОЈНА БОЛНИЦА У РАТНИМ УСЛОВИМА

[ВЛАДИМИР-ВЛАДА СТАНОЈЕВИЋ (1896–1978), лекар и аутор више књига (*Историја српског војног санитета, Трагедија генија, Историја медицине*...) и стручних радова из медицине. Рођен је код Димитровграда, у коме је стекао основно образовање, потом у Пироту и Нишу. Студије медицине завршио на Војно-медицинској академији, у Пегрограду, 1911. године.

У Нишу, ратне 1915. године, најпре је управник VI резервне болнице, а потом на челу Моравске војне болнице. Октобра, са болницом и рањеницима одлази пут Црне Горе и Албаније на Крф и Видо. После Грчке, као војни лекар одлази у Русију и Румунију.]

СРЕДИНОМ ФЕБРУАРА, БИО САМ ПРЕМЕШТЕН у Ниш за Управника VI Резервне болнице, која је била смештена у згради Основне школе на Стамбол-капији. Почетком Марта, био сам и одатле премештен и постављен за Управника Моравске сталне војне болнице код „Ћеле-Куле“. Овим постављењем дат ми је један од најтежих задатака, који ми је дотле додељиван, јер је та болница била на злом гласу тих дана.

Моравска стална војна болница била је тада највећа епидемиска болница у земљи и у њој је умирање од пегавца те зиме узимало страховите размере.

Кад сам примио болницу као новоодређени Управник, (1. март 1915. - прим. прир.), затекао сам у њој овакво стање. Болница је имала у свом кругу 26 које зиданих зграда које барака. Од њих је било 18, у којима су били смештени болесници. Број болесника није се тачно знао, јер Пријемно одељење није увек радило, већ су примани болесници одношени једни право у болесничке собе, а други директно у мртвачницу. Средином фебруара, кад је епидемија пегавца владала најјаче, рачунало се, да је тада могло бити око 3000 болесника укупно.

Број мртвих такође се није тачно знао, јер ни гробарско одељење није стизало, да на време сврши своје послове. Једно време је био чак и застој у сахрањивању[1] јер није било довољно радне снаге и алата, а једно време се стало због тога, што се чекало на кредит за куповину конопаца.

Људства и персонала, за време целе епидемије, било је не само много, већ га је било и свакојаког. Само заробљеника, додељених на службу, због великог оболевања и умирања наших болничара, заједно са целом Болничарском четом, било је преко 625. Сестара милосрдних, Српкиња, Рускиња и Францускиња, било је 17. Апотекара, апотекарских помоћника 18, медицинара 11, административног особља 9, послуге 21. Број лекара и лекарских помоћника, већином странаца, био је такође велики. Он је износио свега 37.

Болесници су довлачени транспортним средствима на најпримитивнији начин из заробљеничког логора у Граду и из свију нишких болница. Чим би се утврдио нов случај пегавца, ма где у гарнизону, није се чекало ни тренутак, нити се претходно питало, да ли има постеља и места, већ су се сместа трпали такви оболели, најчешће најтежи са великом ватром, на волујска кола, и одвозили у „Ћеле-кулу“. Преко нишке разривене калдрме, раздрузкавани на голим даскама, без сламе и простирке, болесни су „транспортовани“ кроз целу варош, управо по њеној целој дужини, преко Стамбол капије право у „Ћеле-кулу“.

По уласку кола са болесницима у болнички круг, ове је дочекивао и скидао најчешће који случајни добар болничар или заробљеник, јер писарница пријемног одељења није радила увек, нити уредно. Кад би се болесници скинули, они се нису задржавали у пријемном одељењу, нису се шишали, купали, пресвлачили, већ онако, у свом оделу, како су дошли, болничар или заробљеник би их одвео у „Одељење“ и тамо оставио. Овде би они клонули и пали у најразличитијим позама на најразноврснија места. Ако на два састављена кревета леже већ тројица, то би онда био најсрећнији случај, јер би први нови болесник заузео четврто место. Ако тога нема, онда „у пролазу“, између кревета на поду, ако ни ту нема места, онда на поду у ходнику.

О лечењу није било ни речи. Ако је лекар долазио и обилазио своје болеснике, он је то чинио више због вршења извесних нелекарских

1 У свом чланку „Епидемија пегавца у Војној болници код Ћеле-куле“ („Историја српског војног санитета“, Београд, 1925, стр. 344) др Влада Станојевић наводи: „У фебруару месецу, 1914., у капели и на гробљу Војне болнице „Ћеле-кула“, лежало је несахрањено и нагомилано преко 280 мртваца.“

послова у болесничкој соби и ходнику, него ли у циљу лечења. Он је онда у собама и ходницима гледао, да ли је ко умро, те да нареди болничарима, да се изнесе: да ли је ослобођено које место на постељи, те да ту премести тежег болесника; да ли има места на поду у соби, те да ту премести неког са пода у ходнику. Сем овога, лекар је онда још одока наређивао, шта ће се коме давати од јела, лекова и других манипулација „чувања и неговања“ болесника.

Болничаре и заробљенике који су вршили болничарске послове, нико није контролисао. Они су радили како су знали и умели, а пре свега, како су хтели. У извршавању лекарских наредаба њих нико није контролисао, те лечење и нега болесника нису испадали ни по оном минимуму, који је лекар хтео и планирао.

Храна у кујни и магацину разносила се, растурала, развлачила и јела успут од пијаце до болнице или од кујне до болесничких соба. Болесницима се давало што преостане после свега тога развлачења.

Писарница, берберница, перионица, купатило, дезинфектор, све то или сасвим није функционисало или је функционисало неуредно или неисправно. Због тога су фалсификовања објава за боловања и за одсуства, самовласна удаљавања са службе по неколико дана и ноћи, биле честе и врло честе појаве. Перионица је била у таквом нереду, да је непрано рубље бацано и трпано у једну велику собу до самог плафона, тако, да су се врата силом отварала. Купатило је било у неисправном стању, те се није купао нико. Дезинфектор је или бивао у дефекту или није било вичног машинисте или је, најзад, био без угља. У магацину болесничких ствари било је вашију и крађа на све стране. Нужници се не само нису чистили и држали у реду, већ се нису ни празнили, те је из темеља цурила и изливала се нечистоћа на све стране по земљи.

Такво је било стање ове велике Војне болнице 1. Марта, кад сам примио дужност Управника.

Проблем, који је био управо нерешив, и посао, који се не би знало с ког краја треба почети, ја сам започео не с медицинског, већ с хигијенско-административног краја. При хигијенском дотеривању о побољшавању прилика у болници, држао сам се народског начела „у се и у своје кљусе“. Због тога, нисам писао акта, нити сам шта тражио, већ сам се дао у импровизације, које сам изводио сам и са снагама и средствима, која сам имао на лицу места, у самој болници. Међу заробљеницима и нашим болничарима одмах су потражени и нађени сви људи од заната и сваки је према својим способностима одмах упослен. На таванима, по подрумима и забаченим магацинима и ћошковима

претражене су и пронађене разне бачене ствари, алати, прибори, дашчарија, гвожђарија, - па је све то искоришћено било оправком, било преправком за друге циљеве. Најпре су убрзаним и енергичним радом и, дневним и ноћним, доведена у ред и у пуну исправност пријемна одељења: писарница, берберница, купатило, дезинфектор и перионица. Истовремено је отпочело систематско и радикално чишћење, кречење, прање, дезинфиковање и поновно намештење постеља у болесничким собама, и то редом, једна по једна. У тако, изнова хигијенски реновиране собе, уношени су и намештани у постеље болесници, који су такође хигијенски потпуно припремљени за нову, хигијенску болесничку собу. Особље, болничари и заробљеници, такође су били хигијенски припремљени за рад у новим, чистим болесничким собама, и њихове собе и постеље, доведене у хигијенски ред и изоловане од осталих, још неочишћених.

Кујна и магацин хране, кување и набавке, разношење хране и извршавање лекарских наређења доведено је у ред заједно са целокупном осталом административном службом.

Резултат се почео брзо показивати. Место умирања, које је дотле у понеким данима достизало број 36 дневно, настаје полаганим темпом опадање. Средином Марта највеће дневно умирање је спало на 28, крајем Марта на 23, средином Априла 15, а крајем тог месеца свега 8. Заражавање у самој болници, с нестанком у њој вашију, било је онемогућено.

Од старешина, Болницу и болеснике је посећивао више пута и детаљно вршио преглед Инспектор санитета, пуковник Др Сондермајер. Када је Болница била потпуно доведена у ред и када је смртност била сведена на најмању меру, Болницу и болеснике је посетио Министар војни, пуковник Бојовић у пратњи пуковника Др Сондермајера.

26. Маја, у кругу Болнице био је свечано откривен скроман споменик, подигнут у славу помрлих. Због изузетне пажње и интересовања, коју су за време епидемије пегавца показивали виши званични кругови и јавност према „Болници код Ћеле-куле", на свечаности откривања споменика умрлима у Болници чинодејствовао је лично сам Митрополит Димитрије уз асистенцију три свештеника. Присуствовао је велики број гостију. Међу њима били су и министри пуковник Бојовић, Давидовић, Јовановић, Ђуричић, секретар Руског посланства Штрандман.

Тако је извршена асанација Моравске сталне војне болнице почетком Марта 1915.

Лето 1915, Болница је провела на миру и одмору. Али, је то благовање било пред новом олујом и навалом.

Крајем Септембра, настају огорчене борбе дуж целог фронта Дрине, Саве и Дунава и на Болницу код „Ћеле-куле“ одједном сада, место пегавца, наваљује бујица транспората рањеника, учесталих и дању и ноћу. Почетком Октобра, упада с леђа и бугарска војска. Почињу пристизати и дању и ноћу, и сваког часа, пуни рањеника санитетски возови. За места и број постеља Болница се није питала. Од почетка првих борби крајем Септембра, па до последњег рада Болнице, крајем Октобра, Болница је добила укупно преко 6000 рањеника.

* * *

У јутру тачно у 5 сати, 21. октобра, у целом се Нишу одједанпут гаси електрична светлост. Тога су тренутка наши бацили у ваздух електричну централу у Св. Петци. Сав се Ниш одједном ускомешао и спремао за пут. Евакуација се изводила у правцу долине реке Топлице, преко Прокупља и Куршумлије на Косово у Приштину.

Тога се јутра кренула на пут и Моравска Војна Болница, пошто је претходно на брзу руку предала зграду и око 1300 тешких болесника и рањеника једној санитарној американској мисији. Према првобитном наређењу Врх. Команде, имао сам сам остати и предати Болницу Бугарима. На моју молбу, ово је наређење обустављено, па је, по изјављеној жељи старог колеге г. Д-р Грујића, њему остављено, да остане с Болницом и преда је непријатељу. Болница је остављена с пуним магацинима и с пребогатом болничком спремом.

Оставивши тако пуну и богату кућу, као и сва остала Србија, управа Болнице полази на пут само са персоналом, људством и комором, а од ствари односи са собом више хране за људе и стоку, него ли болничких ствари. Сем болничког људства, са Болницом су кренули и регрути Моравске Болничарске Чете, на броју преко 500.

Октобра 23, у вече, Болница са четом стиже на први конак, у село Белоњин, на средини пута између Прокупља и Куршумлије. Овде се имало остати и очекивати даље наређење од Моравске Дивизијске Области, која је већ била у Приштини.

(МОРАВСКА ВОЈНА БОЛНИЦА У РАТНИМ УСЛОВИМА - /наслов прир../ фрагмент из књиге В. Станојевића: *Моје ратне белешке и слике* – Љубљана, 1934. (стр. 42-47) и из чланка *Војна болница код Ћеле-куле и улога те Болнице у повлачењу 1915-16.* – У: *Историја српског војног санитета* – Београд, 1925, стр. 349.)

Џон Рид (John Read)

ПРИВРЕМЕНА РАТНА ПРЕСТОНИЦА

[ЏОН РИД (1887–1920), северноамерички новинар. Познат као извештач о борбама Панча Виле и из Европе за време Првог светског рата, када борави и у Србији. Учесник је и извештач о револуционарним догађајима у Русији, 1917. године. Аутор је књига: *Рат у Источној Европи, Десет дана који су потресли свет* и др.

У Нишу, Рид је боравио у два наврата: у периоду април-мај 1915. године. На путовању кроз Србију, Рида ће пратити Слободан Јовановић.]

НИШ. - УЗЕЛИ СМО РАСКЛИМАТАН ФИЈАКЕР - чији је под сместа отпао - са два коња на самрти, којима је кочијашио бандит у високој шубари, и отруцкали се уз широку улицу поплочану блатом и размакнутим оштрим камењем. Око града су се дизала зелена брда, дивна онако олистала и под расцветаним воћкама, а над раскриљеним турским крововима и неколико јадних омалтерисаних кућа у европском стилу лебделе су главичасте грчке куполе катедрале. Овде-онде видео се нежан шиљак минарета, изукрштан телефонским жицама. Улица се отворала у простран трг - море блата и калдрме оивичено јадним страћарама - преко којег је ишао низ челичних стубова носећи стотине жица и велике модерне лучне лампе. На једној страни трга лежао је на леђима во, ногу везаних за дрвен ражањ, док су га сељаци драли снажним гвозденим сечивима, као што раде већ пет стотина година.

Аустријски заробљеници у униформама лутали су слободно свуда, без страже. Неки су терали кола, други копали ровове, а стотинама их је доконо шврљало горе-доле. Сазнали смо да се заробљеник може добити за слугу ако се плати педесет динара влади. Сва посланства и конзулати имали су их за послугу. А заробљеници су били срећни да раде као послуга, јер иначе није било пристојног смештаја, док је хране било мало. С времена на време, прошао би аустријски официр у пуној униформи и са сабљом.

- Да побегну? - рекао је неки чиновник кад смо га питали. - Не, не покушавају. На друмовима је блато метрима дубоко, села су опустела и пуна болештина, нема хране... Довољно је тешко путовати кроз Србију и возом, пешке би било немогуће. Осим тога, дуж целе границе су страже...

Прошли смо поред велике болнице, где су бледи заробљеници стајали на прозорима, наслоњени на прљаву ћебад, вукли се кроз капију напоље и унутра, и лежали наслоњени на гомиле просушеног блата дуж улице. То су били једини преживели; јер од шездесет хиљада Аустријанаца заробљених у рату, дванаест хиљада је већ помрло од тифуса.

Иза трга је поново била улица, с простим приземним кућама, а онда смо се нашли на пијаци. Неодређена бука дизала се од ценкања стотина сељака у десетинама разних народних одела - од домаћег платна извезеног цветовима, с високим шубарама, фесовима, турбанима, и бескрајним варијацијама и модификацијама турских чакшира. Свиње су гроктале, кокошке кокодакале; на земљи су лежале гомиле корпи с јајима и зељем, поврћем и црвеним паприкама; достојанствени старци у кожусима лагано су ходали с јагњадима у рукама. Ово је био центар града. Била су два или три ресторана и смрдљиве кафане, отрцани хотел „Оријент", неизбежна америчка продавница ципела и, међу јефтиним малим радњицама, изненада излози који блистају од скупоценог накита и екстравагантних женских шешира.

По плочницима се гурало мноштво чудно пробраног света: Цигани, осиромашени сељаци, жандарми с великим сабљама, у црвеним и плавим униформама, порезници одевени као генерали, такође са сабљама, елегантни официри окићени ордењем, војници у прљавим дроњцима, ногу увијених у крпе - хроми војници, војници који посрћу на штакама, без руку, без ногу, отпуштени из претрпаних болница и још модри и клецави од тифуса - и свуда аустријски заробљеници. Владини чиновници журили су с актовком под мишком. Дебели Јевреји - војни лиферанти - ћаскали су с политичарима-доколичарима за беспрекорним кафанским столовима. Чиновнице министарства, жене и љубавнице официра, отмене даме, гурале су се са сељанкама у њиховим набраним веселим сукњама и чарапама живих боја. Влада је из Београда избегла у Ниш, и планинско село од двадесет хиљада становника постало је град од сто двадесет хиљада - не рачунајући оне који су помрли.

Јер тифус је помео град у коме је по шест и десет живело у једној соби, док најзад нису свуда залепршале црне заставе у дугим, мрачним

редовима, а кафански прозори били облепљени црним папирним посмртницама.

Прешли смо блатњаву Нишаву преко моста који води према тешким, арабескним вратима старе турске тврђаве, која је пре Турака била римска и у којој је рођен Константин Велики. На трави у подножју великог зида излежавале су се стотине војника, спавајући, чешући се, скидајући се и биштући од вашију, преврћући се и грчећи у грозници. Свуда по Нишу, где год је било мало угажене траве, окупљали су се јадници и биштали један другог од гамади.

Смрад у граду је био ужасан. У попречним улицама отворени канализациони одводи вијугали су калдрмом. Неке санитарне мере биле су предузете - као што је затварање кафана и ресторана од два до шест по подне сваког дана, ради дезинфекције - али је човек још увек имао, ако би одсео у хотелу или јавној згради, подједнаке изгледе да се зарази тифусом као и да остане здрав. На срећу, нас је гостољубиви амерички вице-конзул, г. Јанг, примио у конзулат и увео у Дипломатски клуб, који је имао трпезарију изнад једног напуштеног ресторана и где се могла добити добра храна, док је пола града умирало од глади. Улазило се кроз свињац, пошто би се прескочила отворена канализација; а када бисте отворили врата клуба, запањене очи угледале би столове украшене цвећем и покривене сребром и снежнобелим стољњацима а главног келнера у елегантном смокингу, аустријског заробљеника који се звао Фриц, и који је пре рата био главни келнер у хотелу „Карлтон“ у Лондону. Вредело је прећи миље да би човек видео британског посланика како мајестетично пролази поред свињца и пење се уза степенице клуба као да је на Пикадилију.

Такав је био Ниш како смо га ми први пут видели. Две недеље касније вратили смо се пошто су кише биле престале, а врело сунце осушило улице. Било је неколико дана после Ђурђевдана, празника који у Србији означава долазак пролећа. На тај дан цела Србија устаје у зору и одлази у шуме и поља, бере цвеће, игра, пева и целог дана светкује. Па чак и овде, у овом прљавом, претрпаном граду, с трагичном тугом рата и помора надвијеном над сваку кућу, улице су пружале весео изглед. Сељаци су своја прљава тешка одела и кожухе заменили летњом одећом од извезеног блештавог платна. Све жене носиле су нове хаљине и нове свилене мараме, украшене чворовима од пантљика, лишћем и цвећем - чак су и воловски јармови и главе волова били украшени гранама љубичастог јоргована. Улицама су трчале шашаве Циганчице у шалварама необичних, дивних боја, у јелецима који су се

пресијавали од златних жица у ткању, и са златницима у ушима. Сећам се и пет крупних, снажних жена с лопатама на раменима, које су уз песму промарширале средином улице да заузму место својих мртвих мужева у пољском раду.

Примио нас је, у свом седишту, пуковник Суботић, шеф Црвеног крста. Описао нам је страховити недостатак свих медицинских потрепштина у Србији и дочарао нам рељефно слику људи који су умирали на улицама Ниша свега месец дана раније. Приметио сам на његовом кревету леп сељачки ћилим.

- То ми је исткала мајка - рекао је он једноставно - у селу из кога сам. Она је сељанка. Сви смо ми у Србији сељаци, и то је наш понос. Војвода Путник, главнокомандујући наше војске, сиромах је; његов отац је био сељак. Војвода Мишић, који је добио велику битку после које су Аустријанци избачени из наше земље, сељак је. Многи посланици Скупштине, нашег парламента, сељаци су и седе у њој у сељачком оделу. - Погледао је на кревет. - А на овом кревету, на том истом ћилиму који вам се толико свиђа, мој син је умирао од тифуса, а ја сам стајао где сада стојим и гледао га како умире, пре два месеца. Шта ћете.

Морамо да вршимо своју дужност...

Исправио се с видљивим напором. - Желите, дакле, да видите једну тифусну болницу? Ах, оне сада нису занимљиве. Најгоре је прошло. Али даћу вам писмо за Станојевића у Ћеле-Кули[1].

Одвезли смо се до Ћеле-Куле, километар и по од града, касно једног мрачног поподнева, по пљуску. Име је турско и значи „тврђава од лобања“; то је буквално кула од лобања српских ратника, подигнута у близини попришта велике битке вођене пре више од једног века, као споменик турској победи. Поручник Станојевић, командант болнице, откључао је грчку капелу коју су Срби подигли на овом светом месту. У нејасној светлости лебдела је, испуњавајући потпуно капелу, велика округла кула од иловаче с неколико исцерених лобања још уграђених у њу и окружених венцима избледелог цвећа.

Око овог мрачног споменика биле су груписане зидане зграде тифусне болнице и дрвене бараке где је смештен вишак болесника. Ветар је окренуо ка нама, доносећи задах тела која се зноје у грозници, болесних људи који једу, људског тела што трули. Ушли смо у бараку,

1 Рид пише *Ћере* кула. Даље овакве, ситне, омашке, касније у тексту, више се не помињу, осим ако су од значаја.

дуж чијих су зидова постеље лежале једна уз другу, и при слабој светлости двеју сијалица могли смо да видимо пацијенте како се тресу у својим прљавим ћебадима, по пет и шест њих натрпано у два кревета. Неки су седели и апатично јели; други су лежали као мртви; неки су, опет, испуштали, ропћући, кратке јауке, или викали, изненада ухваћени делиријумом. Болничари, који су у истој соби спавали, били су сви аустријски заробљеници.

- Добио сам команду над овом болницом тек пре три дана - рекао је поручник. - Пре него што сам дошао било је прилично лоше. Сада умире свега двадесет болесника дневно. Има осам стотина пацијената: видите да нема места ни за њих.

Пролазили смо кроз болесничке собе пуне задаха, у којима је заударало на распадање и смрт, док нас није сасвим обхрвало осећање беспомоћности ових крупних људи и док нам се није смучило од смрада.

Касније смо вечерали са Станојевићем и његовим штабом младих лекара и студената медицине. Добро црно домаће вино кружило је око стола, а у ведром и живом разговору о рату за тренутак смо заборавили на несрећнике који су с друге стране зида умирали. Станојевић, заруменео од вина, хвалио се како су Срби смождили аустријску армију.

- Шта раде ти Французи и Енглези - викао је нестрпљиво. - Зашто не туку Немце? Треба њима мало Срба да им покажу како се ратује. Ми Срби знамо да је све што је потребно: спремност да се умре, и рат би брзо био готов...!

(ПРИВРЕМЕНА РАТНА ПРЕСТОНИЦА – преузето из књиге Џ. Рида *Рат у Србији 1915.* – Обод, Цетиње, 1975. Најпре је објављен августа, 1915. у *The Metropolitan Magazine*, као поглавље у дужој репортажи *Србија између битака*. Превео са америчког оригинала: *Божидар Божовић.*)

Јован В. Несторовић

НЕМА НИ ЈЕДНОГ АУСТРО-УГАРСКОГ ВОЈНИКА НА СРПСКОЈ ЗЕМЉИ

[ЈОВАН В. НЕСТОРОВИЋ (?), новинар и политичар. Сарадник у листу *Самоуправа*.

У Нишу боравио 1914. и 1915. године и оставио занимљива сведочња о тадашњим приликама.]

У НИШУ, У ТОКУ РАТА, „САМОУПРАВА" је излазила на пола табака, али је увек била прави израз расположења земље. Рат је почео у велико, и са разним перипетијама. После првих аустриских пораза на Церу и Јадру, дошао је страховити слом Поћорекових армија на Колубари. Одушевљење у земљи ишло је до безумља. То није никакво чудо, када је вест о страшном поразу Аустрије громовито одјекнула и у Паризу и у Лондону, и Петрограду, па и у Букурешту. Наши листови били су препуни родољубивог одушевљења.

Тих дана, кад сам пошао кући Пашићевој, сустигнем га у парку, и, после обична поздрава, он ће ми рећи:

- Знаш шта је ново? ... Нема више ни једног аустриског војника на српском земљишту!...

- Богу нек је хвала. Господине Председниче, рекох ја. Ово је његов милостиви дар. Ја мислим, дакле, да ми, у овој прилици, треба да будемо скромни и да се не размећемо много богоданом победом!...

- Наравно, наравно, рече живо Пашић, што скромнији!... Јер, знаш, они су *велики, па не треба да их изазивамо, да се опет прикупе, те да народ гине...*

У том смо ушли у кућу, и прва реч Пашићева деци била је:

- Децо, знате шта је ново? ... Нема више ни једног аустриског војника на нашем земљишту!...

Госпођице, Пашићеве кћери, стадоше играти око срећна оца, љубити му руке и показивати знаке велике и чисте радости... У очима Николе Пашића, оним благим и мудрим очима, завртеше се сузе... То је по свој прилици, био најсрећнији час у животу његовом...

(НЕМА НИ ЈЕДНОГ АУСТРО-УГАРСКОГ ВОЈНИКА НА СРПСКОЈ ЗЕМЉИ -/наслов прир./ - из записа: *Присебност* Ј. Н. Несторовића у *Споменици Николе Пашића 1845-1925,* Београд, 1926, стр. 123-124.)

Лудвик Хиршфелд (Ludvik Hirszfeld)

ПРИЧАЈУ МИ НЕВЕРОВАТНЕ СТВАРИ

[ЛУДВИК ХИРШФЕЛД (1884–1954), пољски стручњак за бактериологију. Први светски рат провео као бактериолог и хигијеничар српске војске, са којом се повлачи преко Албаније у Грчку. У Солуну, наставља да пружа помоћ српској војсци и пише научне радове. После рата, остао у Београду до 1920. године, када се враћа у родну Пољску. Наставља каријеру као професор Државног варшавског универзитета; објавио преко триста радова.

У Нишу је боравио кратко, 1914. године, и у свом аутобиографском испису бележи и слике из Ниша.]

ЖЕНА МЕ ЈЕ ОТПРАТИЛА ДО Фиренце. С вагонског прозора видео сам последњи дрхтај њених усана. Стиснуо сам зубе и кренуо у нови живот. Укрцао сам се на брод у Бриндизију. Сећам се свега као данас: напрегнутости ишчекивања и чудне сласти опасности од подморница, и мора, и војника, и земљака који се враћају у земљу. Спријатељио сам се на броду с Русом који се звао Мојсејенко и који је одлазио у Србију као болничар. Био је то социјалиста-револуционар, мио човек и префињена интелигенција. Опраштајући се у Нишу с њим рекао сам: „Ако се не бојите епидемије, замолите за допуштење да будете у мојој близини. Постараћу се да вас употребим.“ Како се касније показало, ове речи спасле су живот жени и мени.

Огроман утисак учинили су на мене Атина и Акропољ, које смо походили уз пут. Поглед с Акропоља на далеко море и на небо јединствен је. Тамо је човек крај колевке људске мисли и на извору уметности. Када се напушта Грчка и долази се лађом у Солун, то је као да човека пребацују из блиставе прошлости на источњачки вашар. У Србији је железнички саобраћај за цивилно становништво био забрањен услед епидемије; могло се путовати само са војним пропусницама. На железничким станицама војнике су шкропили некаквом смрдљивом течношћу; та комедија имала је да представи дезинфекцију и чишћење

од вашију оних који су путовали. Најзад Ниш, источњачка варош, где се бекством склонио остатак државности Србије на издисају. Сви станови и хотели препуни. Причају ми невероватне сцене: један становник у соби у љубавничкој оргији са болничарком, у тој истој соби човек на самрти моли за чашу воде, а неколико других хрче. Пакао, прави пакао. Пријављујем се у Министарству војном пуковнику Карановићу и молим да ме пошаљу на место где епидемија има највећу жестину. Пуковник Карановић ме посматра с чуђењем и симпатијом. „Кад желите, послаћу вас у Ваљево. Тамо је био почетак епидемије."

Крећем сам, носећи у себи жељу за борбом и жртвовањем, без икаквих мисија, без помоћи, без средстава. У Ваљеву треба да ме очекује лабораторија. Одлазим у болницу за заразне болести, која се налази на брежуљку изван града, добијам једну собу и узани ходничић, као и мало сандуче, које је поносито називано бактериолошком лабораторијом. Она се састоји из мале грејалице за неколико епрувета, педесетак епрувета и малога броја реактива. И с таквим оружјем треба да нападнем једну од највећих епидемија пегавога тифуса.

(ПРИЧАЈУ МИ НЕВЕРОВАТНЕ СТВАРИ -/наслов прир./ одломак из књиге Лудвика Хиршфелда: *Историја једног живота – СКЗ*, Београд, 1962. стр. 54-55. Превео са пољског: *Ђорђе ЖИВАНОВИЋ)*

Петар I Карађорђевић

ИЗ „РАТНОГ ДНЕВНИКА“

[Петар КАРАЂОРЂЕВИЋ I (1844–1921), краљ Србије од 1903. године. Школовао се у родном Београду, потом у Паризу и Женеви. Служио у француској војсци, учествовао у француско-пруском рату 1870, а у босанско-херцеговачком устанку ратовао под именом Петар Мркоњић. Живео на Цетињу и у Женеви. Долази на српски престо после убиства Александра Обреновића. Под притиском Николе Пашића и Русије, повукао се са власти 22. јуна 1914. предавши и владарска овлашћења сину Александру.

У току Првог светског рата, боравио у Тополи и Врањској Бањи. У свом *Ратном дневнику* пише о својим доласцима у Ниш и сусретима са значајним личностима Србије и страних земаља.]

28. XII 1914./10. I 1915. *Ниш*. 10.32. полазак из Врањска бања штације; 12.50 долазак Ниш (Ниш предао Марку 1500+500 = 2000 ог); Пашић (на) станици, примио Трубецког, био мало по вароши, па (у) град и код Јанковић(а); 17.20 пошли возом у сусрет Наследника; 18.20 Сталаћ, наследник ушао (у) наш воз на demi heure; 20.15 стигли у Ниш; 17.30 Ђенерал руски Татишчев са кап(етаном) II (класе) Олив(ом) стигли у Ниш; (Tremblement de terre du 10 janvier en Italie. Ruines d’Avezzano.)

29. XII 1914./11. I 1915. *Ниш*. Спремање за сутрашњи пријем код Попића. Био мало у вароши.

30. XII 1914./12. I 1915. Mon general, les dispositions sympathetiques que S. M. l’Empereur vient de me temoigner une fois de plus en decernant a moi, a mes fils et a mes soldats les hautes distinctions militaires, que Vous Venus de me remettre, me sont bien precious es et j’Vous prie d’etre aupres de Votre Auguste souverain, l’interprete de Notre plus vive gratitude. Je voir dans cette graciese manifestation une nouvele preuve de l’amitie que Sa Majeste porte a ma maison et a l’armee Serbe, amitie qui trouva dans mon coeur un echo profond.

Пре одласка: Je dois me retirer, mon general, avant de vous quitter, et je tien a remercier ancore un fois S. M. l'Empereur de ses sympathie pour la Serbie. Jugez en bon interprete et guardir nous bon souvenirs.[1]

Врањска бања: 30. XII 1914./12. I 1915. Марко донео апанажу за сутра; 45.183; 11.00 примио ђенерала Татишчева са ађутантом, кап. II класе Michel Olive. Предао орден Светог Андреју са мачевима, а наследнику III, Ђорђу IV Светог Ђорђа. Оставио друге ордене за официре и војнике да их ја поделим по својој увиђавности. Пашић је био присутан; 11.30 Јоца Јовановић ех (министар) грађевина у име ех министара да честита одличје; 12.30 доручак: Краљевић наследник, кнез Ђорђе, Татишчев, Трубецкој, Пашић; никаква здравица; 15.00 примио дес Граз енглеског envoye extraordinaire у вагону; 15.20 примио Bopрe француског министра, пријатеља српског, каже да је телеграфисао влади да сам добио први највећег Андрију са мачевима d'Alexandre I; 16.00 Начелник Нишки и Станковића; 16.30 полазак; 18.50 долазак у Врањску бању. Воз се одма(х) враћа у Ниш за Наследника који сутра иде са Татишчевом до Крагујевца.

23. I/5. II 1915. *Ниш*, 17. bain 4.10, 35', 5.15. Јака промаја с прозора. 13.00 depart de Бања Врањска; 15.40 arrive a Nisch; a la gare Пашић, premier, guerre, Пижон, окружни начелник Вилдовић, Станковић; 17.00 Стигосмо код монопола. Решено да сутра буде пријем у 16. сати; 19.00 Вечера. Преноћиште (у) вагону. Baron di Tricornot Marquis de Rose (умро) a Geneve.

24. I/6. II 1915. *Врањска бања*. 11.00 дође Пижон; 12.00 dejeuner; 16.00 Пријем ђенерала Paget са капетаном Glen. Шетао мало по вароши, па се вратио код Монопола, где ми дође Тоша Ђурић, па на 20' пред полазак Наследник. 19.00 кренусмо из Монопола, тад и вечера. 21.40 стигосмо у Врањску бању, па одмах кући.

1 Мој генерале, / Благонаклона расположења која је Њ. В. Цар посведочио још једанпут додељујући мени, мојим синовима и мојим војницима висока војничка одликовања, која сте нам уручили, веома су ми грагоцена и ја Вас молим да Вашем узвишеном суверену пренесете изразе наше најтоплије захвалности. У овом пријатном чину видим још један доказ пријатељства које Њ. Величанство показује према моме дому и српској војсци, пријатељство које налази у мом срцу дубок одјек. / Пре одласка: Морам се повући, мој генерале, пре него што Ви пођете, и желим још једанпут да захвалим Њ. В. Цару за његову наклоност према Србији. Будите добар тумач и чувајте нас у доброј успомени.

2. IV/15. IV 1915. *Топола*. Састанак Народне скупштине у Нишу. 5. Кренусмо из штације Врањске бање. 7,16 долазак Ниш, Здравко одмах отишао да из џамија донесе ствари - Пашић све добро иде боји се Италије и Румуније да не неутрализују. Французи помагаће прве због Nice et Savoie. Најзад Руси ће хтети да су правични па Бугаре помагати, а Енглези наваљују да се са Бугарима споразумемо.

Пук. Бојовић, Јовановић-Патак, Јовановић-Пижон, Ђенерал Стефановић начелник председника општине, пробио рачуне. Представио Пашић Руса из Свете Горе - 8,46 пођосмо. - 10. у Сталаћу ту предали мој запечаћен сандук. Ћеловић (у). 13 до 15; 16,20 arrive Топола.

11/24. X 1915. *Ниш*, 1912. Куманово. - 1896 mariage Victor (Emmanuele). Дођосмо 6.55 изјутра у Ниш. На станици баш никог ни начелника Вилдовића. Скидо се и у сали чекаонице чекао сам близу 40 минута ладно. Једва дође Вилдовић, на моје питање што тако доцно долази, рече ми добио сам налог да ће Ваше Величанство овде стићи тек у 8 сати! - Ту видех да је то опет било пуковниково наређење; преиначио је ред вожње да његова породица не дође пре рано у Ђунис! - Одсео код Попића. Јанковић ме чекао. Био Пашић причао тешке прилике али се нада да ће бити у реду. - Пижон, тешке прилике, али и он се нада да ће на боље поћи; ми смо у врло тешким приликама. - Министар војени. Жалио сам се на Кнежевића да је простак и да никако не слуша заповест, него је обрће на свој начин. Испричао сам му појединости, да ћу га задржати, док се прилике не среде, али за даље нећу га трпети. Свима сам рекао да желим поћи на фронт, тако око 17, 18 или 20 најдаље. - Министар војени поподне иде у Краљево, а и влада ће ови дана. Све зависи кад ће Књажевац пасти. - Јако сам промукао и назебао јутрос у чекаоници, гди је промаја била. У 15.30 легао сам да се мало испавам. - Сретен се јако повредио у десно колено јутрос на станици. Доктор му је наредио мир неколико дана. - Поподне Љуба Давидовић и Воја Маринковић. Обојица су мало узнемирени. Рекох (ј) им да обилазе фронт и војску чешће. - Драшковић вечерас вратио се са фронта. Каже да је добар морал, али нестрпљиво чекају савезнике.

12/25. X 1915. *Ниш*. Пут Књажевца. 7 сати изгрдио сам, као што је заслужио војни пуковник Кнежевић. Сељак у сваком смислу. И чим се прилике среде предаћу га команди са њим да располаже. Најгори

ми је он био ађутант. Ту нађем Пашићево писмо у ком јавља да је јутрос 7 сати умро Лаза Пачу у Врњцима, да ће се сутра саранити и он ће присуствовати. 9.15 пошли. Стигли пред Књажевац око 12. Ту сретосмо једног наредника и 6 војника IV (пука), они нам рекоше да је пао Књажевац и да се распрштала војска. Да су пред нама бугарски коњаници и да су вратили војнике наше. Сад се вратисмо. И сад је почело лутање, до Дервне где обиђосмо болницу. Ту пуковник Кнежевић понуди да идемо у Јаловик, рекавши поручио је фијакере. Кренусмо се, док на једно место не наседне аутомобил. Тад неких 40 минута морао сам се пењати узбрдо и блато. Дођосмо до врх брега. Кнежевић отишао и даље да очекује кола поручена. Једва дођоше, тај кочијаш рече да не може стићи ни до Перша. Видећи то чудо распореда без реда Кнежевићевог, наредио сам да се вратимо у Тресибабу. Вратисмо се једва до оне куће где је чувар пута. Нађосмо наш аутомобил. Пођосмо до у долину. Ту уђосмо у аутомобил и вратисмо се. Пре него што стигосмо у Дервну срели смо Косту Стојановића, Дражу Павловића и они су пошли пут Јаловика; рекосмо да је хрђав пут, те се вратише. Они су били до Књажевца, па их пред варош војник врати, зато што су ту још били Наши! дакле није војска побегла! око 17.45 стигосмо у Ниш. А лутали смо под вођством Кнежевића. Оправка сандука 6.40 у Нишу.

13/26. X 1915. *Ниш*. Дакле јуче није пао Књажевац! Сретан мој повратак благодарећи Кнежевићу! Примио Драшковића, Пижона. Решено је да сутра пођем код Владичиног Хана. Новости су доста слабе. Јуче је заузет Књажевац! Јанковићу paquet који је Здравко запечатио са „Сила победит“. Поздрав војсци: Дошао сам да вас обиђем, и лично у име моје, и у име отаџбине, заблагодарим на Вашем досадањем јуначком држању. Уверен да нећете малаксати, док нам за који дан не дођу наши савезници који су на путу и већ потукли Бугаре на Вардару. Ја остајем са вама јунаци, да са помоћу Божијом непријатеља савршено победимо или сви у одбрани наше миле Србије изгинемо. Са том надом и желећи Вашима на дому сваку срећу, ја вас поздрављам храбри браниоци наше драге отаџбине са живели! Види Рибарце 1915, 38 дан године. Пуковнику Кнежевићу рачуни - Nota Bene: 10 октобра послато је из Тополе, 2 краве са 2 телета, кривовирских и Санских оваца, 2 пара волова, да се преда које у Крагујевцу које у Крушевцу, влади. Сви алати тополски предати су на списак (реверс) влади. Све ово налази се код пуковника Кнежевића, као и новац који му је Ј.Томић предао, за

довршетак тополске цркве. Као и за новац што је депоновао код власти тополске за Цота.

14/27. 1915. *Ниш - Владичин Хан*. Параскева. Ужасан ветар на путу да се човек не може држати без наслона на дрва која су због ветра мало нагнута. 300 дато пуковнику; 51.20 рачун ван кујне; 7. сати кренусмо возом из Ниша за Владичин Хан. 9,30 ту био пуковник Туцаковић па одмах аутомобилом, па коњима на положај Ђер. - Стали смо између Ђера и Јасенка, па се после вратили аутомобилом у Владичин Хан, разгледали болницу пољску, па возом пошли, и дошли 15,30 Ниш. Било је мало топовских измењених зрна; војници се дивно јуначки држе.

15/28. X 1915. *Рибарска бања*. Huitieme. Дао пуковнику 300; за свеће, и хартије, восак, четкице 27.70. 9. Пашић, путује вечерас; он и влада. Ја по подне за Рибарску (бању) па на положају. - Сви су изгубили главу. Једино наши прости војници јуначки држе се. 13.15 полазак из Ниша стижемо (у) Ђунис па Рибарска у 16 (из Ђуниса до бање 48’, велика вода и блато).

(*ИЗ „РАТНОГ ДНЕВНИКА 1915-1916*“ Петра I Карађорђевића, фрагменти. – *Народна књига*, Београд, 1984. стр. 55, 61, 80, 131-133.)

Марко Јаковљевић

МЕЂУ ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ИНТЕЛЕКТУАЛЦИМА

[МАРКО ЈАКОВЉЕВИЋ (?), професор гимназије у Осијеку. Заробљен у Колубарској бици. Пребачен у Ниш, где ће нешто касније радити као цензор у војничкој пошти за писма у иностранство.]

КОМАНДАНТ, ПОТПУКОВНИК ЛЕШЈАНИН дочекао нас је (на колубарском ратишту - прим. прир.) врло лепо. „Ко вас посла у луде?“ запита нас. „Наш шеф штаба, капетан Фаркаш“, одговорим и испричам му шта су нам наредили. Он нам рече да има ту два пука и 22 топа (командант потпуковник М.Б.); спремио нам је, вели, клопку и наредио војницима да нас не убијају, јер смо Срби и Хрвати, него да нас лепо похватају, што се и догодило. Одржао нам је, као какав професор, предавање о политичкој и војничкој ситуацији у Европи и завршио: „Сад нам долази муниција и за који дан ћемо се разговарати“. Почасти нас официре и пошље на два фијакера, готово без пратње, у Ресник, а одатле у Ниш. Тако се за мене свршио рат онако како сам од почетка желео: да пребегнем Србијанцима или да ме они заробе! У рату се, заиста, нисам показао као херој; али то знам да нисам убио ни врану, а камо ли човека; моји војници, мислим, исто тако.

У Нишу смо у заробљеничкој команди, у коњичкој касарни, нашли познанике г. Ђуру Паунковића, др Станоја Станојевића и др Александра Белића. Врло су нас лепо примили и мене и др Г. А., такође у исти мах заробљеног, поставили за цензоре на војничкој пошти за писма у иностранство. После неколико дана купио сам грађанско одело, нашао стан у вароши и живео као слободан грађанин. Имао сам и стекао доста познаника и био свугде лепо предусретан. То је било баш у данима повлачења српске војске. Потиштеност је била велика, изгледало је, чак, као да је са Србијом свршено. Тада је Народна Скупштина у Нишу издала, као леп гест пред смрт, познату декларацију да се Србија

бори за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. О овој декларацији сам од веродостојних људи чуо тада ову причу: Одбор је дан раније стилизовао декларацију тако да се Србија бори за ослобођење и уједињење Срба и Хрвата, и тако је требало да буде сутра у Скупштини објављено. То је дознао др Нико Жупанић и дојурио у Одбор: „А где су Словенци, ако Бога знате!" „Наопако, ми њих изоставили! Отидите код г. министра председника Николе Пашића, па нека се то исправи!" Г. Жупанић оде код г. Пашића упозори га на омашку и замоли да у декларацију уђу и Словенци. „Да, да, наша браћа Словаци!", сагласи се Г. Пашић. „Не Словаци, г. министре, него Совенци!" „Јесте, Тотови... вели г. Пашић. Тако су у декларацију Народне Скупштине у Нишу ушли Словенци. Se non è vero...

Наскоро су, после битке на Руднику, Аустријанци избачени из Србије. У Ниш су стизале масе заробљеника, међу њима готово сви моји другови официри из мога пука. Никада, ваљда, у животу нисам био весео и толико вина попио, као у то време, нарочито кад је повраћен Београд. После неколико дана замолио сам Министарство Просвете да ме пошаље куда у школу на рад. Министар Просвете био је тада г. Љуба Давидовић, начелник пок. Миливој Поповић, који ме је познавао раније. Дали су ми одмах место у Неготину, где су тада биле на окупу све учитељске школе из Србије; то је била једина школа у старим границама Србије која је тада радила. После мене је доста мојих другова, заробљених официра, добило службе у школи, суду, полицији и т.д. Првих дана јануара отишао сам у Неготин, радостан што ћу радити у школи, а и што остављам Ниш у коме је тада почео беснети пегави тифус. У Хрватској се дознало да сам примио професорско место и мене су из службе отпустили. У исти мах проглашен сам и у војсци за дезертера и за мном су издаване потернице; породицу су ми малтретирали, а брат ми, професор карловачке гимназије и рез. официр, одговарао је пред ратним судом у Букурешту и због мене. У Неготину сам живео угодно и у школи и изван ње; нарочито сам се пријатно осећао у кући друга и пријатеља Јозе Кљаковића, сликара из Загреба, с којим сам касније прошао Албанију и живео у Женеви две године. Примао сам плате 205 динара месечно, а за стан сам плаћао 15 дин., и за храну, у првом хотелу, 45 динара.

У Неготину сам остао до краја школске године, до Видовдана, а онда сам отишао у Ниш, где ме је Министарство Просвете упутило на рад у т. зв. „Југословенски Одбор у Нишу". У Нишу се, наиме, нашло тада доста Југословена из Аустро-Угарске, Срба, Хрвата и

Словенаца, те су основали споменути Одбор са сврхом да јавност, а и владу, обавештавају о потребним стварима, које се тичу Југословена. Одбор је издавао н. пр. брошуре „Савремена питања“ (југословенски буквари - звали смо их од шале) и месечник „Југословенски Гласник“. Председник је био др Станоје Станојевић, а у друштву су били н. пр. Јован Бањанин, Вељко Петровић, др Иван Гмајнер, др Љуба Поповић, Фабијанчић, Густинчић, др Коњевић, С. Миличић, Н. Жупанић, Мирко Косић и др. Имали смо много познаника и пријатеља, међу министрима, нар. посланицима, књижевницима, новинарима, вишим официрима и т.д. Готово свакидашње друштво био нам је др Лаза Марковић, Пера Талетов, пок. Божовић, Милан Грол, Јован Тановић, Милан Гавриловић, С. Миличић, Нушић, др Белић, др Ст. Станојевић и др. Ја сам се дружио са др Поточњаком који је тада баш дошао из Америке и спремао се у Русију због пропаганде. Имали смо и своју менажу и у њој често одличне госте: ми смо били тада у Нишу у моди. Ту сам упознао многе људе, а и прилике у Србији, о чему ћу касније говорити више.

Кад су Немци и Бугари упали у Србију, наше друштво је добило пасоше за иностранство и морали смо бежати: ако нас ухвате Бугари или Аустријанци, повешаће нас! Најпре смо отишли за владом у Краљево, а одатле пешке кроз Ибарску долину до Новог Пазара. Ту смо мислили да се пребацимо у Црну Гору, али је српска војска задржала, међутим, Бугаре код Качаника и ми се преко Рогозне спустимо на Косово, пређемо га и преко Призрена доспемо у Албанију, те преко Љум-Куле, Бицана, Васјата, Пишкопеје, Дебра, Струге, Охрида стигнемо у Битољ, баш на дан у очи евакуације. У друштву смо били: Јован Бањанин, Пера Талетов, Вељко Петровић, Љуба Поповић, Иван Гмајнер, Јоза Кљаковић, Марко Грђић, наш Бора и ја. Сав пут смо прешли пешке; уморили смо се доста, али се нисмо много напатили: спавали смо увек под кровом и нисмо гладовали. Али смо могли видети како се многе избеглице пате и како заробљеници умиру од глади...

(МЕЂУ ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ИНТЕЛЕКТУАЛЦИМА - /наслов прир./ - одломак из књиге М. Јаковљевића: *Из рата и емиграције – успомене* – Суботица, 1925. стр. 6-8.)

Јован Цвијић

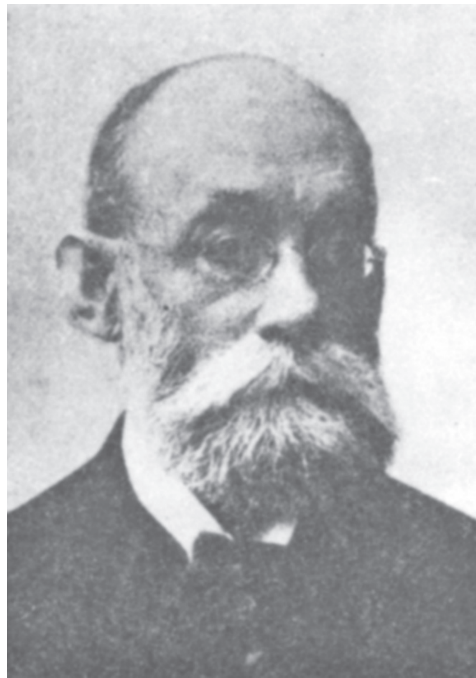

Стојан Новаковић

Александар Белић

Слободан Јовановић,
шеф војног прес-бироа

Иво Ћипико

Нестор Жучни, Бранимир Граховац
и Душан Крајиновић у Нишу,
крајем 1914. год.

САВРЕМЕНА ПИТАЊА

1. *Ст. Станојевић*, Шта хоће Србија? (Друго издање).
2. *Јов. Бањанин*, Хрватска и Мађари. — Мађарска политика и рат. (Друго издање).
3—4. *М. Т.*, Аустро-Угарска против својих поданика.
5. *Др. Јевто Дедијер*, Далмација.
6. *Historicus*, Југословенски односи.
   Јов. Бањанин, Јужни Словени у Аустро-Угарској и рат.
7—8. *М. Бартулица*, Нова Хрватска Омладина.
9. *Др. Франко Поточњак*, Југословенско питање.
10. *М. Павловић*, Наша нација.
11. *Драг. Густинчић*, Трст.

У ШТАМПИ:

12. *Хрват из Бановине*, Хрвати и уједињење.
13. *Др. Јосип Миличић*, Далматинска острва.
14. *Н. Стојановић*, Железничка политика у Босни и Далмацији.
15. *Н. Марковић*, Банат.
16. *Др. Ј. Дедијер и Ст. Станојевић*, Босна и Херцеговина.

Библиотека *Савремена питања*

Хотел ОРИЈЕНТ

Хотел ЕВРОПА

Јован М. Јовановић

ДИПЛОМАТИЈА У НИШУ 1914–1915. ГОДИНЕ

[ЈОВАН М. ЈОВАНОВИЋ (1869–1939), дипломата, политичар и публициста. Аутор књига *Стварање заједничке државе СХС* и *Дипломатска историја Нове Европе*. Био посланик Србије у Бечу до почетка Првог светског рата.

По избијању рата, Пашић га поставља за свог помоћника у Министарству спољних дела. У Нишу, поред бројних државничких и дипломатских послова, на Пашићев захтев, а на предлог Слободана Јовановића, формира екипу стручњака из више научних области која ће се ангажовати на писању материјала о ратним циљевима Србије.]

ЈОШ СЕ ТАКО РЕЋИ НИЈЕ НИ МАСТИЛО исушило на акту примирја, које је у јулу 1913 тражио и добио Бугарски краљ Фердинанд од Грчке, Румуније и Србије, а Аустро-Угарска је изјавила да задржава право да не призна уговор о миру. Граф Берхтолд је обавестио и своје савезнике и балканске државе да ће тражити ревизију уговора Букурешкога, закљученога у Румунији у августу 1913 између Бугарске с једне и Румуније, Грчке, Србије, са друге стране после Брегалнице.

Ово је био први акт бечке дипломатије противу Србије после другога балканскога рата; и то само противу Србије тражећи од ње да врати Бугарској све земље источно од Брегалнице. На основу чега је тај захтев био прављен, Србија није могла тада да сазна; никакав аустриски интерес није био повређен; равнотежа није нарочито била поремећена на Балкану; ратно право је било на страни Србије. Захтев за ревизију територијалних одредаба Букурешкога Уговора од 1913, се заснивао међутим, на превареним надама. Бечки меродавни чиниоци, па и Берлински, рачунали су као сигурно за време првог Балканског рата у победу Турака над балканским државама, за време другога балканског рата на победу Бугара над Србијом. Две битке, прва године 1912 Кумановска („За Косово - Куманово“) и друга на Брегалници године 1913 („За Сливницу - Брегалницу“), порушиле су идеал бечких

и пештанских дипломата да Србију униште или да је бар други сузе у најмање границе.

Од августа 1913 па до јула 1914 ређале су се тешкоће што их је стварала Србији на свакоме кораку Дунавска монархија. И то је ишло докле није 28. јула 1914 огласила и рат Србији. Сад су настале ратне тешкоће. Аустро-Угарска је, и то је природно, чинила све што је могла да што пре онеспособи Србију за отпор. Србију је рат дочекао неспремну и за рат са каквом мањом државом а камо ли са Дунавском Монархијом, која од 1866 није знала шта је рат, сем успомена на поразе 1848, 1859, 1866. Фрања Јосиф I је избегавао сукобе са Русијом и с Италијом па и са Србијом. Од Сарајевског атентата па до 1918 мало је који дан био ведар за Србију. На дан 28 јула 1914 биланс је био овај: Србија неспремна, њени савезници Румуни и Грци, несигурни; Бугарска непријатељски расположена; Русија још неспремна и неодређена, и поред обећања царевог да неће Србе напустити; Французи у стрепњи од светског рата; Енглези још увек за неутрално држање на случај европскога конфликта; Немци за превентивни рат. Почетак рата био је добар; прва, церска битка је добивена, али ратна опрема Србије, после ње је, наравно далеко мања; изгледи да се побољша незнатно, јер су ушле сад у рат и све велике државе у Европи. Уз ово су дошли пегавац, упади комитских чета из Бугарске и Албаније, невоље са новцем, поновни улаз Аустријанаца, притисак Савезника за уступке у Мађедонији, неодређено стање на западном фронту, и т.д.

Специјалне тешкоће имало је Министарство иностраних дела. Оно је требало да савлађује технички велики посао, који није био ни издалека онако тежак као онај око сузбијања стварања несношљиве атмосфере у Нишу. Њему је требало да сузбија лажне гласове, да исправља говоре и држање туђих па негда и својих представника на страни, да корегира, да опориче, да брани, да напада, да се савија, да увија, да „гризе ђем" и „гута свакојаке жабе" с осмехом на лицу готово из дана у дан, поред других непријатности.

Руски, француски и енглески посланици од уласка у рат па до изласка из Србије крајем новембра 1915, владали су се као прави пријатељи, иако су имали дужност већ од августа 1914 да нишку владу привољевају на уступке Бугарској, на територијалне уступке у замену за бугарску тобожњу неутралност. Дискретни, коректни, искрени, на њих се могло до краја и без страха рачунати.

Са другима је ишло већ теже. Немајући у Нишу никакве нарочите забаве, - нарочито дипломати који нису били, бар у прво време,

уплетени у рат, они су се одавали забави препричавања новости и нагађања будућих догађаја. Сваки је био неки мали пророк, који се старао да својим нагађањима даје обличје највеће вероватности. Никад није пуштано више „татарских вести" него у ово време у Нишу, из кругова који су представљали Србији ненаклоњене државе. Страдања Србије нису изазивала увек самилост, него пре повику на неугодности живота у Нишу, вароши која је била довољна за своје грађане, али мала да удоми српску Народну скупштину, владу, дипломатски кор, и све канцеларије београдских министарстава. Из угодних кућа у Београду и топлих соба, било је тешко свакоме страноме посланику стиснути се у једну или две собе не имајући на расположењу обилну и пристојну кујну какву су имали у Београду. Мало је ко од њих мислио „метнути се у кожу" Срба и Србије; због тога су неки од њих Србима пребацивали: „што нисте примили ултиматум од почетка до краја, не би смо се сви овако мучили у овој паланци".

Србија је имала у току 1914-1915 у Нишу неприлика од Руса; руске симпатије су биле истина потпуно на њеној страни, али руска службена политика је тражила од Србије тешке жртве. Доклегод је у Нишу био г. Штрандтман као представник Русије, он је саопштавао по наредби руске владе свако упутство г. Пашићу, али се видело да се он не слаже са политиком компензација; г. Штрандтман је био уверен да је неправедно тражити од Србије жртве; он је веровао, као и његов први шеф г. Сементовски-Курило, још од 1907, да ће Фердинанд I, на случај општега раздора и рата бити савезник не Русије него Централних Сила; г. Штрандтман није веровао у неутралност тадање владе др Радославова. Посланик Књаз Трубецкој је послат у Ниш да приволе српску владу на уступке за рачун словенских општих интереса. Књаз Трубецкој, мекан и добар Славенин као свежи хлеб, покушавао је да убеђује Србију и Бугарску по налогу из Петрограда. Утицај његов је био велики у Петрограду, али у Нишу не. Србија је противстајала наваљивању Руса.

Нишкој влади су правили неприлике до уласка Бугарске у рат октобра 1915 руски представници ван Београда. Посланици Руски на Цетињу, у Софији, па онда у Атини, па и у Цариграду. Они говоре као да би само Србија била сметња, због своје непопустљивости, склапању балканскога Савеза. Они су, у средини у којој су се кретали, несвесно помагали отпорност Бугарске да очува своју вараклаисану неутралност; Пашић је такво држање морао крити тако рећи од себе. У Петрограду су опет гунђали Славјанофили и, већ наш истрајни противник, Павле Миљуков и његова „Реч". Славјанофили у Москви, чак и кад је Бугарска

ударила противу Русије ослободитељке, били су заборавни, па је један њихов „запасни генерал“ на Банкету у част Пашића (у мају 1916) овога ословио као представника „драгога нам братскога бугарског народа“. Ово треба подвући, јер је Сергије Димитријевић Сазонов највише мука у Думи у своје време имао због Павла Миљукова. Овај последњи, који ће помоћи да Русија уђе у врзино коло револуције, заступао је увек и непрекидно за време рата 1914-1915 Бугарску, само је војничка цензура могла обуставити његова непријатељска разлагања против Србије у „Речи“.

Бољега пријатеља Србије од свих Француза Срби нису имали од тадањега посланика Француске у Нишу, Огиста Бопа. Он је чинио врло много, утицао преко својих пријатеља у Паризу 1) да се Србија што брже снабдева оружјем, а нарочито муницијом и ратним потребама; 2) да се на Србију не прави велики притисак за уступке у Маћедонији; 3) да се пред велико аустро-бугарско-маџарску-немачку офанзиву у октобру 1915 пошљу Србији преко Солуна савезничке трупе. После церске битке и колубарске муниција топовска је била у Србији омањила до очајних размера. Из Француске је тешко ишло са набавкама те муниције, пре свега фабрика Шнајдер-Крево је имала преко главе послове за снабдевање француских трупа, а друго иако је Србија имала Шнајдерове топове ипак је наш шрапнел био у нечему различан од француских истога калибра.

- Ви Срби, говорио је француски посланик у Нишу, увек нешто особено хоћете за вашу војску; да сте узели оне исте димензије, без исправке, наш Шнајдеров модел, данас би било лако набавити муницију, овако за вас се мора шрапнел специално правити...

Докле је Делкасе био министар иностраних дела Боп је имао тешкоћа у министарству у Паризу. Делкасе је непрекидно притискивао Ниш и Петроград да попуштају и Италијанима и Бугарима. Делкасе је био један од оних који су веровали да ће уласком Италије у рат овај бити одмах добивен, а куповањем бугарскога неутралитета постићи балкански савез. Огист Боп је узалуд друкчије, готово пророчански, приказивао своме министру ствари. Он их је познавао боље и јаче него његов шеф. Није мала тешкоћа била ни са неким француским новинама, које су често показивале, као „Пти Паризијен“ (у коме је шефовао Ст. Пишон, доцније под Клемансом министар иностраних дела). „Еклер“ (Жиде, Ст. Лозан), „Матен“, незадовољство, чинећи Србију одговорном што брже и шире не даје уступке Бугарима. Преко А. Каписа и М. Бареса, и других из Академије наука, Боп је више пута

утицао „да се не ломи једини прави, иако мали савезник, који се до сада држао сјајно“; Боп није тражио цензуру за поменуте листове него убеђивање путем добре речи; других средстава у то време Србија није имала на расположењу.

У Сер Чарлсу де Гра-у енглеском посланику имала је земља тако исто доброга пријатеља. Он је чувао интересе своје земље, заступао гледиште своје владе у Нишу, али никад није чинио какве досадне лекције и кораке. Оптимист од почетка до краја, ружичасте философије, де Гра је помагао где је год могао наше тежње. Сер Чарлс није имао никаве тешкоће са јавним мњењем своје земље; ово је од почетка заплета стало (са „Тајмсом“ горе) на страну против Аустро-Угарске, а за време рата нападало своју владу што није била енергичнија у одбијању италијанских захтева на Јадранском Мору као цену за улазак у рат противу Дунавске монархије. Србија је међутим имала много тешкоћа од неразумевања, несхватања извесних људи у Енглеској, тадањега положаја и стања на Балкану. Тешко је било борити се од извесне бугарофилије браће Векстона, Баучера новинара и генерала Сер Артура Пеџета, В. Чирола, а нарочито бугарофилије председника Балканскога Комитета. Ове невоље су биле на другој страни награђене; њихово држање не мрачи велико дело других суграђана Енглеза, Шкота („Шкотске жене“ са Др Елси Инглис, Др Ситон Ватсон, Викем Стид, Сер Арт. Еванс, Ф. Клингтон, Е. Телор, Девис, лорд Карсон, Енглери, Сер Хилтон, Јанг, браћа Липери, Вајлс, Сидне Бол, Леди Кедбури, Нев. Чемберлен, Др Барос, Канон Карнеги, г-ђа Корингтон Вајлд, Леди Пеџет, г-ђа Стобарт, и т.д. и т.д.) који су речју, радом, делом, пером, жртвама (као Др Елси Инглис, гђа Харлеј, сестра генерала Френча, г-ђа Хаверфилд) држали дух и веру у Југословенску слободу и уједињење.

(ДИПЛОМАТИЈА У НИШУ 1914-1915. – *Политика,* Београд, од 15 - IX – 1932.)

Јован М. Јовановић

БАЛКАНСКЕ ЗЕМЉЕ

ПОРАЗИ РУСКЕ ВОЈСКЕ ДОВЕЛИ су брзо 1915. год. Бугарску у рат и то противу - Русије. Узалуд су дипломати Француске, В. Британије и Русије радили свим средствима да привуку себи Грчку, Бугарску и Румунију. У септембру 1914. Грчка је обећала, управо шеф грчке владе Венизелос, да ће ратовати противу Турске, ако ова зарати на силе Тројнога Споразума, под условом да јој оне даду јемство да их неће Бугарска напасти. Енглеска обећа да турска морнарица неће изићи из Дарданела, Французи допусте окупацију Епира не крњећи права Арбаније за доцније. Грчки краљ је опет обећао своме шураку Виљему II да неће нападати његове савезнике, дакле ни Турску и Бугарску, докле они њега не нападну. У децембру 1914. Тројни Споразум обећава Грчкој Јужну Арбанију изузевши Валону, ако Грчка уђе у рат противу његових непријатеља. Венизелос затражи од Румуније гарантију да Грчку неће Бугарска напасти, али, како је Румунија не хтеде дати, Венизелос је морао да остави Грчку неутралну. Кад 7. јануара 1915. Енглеска понуди Грчкој Смирну и смирнски округ у М. Азији, Венизелос се решава да купи бугарску неутралност. „За сарадњу или неутралност Бугарске, пише он краљу Константину, ја не бих ни часа двоумио него бих уступио Кавалу. Уступци у Малој Азији удвојили би нашу државу.“ На то је краљ Константин одговорио: „Откуд можемо ми да жртвујемо добровољно Кавалу, за коју смо дали пре две године толико жртава? И зашто? За неодређена обећања у Малој Азији. Па онда, колика нам војска и флота треба за окупацију, одбрану и управу такве простране територије? Како освојити, - говорио је даље он, сећајући се сигурно рата с Турцима од 1897., - те турске земље у којима станују Турци у већини, помоћу савезника; можда, после рата... Будаласто је, затим, мислити да би се Бугари задовољили са Кавалом. Више они траже. Кад би Румунија држала у шаху Бугаре онда би ствар била друкчија... Венизелос је маштар, његови планови не вреде у практици ни луле дувана...“ У то време је Бугарска била добила први део зајма од Немачке, што је био доказ да се Бугарска определила

за Централне Силе. Узалудно бомбардовање Дарданела утврдило је мишљење код Грка и код Бугара, да није доста имати бродове, него да треба имати доста трупа за искрцавање. И Венизелос је тражио од краља Константина да се пошље у Галипоље, ако не једна армија, а он бар једна дивизија. Венизелос је мислио да Грчка пошље своју ескадру и две дивизије сувоземне војске, јер је био обавештен да је на Галипољу војска неспремна, малобројна, да је одбрана утврђена слабо, да у Цариграду влада збуњеност. Почетком марта 1915. Венизелос је сматрао да је чврст као град и да ће принудити краља да прими све; он је уочи напада на Дарданеле дао и нека обећања Енглеској и Француској. Краљ, после дугога ломљења, пристаде; али шеф Главнога Штаба предаје оставку иза тога. Венизелос онда сазива Крунски Савет. - Сви стари бивши шефови грчких влада, иако противници Венизелосови, одобрише његову политику. Једини је Теотокис био противу рата, али је признавао да је народ на страни Венизелосовој. После овога састанка краљ Константин затражи једну ноћ за размишљање. Венизелос је рачунао са сигурношћу да ће он примити предлог, и спремио је био већ и депеше у томе смислу за грчке представнике у иностранству. Али, 6.марта 1915., краљ одби одсечно свако учешће Грчке у експедицији на Галипољу. Немачки посланик, на позив краљичин, уочи тога дана, одвратио је Константина да прими предлог Венизелоса, који је одмах поднео оставку, која је примљена без опреке. На његово место позван буде германофил и противник Венизелоса несрећни Гунарис, а Венизелос оде у Египат да не би сметао новој влади. Овај нови шеф владе, кога ће доцније са друговима стрељати диктатор генерал Пангалос, наставља преговоре са силама Тројнога Споразума, које обећаваху Грчкој сада ајдински вилајет у Малој Азији, ако ступи одмах у рат. Гунарис је тражио гарантију за целокупност Грчке за време рата и за неколико година после рата, а за територијалне уступке остављао је да се разговара после рата. Гунарисови преговори нису успели, нешто вољно, а нешто и због великога утицаја из Берлина на владајуће кругове. Немачки посланик барон Шенк је развијао велику радљивост да Грчку одврати од рата, што му је успело уз помоћ грчке краљице Софије, једине сестре немачкога цара. Гунарис је у Грчкој владао без Н. Скупштине; а у јулу избори за Скупштину донеше опет већину Венизелосу те је требало да дође и на владу. Али, тада се озбиљно разболи краљ Константин, и под изговором краљеве болести Гунарис је остао још два месеца на влади.

Чим је Аустро-Угарска објавила рат Србији, Бугарска је у Нишу, преко свога посланика, усмено изјавила да ће бити неутрална. Истовремено она је и руској влади саопштила да ће „пазити најстрожи неутралитет“. Бугарска се, међутим, обратила и румунској влади с позивом да заједнички раде и договарају се за сва балканска питања. Тада није изостала ни претња, да ће од држања Румуније зависити хоће ли Бугарска бити неутрална до краја.

Српска влада је одмах упутила свога посланика у Софији, да поведе разговоре са германофилском владом Др В. Радославова о обнови старих веза и одређивању заједничкога рада у европскоме рату. Овај српски корак био је допуна онога што су руски званични кругови чинили у Софији, позивајући Бугарску, у име словенске солидарности, да се придружи Русији и Србији. Руска влада је, најпре, опоменула Бугарску да је сад или никад време да оствари своје снове; ако своју политику доведе у склад са руском. „Али, ако место тога почне да прави смутње по Маћедонији или неке тајне планове, то ће Русија, с обзиром на улаз у рат, сматрати као непријатељски акт према Русији.“ Др Радославов, не трепнувши, одговорио је смирено „да ће пазити да се не изазивају нереди у Маћедонији и спречавати прелаз чета из Бугарске на српску територију; али не одговара ако би сами Маћедонци тамо изазвали какве нереде.“ Овај одговор није задовољио Русију. Она је тражила опредељено држање Бугарске; ова је одговорила да ће Бугарска чувати најстрожу неутралност. Руска влада је тада сматрала објављену неутралност Бугарске као акт непријатељства према Словенству. Софиска влада је била хладна према овоме апелу на словенска осећања, која су после Букурешкога Мира била знатно утрнула код бугарских политичара. Софиска влада је тражила савезника у Турској, и са њом водила разговоре о једноме савезу, који би јој донео излаз на Бело Море, сву Маћедонију придружену 1913. Србији и један део Србије. Њени разговори са владама атинском и букурешком из овога доба имали су исти план: један антисрпски блок. То је био, у осталом, и аустроугарски план од 1913.; Бугарска, Турска, Грчка, Румунија у савезу противу Русије и за деобу Србије, која је требала да има и Арбанију као противника. Наравно, да овако није радила Бугарска у Паризу, у Лондону и Петрограду. Она је тамо давала обећања „најстрожега неутралитета“. Русија јој је од почетка обећавала Штип, Кочане, Радовиште па чак и Битољ, обећавајући да ће Србију и силом натерати да уступи делове Маћедоније.

Унутра, Бугарска је спремала опрезно ратну офанзиву и оштрила јавно мнење противу Србије, па и против Тројног Споразума.

Излазећи на Преображење 1914. из цркве руски посланик у Паризу, Извољски, рекао је бугарскоме посланику: „Шта радите ви Словени - Бугари? Зар нећете да учините једну историску ствар, да мобилишете војску и помогнете Србији, да пођете са читавим цивилизованим светом? Такав замах, кад се буду коначно свршавали географски и политички обрачуни, имао би велики значај. Ових дана ући ће и Италија у рат противу Аустрије.“ Краљ Фердинанд се подсменуо на ову опомену Извољскога, кога су Немци оптуживали да је један од изазивача Светскога Рата из личне освете, што је 1908. год. био изигран приликом анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Немаца. Бугарска је наставила своју политику, коју је водила бечка влада. „Сад је тренутак, - говорено је из Беча, - да нападнете Србију; Велика Србија то је пропаст Бугарске; Срби траже излаз на Бело Море. Овакве згоде јављају се у хиљаду година једанпут за Бугаре. Користите се данас; наша помоћ доцније може бити касна. Узимајте Маћедонију, јер ако је ми узмемо, изгубићете је.“

Докле су аустриски врхови овако претили и мамили Бугаре, српска влада је у ово време била спремна да учини неке уступке Бугарској у источној Маћедонији. Српски посланици имају наредбу да разговарају о томе у Софији. Српска влада ради то под притиском сила Тројнога Споразума, а нарочито Русије. Русија притискује Србију а умирује Бугаре: „Чекајте док се сврши рат, говори Бугарима Сазонов, па ћете добити. Не могу је ја сад узети па дати. Споразумите се са Србијом, говорите са Пашићем, са њим се може човек увек споразумети. Од вас не тражим ништа него да се споразумете са Србијом.“

Политика споразумевања са Србијом, како су је замишљали Србијини велики савезници и заштитници, почела је тиме што су њихови представници тражили од Србије т.зв. „неспорну зону“ у коју су улазили, а према српско-бугарском уговору о савезу, Крива Паланка, Кратово, Кочане, Штип, Велес, Прилеп, Охрид, Битољ, а од Грчке Костур, Хлерин, Воден, Јенице Вардар, Кукуш, Серез, Драма и Кавала. Они су то нудили софиској влади, али је она одбијала да прими озбиљне разговоре о томе. Она је, по упутствима краља бугарскога, иако нервознога због непрекидних запиткивања о томе, куповала од једне и од друге ратујуће стране шта се може добити. За српске политичаре је било јасно, да су краљ Фердинанд и његова тадашња влада, иако су то крили, противу Србије, и да ће ступити у отворено непријатељство кад

им то буде најзгодније. Један такав тренутак био је онда кад су армије генерала Поћорека упале, половином новембра 1914., у Србију и већ допрле до у срце Шумадије. Тада је и први доглавник грофа Берхтолда, гроф Форгач, рекао Бугарима: „Докле се ви решите да окупирате Маћедонију и мир ће се закључити.“

Министри Тројнога Споразума нису имали много успеха у својој политици према балканским државама. Ни једну државу нису добили на време; а и кад су је добили, као Румунију, тада је било доцкан. Пример са Бугарском је типичан како су мало познавали прилике на Балкану и државнике његове. Они су са њима разговарали као што су говорили са Американима и са Немцима. Руси и Енглези су највише радили да добију Бугарску; Руси су се мање варали, али Енглези су били безазлени.

Енглески министар иностраних дела, сер Едвард Греј, надао се да ће моћи задржати Бугаре. Ушле су Србија и Црна Гора што су морале; не мора Бугарска, не мора Турска. Али чим Турска приђе Централним Силама, онда је дошла и Бугарска и Румунија и Грчка у положај да се опредељују. Бугари су жудили да оборе Букурешки Уговор, који је њима, по њиховом мишљењу, био наметнут силом од Србије, Грчке, Румуније и Турске. Рат против Србије, који се развијао у Светски Рат, био је за Бугаре згодна прилика да поврате све што су изгубили, да можда обнове Сан-Стефанску Бугарску коју им је 1878., с извесним планом, даривала Русија. Жудња Бугара се поклапала са важношћу, коју је она имала за обе ратујуће стране. За Централне Силе географски она је представљала пролаз и везу између Средње Европе и Истока. Главна пруга Беч-Београд-Софија-Цариград је ту. Са помоћу Бугарске могла би доћи цела линија Хамбург-Багдад у руке Немачке. Сем овога, турски савезник би се лакше могао снабдевати ратним материјалом, а и житница Мале Азије би била ближа. И, оно што је главно, могло би се лакше нашкодити Енглезима у Азији. За Силе Тројног Споразума прелаз преко Бугарске имао би велику вредност. Русија, као и Турска, могла би да снабдева њих житом и људством. За несравњено краће време, из Русије би се могла превозити војска за Западни фронт, него кад иде преко Архангелска и Сибира, а са Запада би се, преко Бугарске, најлакше могло пребацити техничко особље за организацију Русије.

Сер Едвард Греј је пред оваквим излагањима британског министра марине В. Черчила попустио и дозволио да пошаље у Бугарску Ноела Бакстона, члана Доњега Дома (данас социјалистичкога министра у влади Макдоналда). Н. Бакстон је био пријатељ Бугара и бавио се о

њиховим пословима одавна, те је В. Черчил рачунао да ће он некако моћи да „скупи све балканске државе уједно. Тренутак је да се сад гвожђе кује... Ако балканске државе, - пише 31. августа 1914. Н. Бакстону, - сад ухвате један другога за гушу без користи и награде, и буду разједињене, оне ће у будућој судбини света играти слабу улогу... и зато стварањем једне балканске конфедерације, у коју би ушле Бугарска, Србија, Грчка, Црна Гора, Румунија, оне ће бити довољно јаке да и озбиљно учествују у судбини Европе." Н. Бакстон се можда мало насмејао на ова разлагања В. Черчила, али се укрца на крстарицу „Хусар" у Бриндизи и ускоро дође у Софију, Београд, Букурешт. Његово бављење и рад у овим местима изложени су у извештају Сер Едварду Греју, у коме је приказано како је за Бугаре Маћедонија увек неко искушење. Тако је било расположење у новембру 1914. кад су аустриске трупе почеле улазити дубље у Србију. Аустријанци су и тада позивали Бугаре на рат против Србије; и да их нису Срби по други пут истерали из Србије, Бугари би можда ушли. „За преговоре са Бугарима, говорио је он, биће успеха ако се даду одређени, а не нејасни услови, и ако их Силе наметну Србији. Нико неће дати својевољно, али кад Силе Тројнога Споразума ствар наметну, онда је ствар друга. Бугарска влада је истина аустрофилска, као и њен господар, али она располаже само са 15 гласова већине у Н. Собрању."

Мисија Н. Бакстона није успела. Он је дошао у Софију и као службени и као неслужбени изасланик. Да ли је могао или није могао да закључује погодбе са Бугарима, поред жива посланика Сер Ханрија Бекс-Ајронсајда? Н. Бакстон је био на страни Бугара а Ајронсајд је заступао више Србе, како га је Н. Бакстон доцније оптуживао Сер Едварду Греју. И тако је овај аматер-дипломата пропао са својом мисијом, и умало није платио главом од куршума једнога фанатика из Цариграда. Овај атентатор, изасланик Енвер-паше и пријатељ турског посланика у Софији, пратио је у стопу Бакстона и у Букурешту пуцао на њега. Докле је Бакстон још лежао у болници по Европи се разгласи његова мисија; у Доњем Дому интерпелишу Сер Едварда Греја о томе, и он порекне да је Ноел Бакстон ишао у званичну мисију на Балкан. Ово је у Бугарској учинило дубок утисак, јер је Бакстон важио као њен одан пријатељ, а и његова обећања су била широка у погледу територијалних накнада. Изјава Сер Едварда Греја је поколебала веру у добре намере Енглеза код Бугара.

Докле је В. Черчил помагао Ноела Бакстона а Греј га се одрицао, дотле је трећи члан енглеске владе говорио у пролеће 1915. бугарскоме

посланику у Лондону о захтевима Бугарске. А кад је овај саопштио да софиска влада тражи нешто одређеније а сама не казује шта тражи, онда је добио одговор који је био одбијајући. Сер Едвард Греј је у то време рекао у очи бугарскоме посланику: „Британска влада нема никаква доказа да је бугарски краљ наклоњен Тројноме Споразуму, напротив, она има нека обавештења да је он према Тројноме Споразуму нерасположен...“ И Лојд Хорх је био зато да се Бугарска добије за Тројни Споразум. Он је у марту тражио да се на Лемносу у Беломе Мору састану сви министри савезних држава и да Тројни Споразум утврди своју балканску политику. Лојд Хорх је мислио на састанак Бугара, Срба, Грка и Румуна; до овога састанка није дошло.

Краљ Фердинанд се кидао у себи што га Тројни Споразум сматра као краља подмуклицу, па је са извесном помпом дочекивао госте из другога логора. Тако је у децембру 1914. дошао у Софију стари Голц-паша са својеручним писмом немачкога цара у коме је био и позив да пријђе одмах Централним Силама. Грчка ће уступити што је скоро добила, Бугарска ће се тући само противу Срба и Француза, али не и противу Руса. Посета је донела и новце, предујам од 60,000.000 златних марака од много већега зајма у златним маркама. Централне Силе су имале више успеха него Енглези, а то је значило да је краљ Фердинанд још крајем 1914. дао обећања Немцима, иако су они зајам претворили у зајам у ратном материјалу.

Енглези, убрзо затим, у нарочиту мисију послаше на Балкан, па и у Софију, познатога генерала Сер Артура Пеџета. Краљ Фердинанд прими и њега лепо као старога знанца, иако му је заказану ауденцију био отказао и примио га у ноћ. Фердинанд га је уверавао да Бугарска неће никад ратовати противу Енглеза, и он ће га скоро уверити да ће прићи Силама Тројнога Споразума. - Прво ће отићи из владе министар који је највећи аустрофил, а за њим ће пасти влада Др Радославова. Стари мајстор у удварању толико је заманђијао генерала Пеџета да се овај вратио блажен. „У Нишу - где је донео многа одличја за официре и војнике, - су га срдачно дочекали, али у Софији се осећао као код Савезника.“ Он је поднео истог дана званичан извештај да се Бугарска сматра као савезник. Британски посланик је послао истога дана други извештај у коме каже: „Ја не верујем у обећања које су дали Пеџету и краљ и шеф бугарске владе.“

Британски посланик у Софији Сер Хенри Бекс-Ајронсајд је добро познавао бугарске водеће људе. Краља је знао још као хусарског официра у Бечу; његова секретара Добровића, закована германофила,

из Цариграда; и многе генерале у Софији. Зато се, шаљући обавештења из прве руке, могао уздржавати да саветује своју владу да олако попушта Бугарима а притискује Србе на уступке. - „Узалудне су жртве, писао је он у Лондон, које се траже од Србије, баш и кад би их могла учинити... Доклегод је на престолу краљ Фердинанд никад Бугарска неће ратовати противу Централних Сила, сем случаја какве велике победе Тројнога Споразума.“

Краљ Фердинанд се показивао мудро благодаран Русији али од Букурешкога Мира 1913. он је пришао Аустрији. Он и она су се слагали: Србија не сме нагло расти; њу треба уништити за времена; Србе он није никада марио. Његов шеф владе је био један од оних осредњих бугарских министара, који је увек био непријатељ Русији. Али, није само крв везивала Кобурга за Централне Силе. Краљ није марио за Виљема II, али се, као и краљ Константин, дивио његовоме схватању краљевске власти и оној силној свесности о краљевској моћи. Краљ Фердинанд је радо показивао себе у улози самодржавнога владара. Он је волео параде, преоблачио се чак и у одела византиских царева, давао је да му љубе министри руку, избацивао их напоље, богато обдаривао, јавно изобличавао, своје званице о ручковима изненађивао поклонима у адиђарима и раскоши. У ово доба је због трошења имао велике дугове у Немачкој. Догодило се да је време исплате долазило баш у јуну 1915.; како се онда говорило дугови су ишли на 7 милиона марака. Његов лични лекар, један исправан Немац, Др Грецер, онда предложи краљу како би он могао у Берлину да нађе лако зајам под повољним условима. Др Грецер по одобрењу краљеву дође у Берлин и нађе зајам по 7,5 од сто са роком од 20 година и закључи га. Али, по тврђењу дипломата софиских, био је условљен да Бугарска пријђе Централним Силама. Др Грецер поисплаћује дугове свога господара и врати се у Софију; краљ се због услова наљути и одмах је отпустио Др Грецера, али зајам остаде.

После овога бива уклоњен генерал Фичев са положаја шефа Главног Генералног Штаба, због својих наклоности за Тројни Споразум, па и још неке промене у политици казивале су Бекс-Ајронсајду којој се сили приволео краљ Фердинанд.

Представници Тројнога Споразума водили су у Нишу велику борбу са српском владом око уступака Бугарима у Маћедонији. Али, докле су са њом водили ове разговоре о размени Маћедоније за друге југословенске покрајине, дотле су стварно обећали Бугарима Маћедонију ако уђу у рат противу Централних Сила. У мају 1915. оне упућују заједничку ноту софиској влади у којој има за српске уступке

ових услова: Силе Савезнице зајемчавају на крају рата Бугарској овај део Маћедоније: а) на северу и западу линија Крива Паланка-Сопот на Вардару и градове Крива Паланка, Велес, Охрид, Битољ; б) на југу и истоку земљу обележену садањом граничном српско-грчком и бугарско-српском линијом. Ова обавеза зависи од ових услова: а) Србија добиће праведне компензације у Босни и Херцеговини и на Јадрану; б) Бугарска неће покушавати да окупира ни једну од ових покрајина до закључка мира." Бугари нису мислили да је ово довољно, а Централне Силе су нудиле више. А кад у лето 1915. Руси претрпеше неуспехе у Галицији, онда силе Тројнога Савеза покушавају да Бугаре приволе, уступајући им „неспорну зону" без обзира на пристанак српске владе.

Србија на дан 6. августа са болним срцем уступа, не одричући се национално Маћедоније, оно што траже савезници под овим условима: „да Бугарска свом снагом нападне у најкраћем року Турску и стварно помаже освојењу Цариграда и Дарданела; да Савезници дадну одмах друго формално обећање да ће се Хрватска са Ријеком ујединити са Србијом, да ће се ослободити и словеначке земље са правом слободнога самоопредељења; да ће бити Србији присаједињен западни део Баната - као заштита Београда и моравске долине."

Пре овога одговора Савезници, с обзиром на рђаво стање на фронтовима, поново траже од Србије пристанак (4. августа 1915.) да при закључку рата уступи Бугарској неспорну зону Маћедоније, ако Бугарска пружи одмах стварну помоћ. Савезници се показују готови да се обавежу да Србија добије на другим странама накнаде. У сваком случају Савезници ће одржати заједничку границу између Србије и Грчке. Овај нови предлог од српске стране је примљен у начелу с овим „неодступним исправкама": да 1.) Скопље и Овче Поље буду стратегиски обезбеђени; 2.) да Прилеп задржи Србија; 3.) да српско-грчка граница иде од Перистера или Суве Планине па на запад до Албаније. Уз ово да се Србија призна као савезник са решавајућим правом гласа, да јој се даје редовно 36 милиона франака као дотле, али без дотадашњих тешкоћа, да јој се даду повластице за излаз на Бело Море, да јој се даје свака помоћ кад је у питању њена безбедност и независност. Уступке Бугарима Србија је обећавала извршити чим она ступи у посед обећаних покрајина.

Италија је сад наклоњена Бугарима, а донекле и Црна Гора. У Србији, коју и рат, и пегави тифус, и оскудица даве, узбунила се због тога Н. Скупштина. У војсци преовлађује мишљење да треба оставити све на северу и чувати Маћедонију. У владиним круговима, који су

држали коалицију радикала и самосталаца, почињу озбиљни разговори о уступцима. Пашић је за попуштање и Стојан Протић који није у влади, сви посланици у Н. Скупштини су за то да се изађе на сусрет Тројном Споразуму, али се ником не даје Маћедонија. Либерали су најупорнији. Влада добива овлашћење да ради како зна. Ово овлашћење је она искористила и дала одговор кад је већ било доцкан. Одговор српске владе није био потпуно повољан за Савезнике.

Ово време је било време лицитирања. Ниш, а нарочито Софија, Букурешт и Атина, била су тржишта, берза, на којима су се Централне Силе и Тројни Споразум такмичили ко ће их добити за себе, нудећи туђе земље и народе. На томе пазару не зна се ко је више тражио: да ли Румунија, да ли Бугарска. Ова последња је била већ упола везана за Централне Силе.

Немачка је била боље спремна и војнички и дипломатски. Њена војска и дипломатија радиле су заједнички; дипломатија је, управо, ишла за војском одређеним путем. Тако није било код Савезника из Тројног Споразума. Немци су имали, тужили су се Енглези, мање скрупула од њих. Енглези су обећали Русима Цариград, а то Бугарима није било пријатно, осећали су отуда опасност. То се није допадало ни Грцима ни Румунима, којима су Немци говорили: „Предадоше вас Русији". - Немци су поред тога давали без речи и Српску и Грчку Маћедонију, а Турци су морали да уступе комад територије око Једрена; готово све што су Бугари на тој срани желели, добили су. Немачка је ово свршавала брзо. Данас је сменила свога посланика у Софији, сутра је дошао војни изасланик из Цариграда пуковник фон Лајпсиг, прекосутра дан је било све уређено. Фон Лајпсиг се вратио у Цариград где су га Турци ускоро премлатили. Да ли су Енглези имали право кад су говорили овако? Они су у ово време послали у Софију једнога поверљивога човека, Фиц Мориса, да проба, као Французи раније Деклозијера, да купи водеће људе. Фиц Морис је био умешан у све завере младотурске, а нарочито солунску, те је познавао доста добро методе утицања на послове. Он је имао на расположењу два милиона енглеских фуната. Као секретар посланства он је могао радити договорно са послаником. Фиц Морис је наишао на једнога бившег министра бугарског и преко њега је даривао појединим људима веће суме; то је само донекле имало успеха, јер је он већ био под оптужбом за велеиздају. Чим су му припретили да може опет под суд он задржа енглеске фунте, а остави Тројни Споразум да се сам и како зна сналази у бугарскоме вртлогу. Овога бугарскога

министра је доцније због овога ухапсио шеф земљорадничке владе Ал. Стамболиски.

Једина два политичара који су се противили политици краља Фердинанда беху: Ив. Ев. Гешов и Ал. Стамболиски, вођ народњака и вођ земљорадника, један англофил, други русофил. Да се већа пажња поклонила овој двојици бугарских државника, од којих је Ал. Стамболиски скупо платио то своје држање према Фердинандовој политици, можда би се ствари друкчије развијале 1915. Енглеска одазва из Софије свога посланика који их је подржавао, и на његово место упути О'Берна, саветника посланства у Петрограду. Овај човек, заједно са војним енглеским изаслаником, безазлено је веровао, баш као и његов друг, руски посланик Савински у Софији, да Бугари неће никад ударити на Русију и њене Савезнике. Он је отишао из Софије кад је Бугарска огласила рат Србији. О'Берн је, примајући свој пасош из руку Др Радославова, веровао да Др Радославов говори истину кад је се плачевним гласом јадао: „како Савезници не верују у мирољубивост бугарске мобилизације."

Турска није могла дуго да издржи рат, зато је тражила да се што пре створи пут преко Србије за Бугарску и створи веза са Цариградом. После неколико опомена, Немачка је решила да у половини септембра 1915. предузме напад на Србију и то је ставила до знања и Бугарској. За Бугаре је ово био последњи час да се придруже Централним Силама, јер ако генерал Макензен прође кроз Србију без бугарске помоћи, онда ко зна шта има бити. И зато се крајем месеца јула завршују разговори о аустро-немачко-бугарском савезу.

Председник бугарске владе отворено обмањује представнике Тројног Споразума у Софији, гонећи их да од Србије, Грчке и Румуније траже Маћедонију и Добруџу. Докле се они замајавају око овога, дотле краљ, Др Радославов и шеф Главнога Генералштаба генерал Жеков, упућују потпуковника Ганчева са пуномоћијем у немачку Врховну Команду, где закључују 24. августа 1915. два уговора, један о војном савезу аустро-бугарско-немачком, а други о савезу и пријатељству између Бугарске и Немачке.

По Војној Конвенцији Бугарска се обавезује да, у року од 35 дана, удари на Србију са најмање четири пешадиске дивизије. Бугарска мора да упадне најкасније у Србију 35-ог дана од закључка Конвенције и да окупира Маћедонију. Бугарска добија 200,000.000 франака помоћи, а задржава неутралност према Грчкој и Румунији, ако ове буду неутралне. По уговору о савезу са Немачком ова даје јемство Бугарској

за њену политичку независност и територијалну целокупност за време трајања савеза и обећава бранити је од свакога напада, који она не би изазвала. Бугарска је дужна да притече у помоћ Немачкој ако Немачку нападне неки сусед. По тајној немачко-бугарској конвенцији, Немачка и Бугарска су се сложиле да заједнички нападну Србију с тим, да Немачка јемчи Бугарској ове ратне тековине: а) Српску Маћедонију обе зоне (територију од Качаника и Шар-планине па даље на југ и исток) б) територију која се простире од ушћа Мораве у Дунав па Моравом до утока Јужне и Западне Мораве у Мораву код Сталаћа, а одатле вододелницом те две реке на Качаник, затим гребеном Шара докле не дохвати линију Сан-Стефанске Бугарске. То је био последњи савез предратне Бугарске. Бугарска није, објашњавали су доцније Бугари, улазила у рат да брани своју територијалну целокупност, јер она није била ни с које стране у опасности. Тројни Споразум је, напротив, обећавао њој територијалне уступке само да остане неутрална, али Бугарска није могла остати неутрална нити могла ићи са Тројним Споразумом. Њој су животни интереси налагали да приведе у дело своје народно уједињење и да спречи Русију да уђе у Цариград. У савезу са Грчком, Румунијом и Србијом и у друштву са Тројним Силама то Бугарска није могла остварити. Русија у Цариграду, а удвојене територијално Србија, Грчка и Румунија, значило је за Бугарску губитак њене независности. После Букурешкога Уговора сваки разговор између Срба и Бугара је био немогућан, а бугарски водећи људи осећали су да је ово последњи европски рат и да Бугарска у овоме рату игра своју последњу карту. Са централним Силама мора ићи, па ма и по цену своје пропасти. То је било званично објашњење Бугарске.

Цео месец септембар је прошао у обмањивању Сила Тројног Споразума и у мобилизацији војске, а 7. октобра 1915. Бугарска је напала Србију.

Србија 1915.

Битка на Колубари 1914., после које је генерал Мишић добио чин војводе, била је за Србију оно што је битка на Марни била за Французе. Она је бар тренутно Србију спасла, а охрабрила њене Савезнике да иду даље, и да јој помогну у обнови ратнога материјала, - нарочито у топовима и у муницији.

На састанку савезничких министара почетком фебруара 1915., када се расправљало финансирање рата, Лојд Џорџ, тада још министар муниције, предложи да се пошље у Србију један мешовити корпус војске, састављен од британских, француских и руских трупа. Лојд

Џорх је мислио да ће то утицати на Бугарску, Грчку и Румунију да се придруже њима, и да ће помоћи да се нападом на Дарданеле разбије турски фронт, и да би се на тај начин један део немачке војске повукао на источни фронт. А Милран, министар војске француске, био је одсудно противан овоме предлогу; њему се чинило да ће се на тај начин ослабити француско-британски фронт. Руска Врховна Команда није била много одушевљена; њима се чинило да Енглези не схватају добро ствар. Руси нису веровали да се Дарданели могу узети само нападом са мора, нити да би могао експедициони мешовити корпус тако лако опстајати на Балкану, без своје базе и без сигурних комуникација. Енглези су толико наваљивали, да су, најзад, поред Француза пристали и Руси. Врховни командант руске војске, велики кнез Николај Николајевић, реши да пошље само један пук козака. Али, кад Енглези и Французи изјавише, да је то мало и да су готови да приме на себе сву ратну опрему руских војника, који би ушли у састав овога мешовитога експедиционог корпуса, онда он пристаде да дода пуку још и једну пешачку бригаду. Лорд Киченер је тада веровао да ће сама појава савезничких, а нарочито руских трупа на Балкану, повући одмах Бугаре, па за њима и Румуне. Киченер је готов био да пошље једну дивизију, Французи четири са дивизијом брдске артиљерије. Ово је био први покушај за стварање Солунскога Фронта, који није успео, јер није успела ни операција на Дарданелима. На ову целу ствар знатно је утицао напад и заузеће Валоне од Италије, крајем јануара 1915., што је изазвало и Србе, и Грке и Црну Гору да и они заузму по нешто од Арбаније, и донекле окрену њихове погледе од главнога задатка. У пролеће 1915. почеше упадати у Јужну Србију комите, оружане на бугарској територији. Ови упади ширих размера узбунише српски народ и јавност, и примораше Савезнике да буду пажљивији према Србији. Грци који су одбили сарадњу Србији 1914., сада нуде помоћ у облику мало незгодном. Они предлажу да уђу са војском у Дојран да би штитили од упада комита јужну границу Србије. Русија је била противу тога предлога; њен министар је мислио да би то дало повода Бугарима да ступе у савез са Централним Силама. Наместо тога она предлаже један заједнички корак у Софији, којим би Енглеска, Француска и Русија ставили бугаској влади до знања да оне ове упаде „комитаџија“ сматрају, не као националистичку акцију неких кругова, него као акт непријатељства према Тројноме Споразуму. Имале су право; напад на пругу Солун-Скопље је извођен са намером да се пресече веза Србије са њеним савезницима, а упаде комитахија је припремао и помагао аустриски војни изасланик у Софији. Французи

и Енглези нису овај предлог примили; француска влада је предлагала нешто што су јој сугерирали неки Бугари: искрцавање руских трупа у Варни. Она је веровала у њихове речи, да би појава руских трупа у Варни оборила владу Радославова и довела русофиле, па је, предлажући то, додавала како би се истовремено могле искрцати и англо-француске трупе у Дедеагачу.

Од децембра 1914. па до 22. септембра се Србија припремала да дочека нову офанзиву. За осам месеци успела је да очува и обнови нешто од своје војске; иако су Србију у два три маха позивали на офанзиву, она у њу више није улазила. Србија је имала фронт од неких 1000 километара дужине, и чувала је непрекидно пролаз Беч-Софија-Цариград-Београд. Докле се војска снабдевала муницијом и топовима, Србија је гледала да своје савезнике, због те важне комуникације, приволи да јој пошљу помоћ. Њене снаге нису биле довољне да их сачувају од офанзиве утројених снага аустро-бугарско-немачких. У почетку септембра 1915. знало се у Српској Врховној Команди у Крагујевцу, као и у Нишу, да предстоји велики напад са задатком да се отвори директна веза Берлин-Беч-Београд-Ниш-Софија са Турском, и да се долина Мораве и Вардара преда у бугарске руке. Немачка војска је почела с источнога фронта да се спушта према Дунаву, а Бугарска припрема мобилизацију целокупне снаге, под изговором да чува границе, да врши обичне летње маневре. У часу напада на Србију аустро-бугарско-немачке трупе, стављене под команду немачког генерала Макензена, бројале су три немачка, три аустро-маџарска корпуса и две бугарске армије. На напад који су спремале ове трупе, српска Врховна Команда је имала план да главну пажњу посвети источноме фронту. Она је намеравала да, чим Бугарска почне концентрацију својих трупа дуж Тимока, предузме напад на Бугарску у правцу Софије а ради осигурања главне комуникације Ниш-Скопље-Солун. Овај план није извршен из политичких разлога, можда највише под притиском Савезничких Сила, које су веровале да Бугари неће смети напасти Србију иако су њени управљачи знали да је то немогуће. Српска војска је тада била на дужини од 1000 километара распоређена овако: три и по дивизије (I армија) на линији Обреновац-Шабац-Лешница-Вишеград; две и по дивизије (III армија) на линији Смедерево-Голубац; између њих 20 батаљона на линији Остружница-Гроцка; одбрана на фронту Доњи Милановац-Текија 13 батаљона; на фронту Неготин-Зајечар-Књажевац две дивизије; на линији Пирот-Кална четири дивизије (II армија); на фронту Власина-Патарица 9

батаљона; на фронту од Криве Паланке па до Дојрана 29 батаљона, а према Арбанији и у позадини одбране Београда 26 батаљона.

Генерал Макензен предузима 5. октобра офанзиву, која је до 14. октобра била неодлучна. Али кад дођоше у помоћ тешки топови, и кад Бугарска своју оружану неутралност претвори у напад на Србију без објаве рата, онда су српске трупе морале одступати. Одступање је ишло најпре лакше, а кад Бугари пресекоше код Врања жељезничку пругу, онда пође све брже. Крајем октобра положај је био такав да се морало нагло повлачити на свима линијама. Најпре се мислило да се повлачење изведе у правцу Јужне Србије ка Битољу и Солуну, али се та намера напустила из многих разлога, а један је од тих и прекид комуникација између Србије и Солуна, у који су тек почели пристизати незнатни одреди француске војске. Тај план повлачења није успео, јер је притисак био толико јак да су се и заштитне трупе са источног фронта морале повлачити нагло. Северна војска српска пребацила се на западну обалу Мораве, а источна на леву обалу Јужне Мораве. Ова војска се повлачила сад ка Косову Пољу, одакле је требало, после концентрисања све војске, покушати кроз Качанички теснац доћи до Скопља, а одавде сићи Тетову, Гостивару и Битољу.

Концентрација српских трупа је са највећим тешкоћама изведена; први покушај пробоја кроз овај кланац је имао успеха, али је он био узалудан. Аустро-немачке трупе са севера су брзо напредовале, и претиле да опколе све трупе и принуде их на предају. Осим тога војска није имала могућности да се снабдева ни храном ни ратним потребама; народ, нарочито из источне Србије, бежао је испред свирепости Бугара, који су почели убијати људе на дохват, најпре интелигенцију, па онда друге. Најзад, савезничке трупе, - три слабе дивизије под командом француског генерала Сараја, - нису стизале да ухвате везу са нашим трупама, нити да помогну српску војску. То је одлучило да се војска пребаци на леву обалу Ситнице па да одатле, под заштитом јаког фронта и наслона на Шар-планину, Мокру Гору, почне повлачење кроз пусту Арбанију и празну Црну Гору ка Драчу и Скадру. Српска војска почела се повлачити 12. новембра 1915. ка мору. Пре него је почело повлачење војска је преобраћена у планинске формације. Сву артиљерију сем брдске, сав возни парк, сву комору су морали код Призрена, Љум-куле, Пећи и Ђаковице спаљивати, покопавати и потапати, и то они исти војници, који су дотле тиме проносили славу своју. По обећању Савезника све је ново, а нарочито храна, очекивало нашу војску у повлачењу. Али, на дан 28. новембра, када је остављена

и последња стопа српске земље, ни од хране, ни од ратног материјала, ни оружја, није било ништа ни у Скадру ни на линији Драч-Скадар, на коју је војска требала да се повуче. По доласку у Скадар добила је она три омања брода хране, који су били баш на улазу у Сан Ђовани потопљени. У Бриндизи брда од хране сточне и људске, у Скадру ни зрна. Скадар је требао бити место у коме би се српска војска подигла.

У Солуну 21. маја 1913. потписан је уговор о савезу између Србије и Грчке. Савез је утврђивао заједничке границе и међусобну одбрану противу напада сваке треће силе. Уговор о савезу је предвиђао и случај да Србију нападне Аустро-Угарска, јер се о томе претресало између београдске и грчке владе читава три месеца. Грци нису пристајали најпре, али под притиском догађаја на грчко-бугарској граници, примљен је у једној седници Министарскога Савета под председништвом краља Константина, одбранбени уговор за десет година. „Бугарска опасност је неизбежна, а опасност која би дошла за Грчку, ако се обавеже према Србији, далека је. Онога дана кад буде Србију напала Аустрија, Русија ће се умешати у аустро-српски сукоб и то ће бити европски рат. Тога дана Грчка ће морати стати на страну Тројнога Споразума, и обавеза према Србији неће Грчкој много сметати.“ Тако је тада говорио шеф грчке владе Венизелос. Краљ Константин је пристао, али је говорио најближој околини: „Уговор нас обавезује да помажемо Србији на случај да је нападне Аустрија, али је јасно да ја то нећу никад учинити.“

Чим је отпочео Светски Рат Србија се обратила Грчкој с опоменом да је уговор о савезу стављен на пробу. Шеф владе грчке је одговорио да ће Грчка учинити што јој је дужност, на име да ће Грчка Србију помоћи ако је нападне Бугарска - а, ако Бугарска то не учини, онда ће остати неутрална и чуваће границу од бугарских четника. Он је објашњавао са доста вештине да је благонаклона неутралност Грчке у најбољем интересу Србије. У томе часу сви политичари и краљ у Грчкој су били мишљења да је Грчка обавезна да помогне Србији без обзира што је настао аустро-српски рат, дакле рат европског карактера. Краљ је прихватио одмах овај начин схватања и то у потпуности; обећа Венизелосу да ће се одупрети сваком притиску са стране, и мислећи на краљицу Софију која је тада била у Немачкој, тврдио је да ће се са њом и развести ако дође до потребе. Венизелос је поверовао овој краљевој речи, иако су му другови у влади говорили да се причува ових обећања, па је известио, пре битке, на Марни, Силе Тројног Споразума да ће Грчка ставити своју оружану снагу на располагање чим Турска објави рат. У томе се краљица вратила у Атину, и одмах се осетило да

је краљ почео мењати своје мишљење у погледу даљега држања Грчке. Немачка је одмах покушала да Грчку добије за савезника и позвала је да нападне Србију обећавајући јој велике територијалне уступке. Тада је Венизелос одговорио: „Грчка је сувише мала да учини тако велику бестидност.“ Овај одговор је имао дејства у Берлину. И сад је настала борба у Грчкој око превласти Немачке и Тројнога Споразума. Венизелос је настојао да, ипак, Константина наведе на оно на што је требало; сменио је Немачкој наклоњенога министра спољних послова Страјта; успео је да почну разговори између генералних штабова британскога, францускога и грчкога за учествовање Грчке у нападу на Дарданеле. Венизелос је мислио да Грчка помогне британску експедицију и сувоземном војском и флотом. Знало се да ствари у Турској, како на Галипољу тако и у Цариграду, иду слабо; Турци нису били за рат. Мислио је да ће се моћи и Бугари путем уступака приволети у савез противу Аустро-Немачке. Али што је Венизелос више помагао и спремао улаз Грчке у рат противу Централних Сила, то је немачка пропаганда била у Грчкој безобзирнија. Атина је била поприште те подземне борбе, која је средствима подсећала на доба царице Теодоре у Цариграду. Жене, људи, новац, сплетке новинарске, дипломатске и дворске, направиле су од Атине прави пакао. Двор је, сем принца Ђорђа, био уплетен сав у њих, и наклоњен био Немачкој. Венизелос и краљ постали су два противника; први је морао ићи. Иако је краљ њега отпустио противуставно - јер је Венизелос имао поверење огромне већине у Скупштини, - он је изјавио да неће правити Гунарису, противнику своме, опозицију ако буде водио политику која одговара интересима Грчке. Нова влада Гунариса постепено је улазила у немачке воде заједно са највиђенијим официрима грчким. А кад је било речи о територијалним уступкама у Маћедонији, које су захтевали Савезници од Србије, онда су Грци на то као пристали, али су тражили да им се уступи Дојран са једним делом земље, који је представљао стратегијску границу према Бугарској. Доцније је то мењано, али увек у корист Грчке, коју је постепено увлачио краљ Константин у немачке политичке планове.

Нити краљ, нити грчки државници могу да порекну да би злочин био жртвовати интересе Грчке зарад српско-грчког уговора, који данас не вреди. Зар има једног озбиљног Грка који би радије остао веран Србији него добити битољски округ, Арбанију, Додеканез и Кипар? Под заштитом Немачке Грчка би била обезбеђена територијално од Бугара, добила би у Средоземноме Мору постепено улогу Италије, а

у замену за то шта има да учини? Да прекине са Србијом и да спречи савезничке трупе да се искрцају у Солуну. Тако је говорено и писано у Немачкој и у Атини. И ове речи су наилазиле одјека, иако је још у Грчкој преовлађивало мишљење да треба чувати српско-грчки уговор. То је трајало све до дана бугарске мобилизације; кад је ова објављена онда је и Грчка мобилисала, „али изрично као једна мера обазривости" казао је краљ Константин, који је био сасвим, како је тад изгледало, прешао на немачку страну. То његово мишљење примише политичари из опозиције и јавно га у грчкој скупштини почеше бранити. Венизелос изнесе ствар на гласање, и већина прихвати његову тезу да треба напасти Бугарску ако нападне Србију. Краљ грчки, који је Венизелоса више него икога сматрао као фантазију, затражи одмах оставку његове владе, и на његово место дође Заимис, један политичар са два лица, споља на страни Англо-Француза, унутра на страни Немачке. Томе грчкоме државнику је било суђено да, на позив српске владе, да притече у помоћ Србији, јер ју је Бугарска напала, одговори негативно.

Србија је 11. октобра 1915., а Велика Британија 22. октобра позвала Грчку да испуни своју обавезу из уговора о савезу. На ову ноту атински адвокати одговорили су у главном овако. Српско-грчки савез и војна конвенција предвиђају само случај: ако Бугарска сама нападне Србију да Грчка пође у помоћ Србији. Овде није тај случај, јер су Србију напале и друге државе. Бугарска ће у савезу са Немачком и Аустријом и Турском напасти Србију; то је, дакле, само епизода европскога рата. Осим тога, Србија није у стању да стави Грчкој на располагање 150.000 војника како је предвиђено у уговору на случај грчке интервенције. Србија је изазвала Бугарску, те је и због тога Грчка необавезна да помогне Србији. И, најзад, Србија није 1914., кад је Грчка била уочи рата са Турском, Грчкој хтела дати помоћ у војсци. Поред ових јавних аргумената, садржатих у званичноме одговору владе Заимисове, било је и других. Краљ Константин је то формулисао овде-онде отприлике овако: Савезници не могу победити Немачку никад. Аустро-немачко-бугарске трупе улазе у Србију са 800.000 војника, а Савезници нису у стању да, колико толико, равну снагу изведу пред непријатеља на Балканском Фронту. Грчка је исцрпена од балканских ратова; нови напори су немогући за сада, можда ће доцније бити могуће помоћи Србију. Централне Силе поштоваће грчку целокупност кад прегазе Србију.

Многи Грци у иностранству, међу њима и брат краља Грчке, принц Ђорђе, протестовали су противу овакве одлуке. За њих је било сигурно

да Србија нападнута од Аустрије није морала слати никакву помоћ у војсци Грчкој, пошто Грчка није била ни од кога, па ни од Бугарске нападнута. Али, Србија је извела према Бугарској 120.000 људи, Савезници су довели у Солун као помоћ бар у главноме оно остало. Остала правничка и политичка разлагања Заимиса да је Србија прва напала Бугарску и да није хтела 1914. дати у сличном случају помоћ Грчкој, нису одговарала правоме стању ствари. Централне Силе нису биле надмоћне; њихова снага, кад су навалиле крајем септембра на Србију, представљала је свега 234.000 људи.

Српско-грчки савез није био само једна тренутна политичка комбинација, он је одговарао тадањим интересима Србије и Грчке, он је био јемство и за чување балканске равнотеже, и за одбрану независности и целокупности Србије, Грчке и Румуније. За Грчку је тај савез имао нарочиту важност, јер је Грчка Маћедонија, са њеним богатим пределима и приморјем, увек била предмет бугарских освајања откако су Бугари дошли на Балкан.

Овај акт званичне Грчке у јесен 1915. издаје савеза имао је за последицу и друге, све горе од горих. И ако је Грчка доцније погубила невероватне уступке, које је Венизелос уз помоћ Енглеза и Француза осигурао у Севру 1921., томе је највише узрок овако држање према Србији - у часовима тешким и за њу и за Тројни Споразум.

(БАЛКАНСКЕ ЗЕМЉЕ – преузето из књиге *Стварање заједнице држава Срба, Хрвата и Словенаца - СКЗ*, Београд, 1928. стр. 80-107.)

Јован М. Јовановић

ПАШИЋ И ЈУЖНА СРБИЈА

ФРАНЦУСКА, ЕНГЛЕСКА И РУСИЈА чиниле су од августа 1914. до септембра 1915. притисак на пок. Пашића да уступи Бугарској један део Јужне Србије. Оне су мислиле да ће Бугарска, на тај начин, ући у рат против Централних Сила. Бугарска је преговарала и са Тројним Савезом и са Тројним Споразумом. Тројни Савез је њој давао: а) сву српску Маћедонију; б) део Србије између Тимока и Мораве. Тројни Споразум јој је обећавао: а) Криву Паланку, Велес, Охрид и Битољ; б) предаја ових територија да се изврши после закључења мира. Бугарска је тражила од Тројног Споразума: а) целу Српску Мећедонију и Добруџу; б) Кавалу, Серез и Драму. Србија није давала ништа; „прво у рат па онда да видимо"; доцније „зајемчена неутралност па онда обећања"; то је била порука из Софије.

Ствар се повлачила све до пред крај августа 1914. Пашић је одбијао ствари, верујући да ће Русија сломити Аустро-Угарску. Али тадашњи неуспеси на руском фронту, тапкање у месту на италијанском фронту и неизвесно држање Румуније, ствари дају други вид, озбиљан карактер. Пашић сазива Народну Скупштину у Ниш и износи пред њу захтеве наших Савезника. Народна Скупштина је због захтева узрујана, али ипак оставља Пашићу одрешене руке, помирена „да се нешто мора учинити". Крагујевиц је био мишљења да треба бранити Јужну Србију мимо све остало.

Дугих разговора, претресања у влади, међу виђенијим политичарима, угледним људима, било је сваки дан. Кад су Савезници, и наши, утврдили да је напад са севера сигуран, кад су Савезници из дана у дан, тражили одговор, једно по подне су имали Ст. Протић, др Пачу и Н. Пашић последњи разговор. Решено је било да се учине уступци. Услови су били: одступљене територије да се ставе на расположење Савезницима, да се предаја изврши после закључења за Савезнике повољног мира, да Бугарска одмах уђе у рат против Централних Сила.

О томе сам требао спремити конценпт ноте за посланике Бопа, Деграца, Сквитија и Кнеза Трубецкој.

Сутра дан дошао је Пашић раније у канцеларију, и ако смо оба шетали и разговарали до два по поноћи, и предаде ми на табаку зелене хартије свој концепт ноте, ситно писане. Линија уступака је била до детаља израђена од Криве Паланке па до Битоља. Али, нота је представљала више политичко-географско-историјско-стратегијска расматрања о праву Србије и потреби да задржи Македонију, него уступке.

На моју примедбу да је ово нешто друго од онога што је синоћ решено, Пашић одговара готово љутито:

- *Е, знаш, не може. Зар Кратово, Бакарно Гумно, јес, Бакарно Гумно, па Прилеп, па Охрид, па Битољ? Е, не може... Бугари нису Словени!... Преведи ово…*

... Нота је предата савезничким министрима; али Бугари су давно пре тога, изиграли Енглезе, Русе, и Французе, закључивши Тајне Конвенције са Централним Силама.

(ПАШИЋ И ЈУЖНА СРБИЈА -/наслов прир./- У: *Време*, Београд, од 10. децембра 1927. стр. 1.)

Ноел и Чарлс РОДЕН БАКСТОН (Noel & Charles Roden Buxton)

ДОНОШЕЊЕ ТЗВ. НИШКЕ ДЕКЛАРАЦИЈЕ

[Н. & Ч. БАКСТОН, британске дипломате и публицисти. Као пробугарски оријентисане, британска влада их шаље на Балкан да испитају претпоставке за склапање балканског савеза. Донели су помоћ у новцу и предали српској влади, а потом водили више разговора са представницима српске политике. О свом боравку у Србији, браћа Бакстон су писала у делу *Рат и Балкан* и објавили већ 1915. године.

Браћа Бакстон су у Нишу, 1914. године, када је ова варош прерасла у ратну престоницу, у седиште српске владе и Народне скупштине и када се њено становништво учетворостручује. Описали су и познато заседање српске Народне скупштине у Нишу, 7. децембра, исте године, на коме је донета такозвана „нишка декларација" о намерама Србије да обједини српске земље на Балкану. У Нишу их је пратио Милан Ђ. Милојевић, о чему пише у својим успоменама из Ниша (*Балканска равнотежа*).]

ПРЕ НЕКОЛИКО НЕДЕЉА ПРИСУСТВОВАЛИ смо заседању српског парламента, то јест, њихове Скупштине. Пошто је главни град, Београд, био евакуисан, седиште владе било је у Нишу, малом провинцијском граду од око двадесет пет хиљада становника, чији је број тада нарастао на преко сто хиљада, што је било последица огромног прилива војника, затвореника, рањеника и избеглица. У таквим условима тачно место заседања скупштине држало се у највећој тајности. Скупштина се састајала у концертној дворани, која је била саставни део једне кафане. Народни посланици седели су један до другога, у редовима малих, плетених столица, окренути председнику. С његове десне стране, дуж зида, седело је осморо чланова управо формираног, новог кабинета, за столовима прекривеним зеленом чојом, које су осветљавале две свеће. Влада је представљала коалицију свих партија, на тај начин симболишући јединство које је владало у политичком животу.

Заседање је одржано с намером да се објави декларација нове владе, али је уводна реч припала једном од водећих посланика, који је устао да изјави саучешће председнику због губитка сина, о чијој је погибији управо било јављено. А онда је устао господин Пашић, председник владе и најистакнутија личност српске политичке сцене. То је човек који је, почевши каријеру као инжењер, ускоро напустио инжењерство да би се бавио политиком, којој се затим потпуно посветио, немајући више никаквог интересовања за било шта друго што би му од ње могло одвући пажњу. За време аустрофилског режима краља Милана, био је ухапшен и осуђен због свог учешћа у анти-аустријским заверама. Данас је он по свом угледу далеко испред свих осталих српских политичара. Његова дуга, седа брада и помало похабани капут, чинили су фигуру овог човека веома упечатљивом, док је стајао под бледом светлошћу свећа и читао своју историјску декларацију. Суштина декларације састојала се у више пута поновљеној реченици да се Србија не бори само за Србе, већ исто тако и за Хрвате и Словенце. Једном речју, Србија је први пут јасно и без околишања иступила као борац не само за велику Србију, већ и за све Јужне Словене, сматрајући их једним народом, или да употребим њихов назив, за „Југославију". Овај термин обухвата Србију, Црну Гору, Босну, Херцеговину, Далмацију, Хрватску, Словенију и све делове аустријских провинција насељене Словенима.

У предратно време, превладавало је мишљење да је Југославија предодређена да постане треће велико краљевство, раме уз раме са Аустријом и Мађарском, у оквиру Аустро-Угарско-Словенског царства. Присталице ове идеје биле су подељене по питању тога да ли би центар овог великог царства био Беч или Београд. Али, убиством надвојводе и избијањем светског рата, сан о тројству ових држава је нестао. Тај план могао је бити остварен једино политиком мира, а никако рата. Од сада ће се све наде и тежње Југославије концентрисати једино око заставе династије краља Петра. Што се суседних земаља тиче, Србија је сада у истом положају као што је то био Пијемонт у Италији, оних дана када је Италија била подељена између Аустријанаца, папе и напуљског краља. Можда је судбина краља Петра била да буде победник Емануел, а господина Пашића да буде Кавур.

(Н. - Ц. Р. Бакстон: The War and the Balkans, London, 1915. p. 41-44. – Превела са енглеског: Снежана ЈАНЧИЋ)

Григорије Николајевич Трубецкој

НА ДИПЛОМАТСКОМ РАТИШТУ У НИШУ

[ГРИГОРИЈЕ НИКОЛАЈЕВИЧ ТРУБЕЦКОЈ (1873–1930), дипломата. Аутор је књиге *Русија као велика сила* и *Рат на Балкану 1914–1915 и руска дипломатија*.

У Ниш је стигао 25. новембра 1914, у својству посланика Русије у Краљевини Србији, где ће, уз краћа одсуствовања, боравити наредних годину дана. Из Ниша одлази заједно са српском владом и другим дипломатама пут Албаније у Грчку. Трубецки је своје успомене записао 1917. године и није их објавио за живота.]

ПОШТО САМ ТРИ ДАНА ПРОБОРАВИО у Букурешту, кренуо сам, кроз Бугарску, Дунавом за Србију. Док сам био у Букурешту, стигле су прве вести о срећном преокрету у војним операцијама Србије против Аустрије. Искрцао сам се у Прахову и кренуо за Ниш возом, преседајући успут два пута јер у то време није било директне пруге са једним колосеком у том правцу. У Ниш сам стигао 25.новембра. Свакога дана пристизале су све боље вести са ратне позорнице, и најзад, 3. децембра 1914, српска војска ушла је у Београд. Помоћник војводе Путника Живко Павловић телеграфисао је у Ниш да на српској територији није остао више ниједан Аустријанац, осим заробљеника.

Настало је право славље, тим веће што је овакав развој био неочекиван после догађаја који су једно време претили да Србију и њену војску доведу до краха.

По једнодушном мишљењу свих који су у то време били у Србији, за овај значајан преокрет у војним операцијама српски народ је могао највећим делом да захвали свом, већ остарелом, Краљу Петру. Други фактор који је повољно утицао на исход била је руска помоћ у муницији и униформама.

Аустријска инвазија је за неко време била потпуно деморалисала војску. Није било муниције, армија је била разбијена и неопремљена. Срби су се тргли прекасно. Затражили су помоћ од нас, али нама је

било превише тешко да им ту помоћ пружимо. На почетку рата наш Генералштаб је херојским залагањем успео да пошаље у Србију сто двадесет хиљада берданки, мада је и нама оружје било неопходно.(...)

Видећи општу пометњу и слушајући са свих страна како Србији прети неминовна пропаст, Краљ је одлучио да се придружи војсци. Министри су га узалуд одвраћали. Касније ми је сам Краљ са дирљивом скромношћу причао о свом поступку. „О мени свакојако претерују", рекао ми је, „не верујте им. Ја ништа нарочито нисам урадио. Видите колико сам стар, нисам више низашта. Шта је чудно у томе што сам одабрао да умрем уместо да гледам своју земљу осрамоћену. Кренуо сам међу ровове, и то сам и рекао војницима. Говорио сам им: ко жели нека иде кући, а ја ћу остати овде да умрем за Србију. Ех, да сте само видели наше војнике! Како су то необични људи. Они су плакали и љубили ми капут. Нико није отишао и сви су се борили као лавови. Србима је потребно да когод о њима брине, а онда су спремни на чуда од храбрости."(...)

Весело расположење владало је у Нишу и у целој Србији. Седамдесет хиљада заробљеника положило је оружје, заплењено је много оружја и свакојаке опреме. Улицама Ниша посведневно су пролазили заробљеници. Већина њих били су Словени, и они су уз песму весело пролазили улицама. Опхођење простога народа српског било је изнад свега великодушно. На улицама се могло видети како им дају хлеба и нуде их цигаретама.

Здање Мисије, где сам одсео, било је у ствари један стари, живописни турски конак, у коме је некада живео турски паша, а затим га посео Краљ Милан. Припадао је његовој удови, Краљици Наталији. Она га је уступила нишком округу; било је планирано да се после рата ту отвори руски женски институт, који је пре тога био смештен у Петрињи.

У том здању живело је целокупно особље Мисије и ту се налазила Канцеларија. Собе су биле високе, простране, право од улаза налазила се огромна дворана која је у турско време одвајала соламлик (мушке одаје) од харемлика (женских одаја). Поједине собе биле су украшене прекрасним сеоским дуборезом и засвођене дивном турском таваницом. Љупкост дома заокруживао је стари, сеновити врт са мермерном фонтаном у средини. Мермер је био украшен финим орнаментима. Руска мисија је била смештена боље од свих других. Остале моје стране колеге поразместили су се у мањим и сиромашнијим деловима града.

Родно место Константина Великог, Ниш, као већина српских вароши, лежи у живописном окружењу, заклоњен планинама са истока, од Бугарске, и са бистром Нишавом која протиче кроз град. Сматрао се другим градом у Србији, и његови становници називали су га „горди Ниш“. То је у ствари била ружна и прљава паланка, са правим барама у појединим улицама, тако да смо једну од њих, коју смо свакодневно морали да газимо на путу до Руске болнице, прозвали „Дарданели“. Једном када сам морао да се превезем преко „Дарданела“, моји коњи, који су, да ствар буде још лепша, били слепи јер се других у ратно време није могло наћи у Нишу, поплашили су се и почели да се ритају и прскају и да ме свег запљускују блатом. Положај је био критичан јер би излазак из кочије значио залажење до колена у муљ смрдљивих „Дарданела“. Почео сам да дозивам у помоћ. На моју срећу, у близини се налазио један војник који је лењо посматрао како се батргам у баруштини. Очигледно је било да уопште није имао намеру да форсира „Дарданеле“, али сребрни новчић који сам му издалека показао најзад га је убедио. Дошао је до кочија и ја сам се на његовим леђима безбедно искрцао на обалу, а одатле, сав покривен блатом, морао сам кроз град да се вратим кући. Такав је био патријархални, „горди Ниш“.

Имао сам срећу да по доласку у Србију затекнем састав Мисије какав се само пожелети може. Први секретар био је В. Н. Штрантман, који је био у Србији још у време балканске кризе и који је одлично познавао и прилике и српске политичаре. То је био паметан и способан млад дипломата, велики патриота, који је са љубављу прилазио послу. У контактима са Србима испољавао је уздржаност и такт и стекао добре позиције у овој средини. Други секретар био је Зарин. У саставу Мисије били су такође вицеконзул Јемељанов и секретар Конзуларног одељења Јакушев. Човек који је уживао моје особито поштовање био је драгоман Мисије Мамулов, бивши коњички официр који је већ двадесету годину боравио у Србији и знао је у душу. Говорио је српски као Србин, знао је сваког и сви су знали њега, а био је и велики познавалац коња, што се касније, приликом повлачења из Србије, показало ванредно корисним. Ослобођењем Београда завршила се офанзива 1914. године. Војни агенти пребацивали су Србима што, разбивши аустријску војску, нису истог часа прешли Дунав за њом и на тај начин искористили до краја своју победу. Срби су тврдили да то нису могли да учине јер нису имали довољно јаку коњицу. Поред тога, војска је била исцрпљена и за нова дејства био јој је потребан претходан предах.

Четвртога децембра са Пашићем и два секретара Мисије отпутовао сам у Крагујевац да предам акредитиве Престолонаследнику. Са нама је такође путовао Веселкин са својим официрима, који је дошао у Ниш својим послом. Пут је водио живописном долином реке Мораве. Путовао сам у истом вагону са Пашићем да бих темељно и отворено поразговарао са њим о ономе што сам сматрао главним циљем своје мисије, наиме, о неопходности да се Србија одрекне Македоније у корист Бугара. Наш разговор имао је прелиминарни карактер. Рекао сам Пашићу да у односима са њим, као представник Русије, сматрам својом дужношћу да се придржавам потпуне отворености, независно од тога да ли је она у датом тренутку пријатна или не. Са те тачке гледања сматрао сам неопходним да му напоменем да ми не видимо други начин да привучемо Бугарску на своју страну осим да јој обећамо, као резултат победе у рату, да ћемо јој уступити Македонију у оквирима споразума од 1912. године. Разуме се да такав уступак не може да јој се поклони изузев у случају да Бугарска ступи на нашу страну против Турака. С друге стране, био сам свестан тога да се та жртва тражи од Србије, која је такође имала право да рачуна на награду у одговарајућим територијалним проширењима. Руски интерес дозвољавао је јачање Србије и са тог становишта наша безрезервна подршка у остваривању њеног националног уједињења са Србима из Аустрије била је унапред загарантована.(...)

После доручка код Престолонаследника, истога дана вратили смо се у Ниш. Требало је пожурити јер је следећег дана био Царев имендан, богослужење у Саборној цркви, а потом доручак и пријем у Мисији. Благодарећи старању госпође Штрантман, пријем у Мисији приређен је веома успешно. У великој дворани наспрам улаза био је постављен војни оркестар, а готово све просторије биле су претворене у сале за ручак. Било је позвано сто двадесет људи, али их је дошло више јер Срби нису били размажени пријемима и свечаностима, а сада нико није хтео да пропусти задовољство. Између осталог, било је пастрмки из Охридског језера, а касније сам слушао забавну причу о томе како су доспеле на трпезу. Код Краљевића Ђорђа на војној служби био је професор математике Петровић. Он је код Срба уживао глас славног научника, а истовремено је био страствени риболовац. Два дана после празника срео га је на улици француски посланик Боп. „Јесте ли јели пастрмке у Руској мисији?“ - „Да.“ - „Е, ја сам их уловио“, додао је поносно математичар. Показало се да се кувар, коме је недостајало рибе, обратио Краљевићу Ђорђу са молбом да упути ученог математичара на

Охридско језеро. Тако је и учињено, па је 6. децембра за нашим столом било рибе, што је у то време у Нишу била права реткост. Енглески посланик ми је рекао да је први пут од почетка рата јео рибу. Тако је једноставно и патријархално било у Србији.

Између осталих узваница био је позван и бугарски посланик Чапрашников, који је тога дана требало да отпутује за Софију. Већ првих дана по моме доласку у Ниш посетио ме је Чапрашников и сам повео разговор о томе на шта Бугарска може рачунати. Без околишења сам му рекао следеће: „Нама је добро познато шта хоће Бугарска. Ви желите исправљање Букурешког мира и пре свега питање Македоније у границама споразума од 1912.године. Рећи ћу Вам на шта можете и на шта не можете рачунати. Македонију можете добити. Што се тиче територија које су припале Румунији и Грчкој, можемо вам обећати да ћемо вас подржати да од тих држава добијете што је могуће веће уступке. Све то, наравно, тек по окончању рата и под условом да одбаците своју дволичну политику, која у Русији изазива негодовање, и часно се вратите на нашу страну обећавши да ћете иступити када будемо сматрали да је за то куцнуо час. Још ћете добити Тракију до линије Енос-Мидија. Своја права на Македонију у Тракији остварићете ако нападнете Турке.(...)

По повратку у Ниш ја сам у више наврата телеграфски обавештавао Петербург о ономе што ми се чинило неопходно испунити да би се од Србије тражили уступци. Пре свега, требало је држати се еквивалентних компензација. Од Срба се тражио реалан и конкретан уступак - Македонија, у границама тачно одређеним у споразуму са Бугарском од 29. фебруара 1912. године. Да би се стекле икакве шансе на успех, требало је као противтежу овој тешкој жртви исто тако чврсто обећати Србији тачно одређене територије. Српске жеље биле су назначене на карти професора Цвијића, који је у Српској влади имао улогу ученог експерта за „кројење“ територија. Он је својевремено направио српско-бугарску границу према заједничком споразуму, он је и сада саставио карту српских претензија на основу племенског принципа. Та карта је без сумње била претерана. У њу је улазила читава обала Јадранског мора до Трста и велики део Баната. На нама, наравно, није било да тргујемо са Србијом. Свако њено ширење на север за рачун Аустрије одговарало је нашим интересима. Морало се, међутим, рачунати на интересе Италије у Јадрану јер је Савезницима било веома важно да ту државу приволе у свој табор. Цвијићеву карту послао сам у Министарство, мислим, 9. јануара 1915. У јануару сам такође убедио свог француског и енглеског

колегу да пошаљемо нашим Владама свечану депешу у којој се тачно одређује обим компензација које је пожељно обећати Србији.

Сходно том истом принципу еквивалентних компензација, сматрали смо да је немогуће натерати Србију да уступи Македонију до краја рата. Она је могла да обећа да ће се одрећи Македоније само у замену и једновремено са добијањем својих компензација. При том је требало тражити од ње ту условну жртву за иступање Бугарске на нашој страни.

Француски и енглески посланик су, каогод и ја, били уверени да је неопходно придржавати се три услова да би се од Србије затражило да уступи Македонију, и то: 1. прецизно означене компензације Србији, 2. предаја Македоније тек после рата и пошто Србија добије обећане територије и, најзад, 3. неодложан улазак Бугарске у рат на нашој страни.

Наше Министарство иностраних дела је са своје стране подржало моје предлоге пред савезничким владама, али нисмо, нарочито код Енглеза, наишли на довољно јасну подршку. Греј никако није хтео да схвати да је неопходно тачно одредити обећања Србији и бојао се да се обавезује. Сваки предлог о заједничком договору Савезника у Нишу, као и у другим балканским престоницама, завршавао се бескрајним расправама у кабинетима. Свако је додавао поправке, не само суштинске него и формалне, губило се време, унапред је ветрела права садржина предлога о предузимању заједничког корака.(...)

Под новом династијом Пашић је готово непрекидно био на власти, а кад је нашао за потребно да се привремено повуче, свеједно је иза кулиса наставио да држи све конце у својим рукама. У првој години рата имао је већ преко седамдесет година. Био је то чио, крепак старчић са дугом седом брадом и бистрим, лукавим погледом још младих плавих очију. Водио је крајње умерен начин живота, није пушио, није пио ни вино, рано је устајао, а у 10 увече обично је већ био у кревету.

Захваљујући таквом начину живота сачувао је задивљујуће крепко здравље и огромну радну способност. Најбоља црта његовог карактера била је спокојна уравнотеженост и уздржаност. Видео сам га у најтежим околностима по Србију. Он је ипак остајао уздржан и миран, и само се по кораку могло наслутити његово душевно расположење.

У Нишу је Пашић живео у истој улици у којој је била и Руска мисија, у малој приземној кући. Његова жена била је добра и једноставна особа,

која је обожавала и прибојавала се свога мужа. Имали су две одрасле кћери и сина.

Рано ујутро Пашић је одлазио у Министарство и са кратким прекидом седео тамо читав дан. Он је у ствари управљао судбином Србије и одлучивао и о крупним и о ситним стварима. Све то постизао је не само благодарећи свом службеном положају него и огромном личном ауторитету. У његовом Кабинету само један човек био је његов исписник - министар финансија Лазар Пачу. То је био изузетно паметан човек, врстан финансијски стручњак, веран садруг Пашићев још из младости, чије је мишљење Пашић високо ценио. Пачу се разболео и умро кад је почело повлачење Срба у јесен 1915.године.

Остали чланови Кабинета били су много млађи од Пашића. Опходио се према њима као према младим људима, говорио им „ти“ и звао их по надимку. То је било сасвим у духу патријархалне Србије. У Нишу су сви министри радили у једној великој дворани. Пашић је седео у дну просторије за заједничким столом за састанке. Остављао је утисак професора међу својим ученицима. Кад би се ко обратио Пашићу за ствар коју је боље познавао неки министар, он би му сместа довикнуо и позвао га да дође. Увече, кад би се посао завршио, министри би прилазили Пашићу и питали га да ли су му још потребни, а он их је отпуштао кућама.

Већ сам рекао да је Пашић много постизао својим личним ауторитетом. Српски устав био је такав да су, по слову закона, властима биле везане и руке и ноге јер су после устоличења династије Карађорђевића радикали тражили да се претходни устав преради. Хтели су да се обезбеде против деспотије каква је владала за Краља Милана. Стога је краљевска власт била знатно ослабљена. Поред тога, спроведено је било начело контроле извршне власти у толиким размерама да је умањивало одговорност појединаца. Неповерење у власт провлачило се као црвена нит кроз читаво српско законодавство. Отуд су се послови обављали страшно споро. За сваку ситницу предмет је разматрала посебна комисија. Комисију је тешко било сазвати. Био сам запрепашћен, по доласку у Србију, када сам схватио колика је то супротност у поређењу са уређењем у Русији, где су овлашћења власти била знатно шира. Па ипак, мала Србија није била лошије уређена него Русија.

Много је загорчавало живот када је требало добити хитно одобрење по неком послу. У таквим случајевима помагао је само Пашић. На крају крајева обраћао сам се искључиво њему у свим питањима, било да се

радило о Македонији, било о дасци у купатилу наше болнице. Пашић би написао цедуљу одговорном лицу, које само није могло да реши проблем без комисије, и нова даска би стигла.

Он је управљао Србијом као сеоски кмет једним повећим али слабо уређеним селом. Познавајући све и свакога, умео је вешто да одстрани своје политичке противнике. Кад би се појавио неки частољубив и незгодан човек, Пашић би га увео у какав занимљив подухват, или му доделио одређени положај, да би га затим држао у својим рукама. Највише ме је на сеоског кмета подсећао у односима са богатом спахиницом Русијом. Он је знао да спахиница може одједном да бане, расрди се и подвикне, па би само ћутке гладио своју браду, а уз то још успевао да испослује паре за своје село и опрему за газдинство.

Владарска природа Пашића ометала је развој других знатнијих државних људи. На тај начин оличавао је Србију као што ниједан државник у Европи није оличавао своју земљу. Он је то знао и повремено умео да злоупотребљава ову чињеницу својим ауторитетом пред Савезницима, претећи да ће дати оставку уколико они не смање своје захтеве. Тај аргумент имао је своје дејство, и Савезници су не једном одустајали од притиска да не би отерали Пашића, јер би његова оставка значила скок у неизвесно.

Било би, међутим, неправедно рећи да у српском Кабинету није било способних људи. Осим Пачуа, Пашићевог саборца, који је већ био стар и болестан, најугледнији члан Кабинета био је министар саобраћаја Драшковић, лидер младорадикала. Он је био још млад човек, изузетно склон изливима искрености и ватрени патриота. Уз то га је красила у Србији ретка црта предузимљивости: на његове речи човек је могао да се ослони. А то је много значило у Србији, где је словенска аљкавост узела маха.

Од других министара поменућу министра унутрашњих дела Јовановића. Он је био политички емигрант, честит и паметан човек који је важио за доброг говорника. У Србији сви имају надимке, и много су познатији по својим надимцима него по имену и презимену. Љубу Јовановића су звали Патак јер се гегао у ходу. Министар просвете Давидовић био је познат као Мрав. Све су то били драги и простосрдачни Срби. За „Европејца" у Кабинету важио је министар народне привреде Воја Маринковић. Он је долазио из партије напредњака, оне исте партије која је дуго година била оријентисана према Аустрији. То му, опет, није сметало да буде националиста. Српска култура развијала се у знатној мери под утицајем руске књижевности и аустријског суседства. Русија

је била далеко, трговински односи са њом неразвијени. Србија је тешко могла да опстане без економске зависности од Аустрије. Будимпешта и Беч били су јој најближи европски центри. Тамо су Срби одлазили да тргују, тамо су се често и школовали. Уза сву мржњу према Швабама, Срби су усвајали њихове навике, понекад чак привид њиховог лика. Од Шваба су многи преузимали полупрезрив однос према Русији као „варварској земљи". Маринковић је потекао из те аустрофилске средине, али се, као паметан човек, прилагодио приликама и на време постао русофил.

Највише сам међу Србима саобраћао са Јоцом Јовановићем. Рат га је затекао као српског посланика у Бечу. Пашић га је поставио за свог помоћника у Министарству иностраних дела. Носио је надимак Пижон још из школских дана. То је био паметан и образован човек, скроман у обраћању и умерених схватања. Са њиме је било лако и пријатно саобраћати.

Уопште, у пословном смислу, ја сам као представник Русије свуда наилазио на добродошлицу. Истовремено сам открио неке особине Срба које су ми у приличној мери загорчавале живот. Ни на чије обећање се није могло чврсто ослонити, нарочито када је требало да се назначи неки рок. Исто се догађало и када су се тражили одређени подаци. Ако би се обавештења о једној истој ствари морала тражити од две установе, унапред сте могли бити сигурни да се подаци неће слагати. Понекад су одговори били потпуно опречни. Све је то потицало од одсуства реда, али је, осим тога, улогу у овоме играла још једна црта српског карактера: Срби никада нису одговарали на питање са искључивим циљем да тачно и потпуно одговоре, него би пре свега постављали себи питање - зашто их ви то уопште питате. Зато су одговори у великом броју случајева бивали тенденциозни. То сам искусио не само у питањима која су имала политички карактер него и таквима која нису имала никакве везе са политиком. Чини ми се да се та црта развила под утицајем прилика у којима су Срби одвајкада живели. Њихова историја била је историја непрекидне борбе, која их је научила да вечито буду опрезни и лукави. Тако су се држали и са Турцима, и са Швабама, и са Бугарима.

Срби су по природи маштовити и уображени. У њиховим одговорима нема прецизности јер је нема ни у њиховом мишљењу. Срби никада не виде ствари какве јесу, него увек боље или горе него што јесу. За време рата, код њих је огромну улогу играло расположење. То је дошло до изражаја нарочито у време друге аустријске офанзиве,

када су из потпуног очајања прешли у победнички занос. У томе је била слабост, али и необична животност овога малог народа.

Изражени шовинизам код Срба повремено се испољавао у смешном преувеличавању. Многи Срби искрено сматрају да су први народ на свету, и да имају најбољу војску у Европи. Исто то мисле и за своју књижевност и науку. У Нишу је једном било одржано предавање о утицају српске књижевности на европску. У српској науци било је два-три имена која су била позната зналцима изван граница Краљевине. Били су то стари Новаковић, професор Цвијић и Петровић, математичар, који је 6. децембра за нас ловио пастрмку. У Србији су ти људи важили готово за генијалне. Краљевић Ђорђе једаред ме је ватрено уверавао да на целом свету нема таквога математичара као што је Петровић, да ни знаменити француски научник Поенкаре не може са њиме да се мери.

Међу српским научницима најпознатији је био Новаковић, који је умро у Нишу у пролеће 1915. године.

На његовој личности треба се мало задржати. Он није био само научник него и политички радник, вођа партије напредњака. Био је и председник Министарског савета, и посланик у тако значајним местима као што су Петербург и Константинопољ. Био је стручњак за историју и филологију. Потекао је из сиромашне породице и умро је у беди. Србима може служити на част што високу политичку делатност не користе као средство за богаћење, за разлику од Бугара. У Нишу се Новаковић сместио у једну малу собу која му је истовремено била и спаваћа соба, и трпезарија, и радни кабинет. Ту је до последњег тренутка свог живота радио на низу текстова у којима је износио своју омиљену тему и сан о југословенској федерацији. Крајње умерен начин живота помогао му је да очува виталност до дубоке старости. Висок, мршав, донекле погрбљене, погурене фигуре, он је свакога дана брзим и лаким кораком шетао обалом Нишаве. Чак је уживао поштовање својих политичких противника. Срби су се њиме поносили. У политичком свету његово име имало је значај одмах после Пашићевог. Пашић је био бржи и окретнији у сналажењу са људима и догађајима. Новаковић је био образованији за једног политичара, али главни покретач његовог живота био је ватрени патриотизам, а у науци и политици за њега је постојала само Србија.

У спољној политици био је опортуниста. После Берлинског конгреса, заједно са својом партијом држао се аустријске оријентације, али је онда, кад је увидео да зближавање са Аустријом не одговара

интересима Србије, прешао на страну Русије и, као што сам већ поменуо, дошао је код руског посланика барона Розена и саопштио му текст конвенције са Аустријом. У свим тим променама Новаковић није био ни аустрофил, ни русофил, већ свагда само српски патриота. На обали Дунава, изнад Београда, под крај живота купио је мали виноград. Сам је саградио осматрачницу на једном брежуљку и волео да се ту попне и гледа на другу страну реке, на Банат, на Бачку, и да машта о времену када ће се сви Срби ујединити. Али није му било суђено да доживи остварење свог сна. На његову сахрану дошао је читав Ниш, мада је било одлучено да се његово тело пренесе у родни Београд чим се рат заврши.

Новаковић је био представник научне културе своје земље. Срби су га високо ценили верујући да се у личностима својих најбољих представника могу узвисити до нивоа европске културе.

Представник једне друге врсте високе културе, више у духовном смислу, био је епископ нишки Доситеј.

О њему не могу говорити друкчије него са осећањем искрене нежности. Пред очима ми искрсава његов лик: онизак, слабуњав, изгледао би готово прозрачан да није било дубоког, светлог погледа његових великих црних очију, које су зрачиле духовном снагом и необичном добротом. Живео је у малој каменој кући покривеној ћерамидом. Испред куће је била омања башта коју је свакодневно одржавао овај још млад отац. Епископ Доситеј имао је тридесет пет година. Његови родитељи били су сасвим обични људи, можда и сељаци.

Епископ Доситеј стекао је основно образовање у гимназији у Београду, и као младић од осамнаест година постао монах. Студирао је затим на Кијевској духовној академији, а онда отишао у Немачку и похађао предавања на Лајпцишком универзитету. Спремао се за духовни живот и проучавао филозофију и црквене науке. Последње године свог боравка у иностранству провео је у Женеви. Тамо се сусрео и са игуманом наше цркве оцем Сергијем Орловом. Са њиме и са игуманом наше цркве у Берлину протојерејем А. П. Маљцевом, такође изузетним човеком који је умро почетком европског рата, епископ Доситеј сачувао је најблискије везе. Провиђење је хтело да се зближи управо са овом двојицом изванредних представника наше цркве.

Епископ Доситеј жарко је волео Русију. Она је за њега била друга духовна домовина. За разлику од већине својих земљака који су се

школовали у Русији и неретко се негативно изражавали о нашем начину живота, епископ Доситеј усвојио је све оно што је било најдрагоценије и најмилије у дубини наше религиозне мисли и наше вере. Могло би се рећи да се он одиста осећао колико Србином толико и Русом. Он није ценио само спољашњу моћ Русије, не само њену способност да пружи помоћ у остварењу уских националних циљева. Он се поклонио лепоти нашег народног духа, његовој дубокој привржености Цркви, и маштао о обједињавању своје земље са Русијом због њене склоности ка руској култури. У мојим очима, епископ Доситеј представљао је прави израз онаквог односа балканских народа према Русији какав би требало да буде идеал и за њих и за нас.

Брзо сам се са њиме зближио и скоро свакодневно га посећивао, а понекад га и одвлачио са собом на дуже шетње ван града. Готово никада нисам са њим говорио о политици, већ сам му поверавао своје мисли и осећања и увек наилазио на вазда спреман одзив и топлу предусретљивост. Каткад би га била обузела детињаста радост и он се звонко смејао, а његов смех долазио је увек, у правом смислу те речи, из чиста срца. Епископ Доситеј био је мени и мојој жени незаменљив када је она допутовала у Ниш, где смо отворили читав низ установа, о којима ће касније бити речи. Он се радо сложио да разговара о црквеном богослужењу са мојим старијим сином Константином. По читав дан, од раног јутра, епископ Доситеј био је заузет најразличнијим пословима. Догађало се да га посетим, без обзира у које доба дана, а пред његовим вратима већ чека на ред неки сиромах, док епископ разговара са неким другим у свом кабинету. Људе имућне и оне који су имали довољно слободнога времена старао се да привуче за послове од опште добробити.

У Србији су изненађујуће слабо биле развијене друштвене организације. Тамо није било ничега налик на наше земство[1] на добровољне друштвене организације, уопште није било српских болничарки, а ако их је и било, ретко су пристајале да иду заразним болесницима или да дежурају ноћу по болницама. Пре него што смо и отворили наше установе, у Србију су допутовали многи наши лекари и болничарке, који нису били дошли ради зараде, ионако мале, него ради некористољубивог саучестовања и жеље да Србији помогну. Ти племенити радници ризиковали су своје животе, а многи од њих су тамо и умрли. Истовремено, није се увек могло видети да им Срби узвраћају дужним поштовањем. Међу малобројним племенитим људима био

1 Сталешка локална и општа самоуправа у царској Русији - Прим. прев.

је, наравно, и епископ Доситеј. Следећи сопствени карактер, увек се окретао само добрим побудама, радовао се када је било могуће подстаћи их. Клонио се сплетки и ситничарења, али су свако зло и рђава побуда деловали на њега као мрља на педантног човека; са жаром је указивао Србима на све што им Руси доносе, и топлим осећањем била је испуњена његова добродошлица свакоме ко је дошао у Србију. Сви Руси ишли су код њега као код свог рођеног, а одлазили су и они који су у својој домовини ретко кад ишли у цркву. Сви су хтели мало топлине и подршке овог племенитог човека.

Епископ Доситеј ништа није чинио ради спољног ефекта. Није се мешао у политику, којом су његови сународници били заражени и која беше привукла већину српских јерарха. Зато су га у политичким круговима гледали са надменом равнодушношћу, као доброга али наивнога човека. Једном приликом, када сам разговарао о њему са српским Престолонаследником, рекао сам да држим да је вредело доћи у Србију макар само због тога да би се упознао епископ Доситеј. Он се засмејао узимајући моје речи за шалу, и онда ме зачуђено упитао мислим ли то озбиљно. Признао је да о епископу веома мало зна. Код епископа Доситеја живео је Патријарх српски Димитрије, који је допутовао код њега када је рат почео. То је био диван и достојанствен старац. У Нишу је живео фактички без посла. Међутим, био је на челу комитета који се старао да области Србије погођене немаштином добију помоћ, углавном послату из Русије. Покаткад сам долазио по њега да идемо у шетњу, на молбу доброга Доситеја. Патријарх је некада такође био епископ у Нишу.

Једном када смо шетали прекрасним путевима у близини Ниша, рекао ми је да Срби за ове путеве могу да захвале Турцима. Чак је и сама Саборна црква у Нишу била саграђена благодарећи у своје време чувеном Мидхат-паши. Он је у више наврата подстицао житеље Ниша да подигну довољно велики храм и прекоревао их што за то никако не налазе времена. Када уверавања нису помогла, он је просто одредио ко колико мора дати, и на тај начин сакупио потребан новац. У Нишу сам упознао једног старца који је још као момак служио код Паше. Он ми је причао како је Паша ишао с њим по граду, куцао штапом у врата, позивао домаћина и тражио новац за цркву. У Нишу је остао у лепој успомени. Уопште, и после вишевековне владавине Турака Срби зачудо нису према њима сачували никакво непријатељство. Успомене на суровости брзо бледе у памћењу, можебити зато што на Балкану суровост није доминантна особина само у Турака. А начин турске

управе није био тежак. Они се нису мешали у црквени живот и углавном их је занимало да од раје убирају харач. Током читаве своје владавине Турци нису сазидали ништа своје, нису оставили никакве материјалне трагове своје културе. Као да су се напросто наоружани утаборили у Европи и онда без трага нестали. Турци који се нису иселили свуда су постали лојални поданици нових власти.

У турско време Ниш је био знатнија варош и бројао око осамдесет хиљада становника. Под Србима је пропао и у миру се свео на највише двадесет три хиљаде становника. Турака није остало много и могли су се видети само за Рамазан, кад се на врху минарета ужди светиљка и они почну да се окупљају у џамији.

Већ сам поменуо највиђеније српске прваке са којима сам морао често да се срећем. Моји односи с њима били су увек пословни. У Нишу није било ничега налик на светски живот. Тако је било захваљујући положају Ниша и простодушној нарави Срба. По неколико породица стискало се у две-три собе, министарке су саме ишле на пијацу и понекад се враћале са прасетом у рукама. Нарочито би се уочи Божића читав град огласио сквичањем прасића, јер је то било традиционално празнично јело. На тргу недалеко од наше куће уз грају би се окупио свет. Мноштво таљига у које су били упрегнути волови, сељанке у својим шареним ношњама, са цветовима на глави прикаченим марамом, и барабар са њима војници, чиновници, официри и жене из свих сталежа. Било је необично видети, на пример, старог пуковника са по прасетом у свакој руци - али то никога осим странаца није чудило.

Моје друштво делимично су чиниле колеге дипломате. Француски посланик био је Боп. Знао сам га одраније, кад је био секретар посланства у Константинопољу. То је био човек који је целу своју службену каријеру провео на Истоку, нарочито у Константинопољу. Такође је био генерални конзул у Јерусалиму. Био је паметан, образован, начитан. Загрижени католик, он се веома занимао за питања религијске политике. Једном ме је задивио рекавши да је прочитао на руском *Књигу мога живота* Порфирија Успенског. Био је убеђени србофил и мрзео је Бугаре. Стога је на све начине уверавао своју Владу да не инсистира на тражењу да им се уступи Македонија. Тешко му је падала раздвојеност од породице и понекад га је обузимала неурастенична меланхолија.

Боп је имао огроман утицај на енглеског посланика Де Граа, који је посведневно, од ранога јутра, боравио код њега. Он је био драг човек и ја сам се касније с њиме зближио. Био је стари нежења, већ у годинама и начетог здравља. Срдачан и деликатан, увек је водио рачуна о другима.

Све у свему, добар човек, али донекле наиван. У суштини, није најбоље разумео општу ситуацију и тешко се сналазио у проблемима. Зато је и тражио упутства од Бопа. Обојица су били прилично неодлучни, презали су да предузму било какву иницијативу и често одустајали од својих настојања пред Владама својих земаља.(...)

Једноличност живота у Нишу прекидали су доласци и посете разних личности. Од сеоске станице Ниш се за време рата претворио у прометан магистралан град преко којега су се одвијали односи између Русије у Европе. Када је рат почео, на потезу Солун - Ниш нашло се много руских путника на повратку за Бугарску и Румунију, које је објава рата затекла изван отаџбине. Срби су топло дочекивали руске путнике, али задуго није био усаглашен возни ред за оне који пристижу из Солуна и настављају за Софију. Путници су морали да губе читаве дане у Нишу. А у њему се, међутим, није имало где одсести. Постојала су два коначишта под називом „Руски цар“ и „Европа“ - у ствари, две прљаве крчме чији је, при том, сваки буџак био већ заузет.

После дуготрајног табанања по вароши, путници су долазили у Мисију, измучени и раздражени. Понекад нам је успевало да их сместимо у засебне станове. Неслужбени драгоман Мисије Алтинович је скоро свакодневно јурио по граду да би нашао било какав смештај за транзитне путнике. Понекад смо морали да указујемо гостопримство непознатима у самој Мисији. То је било веома тешко јер сам ја са собом понео само најнужније ствари. У сличним случајевима сви службеници Мисије морали су да се одричу ко свог јастука, ко покривача. После два месеца мојих упорних настојања возни ред је најзад био промењен.

Убрзо после успешног одбијања аустријске офанзиве, Цар је зажелео да упути изразе своје личне наклоности и поштовања српском Краљу и војсци. Крајем децембра у Ниш је допутовао свитски генерал Татишчев, који се до самога рата налазио код Цара Вилхелма, и који је касније мученички убијен са царском породицом. У његовој пратњи био је ротмајстор Олив. Они су били донели ордење. Краљ Петар био је одликован орденом Андреја Првозваног са мачевима - одликовањем које нико у то време није имао[1] - Краљевићу Александру био је додељен Георгије III степена, Краљевићу Ђорђу IV степена, поред тога још четири Георгија IV степена додељена су српским генералима по избору Краљевића Александра, и многа друга ратна одликовања српској

1 Од наших царева овај орден имао је изгледа само Александар I. Иронијом судбине, последњи пут био је додељен немачком фелдмаршалу Валдерсу, у време пекиншког похода. - Прим. аутора.

војсци. Татишчеву је био приређен свечани дочек, и он је заједно са Оливом одсео код мене у Мисији. У Ниш су тим поводом дошли Краљ и Престолонаследник Александар. Краљ је посебно примио у аудијенцију Татишчева. Када му је овај предао знамење Андреја Првозваног, почаст је примио са дубоким поштовањем. После кратког доручка, за којим су били само Краљ са своја два сина и Татишчев, Краљу је позлило и морао је одмах да се удаљи, а због лаке несвестице изостао је и са свечаног ручка који је био заказан за тај дан. Имао је седамдесет година, али је изгледао час млађи, час старији него што је био. Када је причао о нечему што га је узбуђивало, сав би оживео, очи би му зажагриле младалачким сјајем, али када би завршио причу, његов би се поглед угасио, а он се претварао у онемоћалог, испошћеног старца. У сусретима је пленио простосрдачношћу и љубазним обраћањем, из њега је говорио стари војник. Његови најближи, међутим, трпели су много због његове раздражљивости и плахе нарави када би се пробудила ова необуздана страна његовога карактера, коју је, на жалост, наследио његов старији син Ђорђе.

Ђорђе је био леп млад човек издужених црта лица. Могао је да буде кавкаски горштак, и по свом изгледу био је најпре налик том типу човека. Безумно храбар, двапут је био тешко рањен и у Нишу се лечио. Није могао да поднесе пасивност, али нису му дозвољавали да командује чак ни батаљоном јер су се плашили да би и њих и себе могао да одведе у смрт. Био је то човек без икаквог васпитања. Тукао је своје слуге и ађутанте, који су се сваки час мењали јер са њиме нико није могао да се сроди. Својевремено је морао да се одрекне престола јер је у наступу беса шутнуо у стомак свога лакеја, који је подлегао ударцу. Одрицање од престола је очигледно био корак почињен у истом онаквом наступу у каквом је нанет и тај неопрезан ударац који га је извео на ружан глас. Није могао да се помири са последицама своје абдикације и надао се да ће то моћи да се промени. Међу млађим кадровима у војсци уживао је извесну популарност као лудо храбар. У Нишу се досађивао и често долазио код мене. На жалост, уопште није умео да оде, седео је сатима, па сам понекад морао да се извиним и одем ради својих неодложних послова. Не дао Бог да му се у рукама нађе макар перорез. Почињао би њиме да резбари по столу или да рецка столњак, а њиме је и гасио цигарете. Понекад би се заборавио и стављао ноге на столицу. Уза све то био је сметен, али у целини крајње неуравнотежен човек. Свога брата, Краљевића Александра, није могао да поднесе, и када су за Нову годину заједно дошли код мене, седео сам као на иглама страхујући од

могућности да дође до скандала, јер је Ђорђе на све начине изазивао свога брата. Овај је, међутим, са великом уздржаношћу и стрпљењем ублажио све Ђорђеве иступе.

Краљевић Александар био је сушта супротност свом брату. Није био тако леп као Ђорђе, његов изглед квариле су наочари и незнатна погрбљеност у држању. Био је управо онолико резервисан и уздржан колико је Ђорђе био хировит. Отац је видео себе више у Ђорђу и њему је био наклоњенији без обзира на његове несташлуке и слабости. Краљевић Александар студирао је у Русији годину дана право, а потом и војне науке. Његово образовање није било заокружено и потпуно у време када се вратио у Србију. Ту се нашао у амбијенту који га је одвлачио од жеље да доврши школовање. Неколико њему блиских, младих официра и ађутаната, који су углавном тежили задовољењу својих прохтева, били су и сами, у већини случајева, полуобразовани. Али, стекле су се околности у којима је Краљевић убрзо дошао на одговоран положај. Постао је наследник круне на неприродан начин. Пример брата вазда му је био пред очима. Рано је научио да се савлађује и постао уздржан и резервисан. Краљевић Ђорђе говорио је да то у његовом брату тече мрска црногорска крв[1].

Краљевић Александар је неколико пута почињао са мном разговор о Бугарима. Хтео је да зна моје мишљење, али његова лична мржња према Бугарима била је толико јака да је одмах то испољавао, не чекајући да чује моје речи. Више пута је говорио - управо зато да би његове речи дошле до мене - како он неће пристати ни на какве уступке Бугарима. Са своје стране, знајући став Престолонаследников, а и свестан тога да ће на крају крајева бити донета одлука на коју се буде решио Пашић, ја са Краљевићем нисам претресао ово питање. Али, удаљио сам се од своје приче.

Истовремено кад и Татишчев, кроз Ниш је пропутовао још један светски генерал, Кнез Јусупов, који је био послан у Француску, Енглеску и код белгијског Краља да би предао одличја савезничким армијама. Од Татишчева сам сазнао да му је наложено да из Србије отпутује у Црну Гору, како би и тамо уручио ордење.(...)

Наш пример следиле су Француска и Енглеска, које су биле одлучиле да одликују представнике савезничких армија. Захваљујући

1 Краљ Петар је био ожењен ћерком црногорског Краља Николе, Кнегињом Зорком, која је умрла 1890. године. Са њом је имао кћер, Кнегињу Јелену, која се удала за Јоана Константиновича, и два сина – Ђорђа, рођеног 1887, и Александра, рођеног 1888. године. Ђорђе се одрекао престола у братовљеву корист 1908. године. - *Прим. аутора.*

томе, у Нишу смо упознали француског генерала Реј'Поа и енглеског генерала Пеџета, који су из Србије отпутовали у Русију и вратили се у своје земље опет преко Ниша. (...)

У Нишу су се повремено појављивали и политичари из Аустро-Угарске. Највиђенији међу њима био је хрватски првак Супило. Српске тежње о уједињењу Јужних Словена, заправо тежње о присаједињењу Хрватске Србији, биле су, у ствари, веома неодређене по питању који би облик требало да има будућа нова, јединствена држава. Стари Новаковић маштао је о федеративној Југославији, тј. о великој словенској држави у коју би на начелима аутономности ушле различите области. Мали број људи делио је његово мишљење. Већина је замишљала уједињење као присаједињење Србији словенских области, са водећом улогом Србије.

Срби су били велики шовинисти. Они су убеђени у беспоговорну надмоћ своје културе. Склони оптимизму, затварали су очи пред тешкоћама, не желећи да виде дубоке разлике између себе и Хрвата. Међутим, те разлике налазиле су се у свим видовима живота оба народа. Срби су били православни, Хрвати католици. Међу Србима није било никаквих сталешких разлика, у Хрватској је постојала стара аристократија. Срби су у суштини били народ сељака, код њих је често из исте породице један брат био сељак, други официр или чиновник, а трећи парламентарац. Хрвати су вековима били под утицајем немачке културе; грубо речено, може се рећи да је разлика међу њима била као између грађана и сељака.

Али зато су Срби уживали велико преимућство дуготрајне независности. Србија је била држава која је имала све неопходне, мада можда и несавршене органе власти, а такође и одличну војску. Уколико би до уједињења дошло, заслуга за то припала би Србији а не Хрватској, њен цемент била би српска крв. То је Србији давало несумњиво право на првенство у будућој држави. Поред тога, уколико би се остварила таква једна држава, пред њу би се поставили многи међународни проблеми за чије би решавање била потребна снажна власт.

С друге стране, тешко да се могло и помишљати на просто уједињење. Србија није могла, ослањајући се само на своје снаге, да помишља на освајање читавих области у Аустро-Угарској. Питање њихове судбине могло би се поставити практично тек пошто Русија са Савезницима однесе победу у рату са Централним силама. Али у том случају озбиљно би се морало узети у обзир и питање шта желе сами Хрвати. Док су се налазили у саставу Аустро-Угарске Монархије, они су, у мери у којој су мрзели Немце, гравитирали према Србији, али ако

би се пред њих поставило практично питање о промени услова и облика живота, однос према Србији могао би се и променити, нарочито ако би једну зависност заменила друга. Без обзира на подударност погледа, разлике у схватањима живота које смо назначили дубоко су се осећале. Не тако давно између Срба и Хрвата у Аустро-Угарској постојао је оштар антагонизам. У Аграму (Загребу) налазили су се српски и хрватски кафеи, у којима Хрвате, односно Србе нису услуживали. Потом се у политичком животу родила идеја о стварању српско-хрватског блока. Њему је на последњем скупштинском заседању приступила већина. Поред тога, постојала је и партија франковаца, тј. непомирљивих Хрвата, заклетих непријатеља Срба. Са свим овим морало се рачунати. Требало је показати разумевање за особености Хрвата и уверити их у погодности уједињења са Србијом.

Постојао је још један важан фактор у односу на југословенско питање - Италија. Она није могла благонаклоно да гледа на идеју о стварању Велике Србије. У својој тежњи да учврсти државу на Јадрану, Италија је испољавала претензије на обалу насељену Словенима. Што се више приближавао тренутак да се та питања поставе, више се осећао антагонизам између Италије и Јужних Словена. Посебно када је реч о Хрватској, Италијани су претпостављали стварање посебне хрватске државе њеном присаједињењу Србији.(...)

Наши интереси, у суштини, налагали су да се југословенско питање реши што је могуће повољније по Србију. Могли смо само да поздравимо могућно снажење Србије, с којом би нас засигурно и убудуће повезивали заједнички непријатељи. Нисмо могли да чекамо стварање посебне хрватске краљевине јер би у том случају неминовно дошло до неприродних сукоба интереса између ње и Србије, али признавајући легитимност српских интереса, ми, опет, нисмо могли да заузмемо само њихово уско гледиште. Привлачење Италије у савез са нама било је толико важно да је било неопходно рачунати на њене интересе и зарад тога пристати на извесне жртве и ограничавања етнографског принципа. Сва ова питања само су се назирала када је Супило први пут допутовао у Ниш.

Он је био паметан, образован човек, васпитаван на италијанској култури. Био је ватрени поклоник рисорђимента и говорио је италијански као Италијан. Али и на њему је био приметан печат који је био својствен већини политичких посленика у Аустро-Угарској: био је не само политичар него и политикант. Страствен, хитар и частољубив, није баш бирао средства да би остварио своје идеје, служио се

ласкањем, интригама и сплеткама. Његов долазак у Ниш оживео је занимање за југословенско питање. Често је одлазио код Пашића и других политичара, виђао се са Престолонаследником и говорио ми да је потпуно задовољан оним што је од њих чуо.

У једној ствари сам се надао да Супилова посета неће остати без повољног утицаја на Србе. Што су се више и замашније указивале перспективе у погледу јужнословенског питања, више се могло рачунати на српске уступке у погледу македонског питања. Нису се могли тражити и јаре и паре. Сам Супило ми је говорио да Хрвати не могу благонаклоно да гледају на србијанску тврдокорност која је одвлачила њихову пажњу и трошила њихову снагу. По његовим речима, између Хрвата и Бугара понекад су постојале узајамне симпатије јер су Бугари одавно слали своје младе људе на школовање у Аграм. Није ми, међутим, било познато да ли је Супило у том смислу разговарао са Пашићем. Супило је био довољно проницљив и препреден политичар, он није желео да буде непријатан и да се меша у унутрашње ствари Србије. У разговору са мном изражавао је ватрена осећања према Русији, само је у њу полагао наде у остварење својих националних циљева. Главни значај придавао је уједињењу са Србијом. Шта ће се из тога изродити - препуштао је будућности, и говорио да Русија, како год хоће, крсти будућу државу, која се може називати или Југославија, или Србо-Хрватска, или сачувати име Србија, чему се он лично није противио.

Супило је био допутовао из Рима, где је основан Јужнословенски комитет, чији је он био представник. Препричавао ми је своје разговоре са италијанским државницима. Развијао је мисао да стварни интереси Италије и сама њена прошлост захтевају да се Јужним Словенима признају национална права. Када би са њима успоставила добре односе, учврстила би кудикамо јаче свој утицај и трговачке интересе. Ако би, напротив, Италија тежила да себи присаједини места насељена словенским живљем, тиме би само навукла на себе њихову непомирљиву мржњу и у будућности изазвала рат. Кад год би говорио о Италији, у очима би му севнула мржња, и онда би прелазио на њему блискији италијански језик. Из Ниша је Супило отпутовао у Петербург. Са њим су отпутовали делегати из Босне да би постигли и учврстили пуно јединство погледа међу представницима различитих словенских крајева.

Осим представника словенских области, међу онима који су прошли кроз Ниш поменућу Енглезе, браћу Бекстон, од којих је старији

био председник веома утицајног Балканског комитета у Лондону. Допутовали су из Букурешта, где је у њих пуцао неки Турчин, и при том је један од браће био рањен.

Браћа Бекстон били су ватрени бугарофили. Они су се руководили мишљу да Македонија мора припасти Бугарској. За то су се залагали исто онако жучно као сваки Бугарин и сматрали да око тога не би требало да буде било каквих тешкоћа. Разуме се да њихови аргументи нису пролазили код Срба. Пошто су ме посетили, отпутовали су у Македонију и оданде ми опет писали о томе. Још један Енглез са којим сам се упознао био је Ситон Вотсон. Он се нарочито занимао југословенским питањем и много је о томе писао. Он и редактор листа „Тајмс“, Стид, који је дуго живео у Бечу и тамо проучавао национална питања, много су помогли Србима бранећи код енглеске публике идеју југословенског уједињења и заступајући интересе Србије.

ЕПИДЕМИЈА И ОРГАНИЗАЦИЈА РУСКИХ ОДЕЉЕЊА

Већ сам говорио о епидемији која у Србији беше узела маха. Медицинска и санитарна помоћ била је код Срба потпуно неорганизована. На Београдском универзитету није било медицинског факултета. И оно мало српских лекара стекли су образовање у Русији или Аустрији. Институција милосрдних сестара уопште није постојала. Мало је било Српкиња које су за време рата водиле бригу о рањеницима.

Стигао сам у Србију крајем новембра, тј. за време најжешћих битака. На путу за Ниш, у Зајечару, срео сам примаријуса Словенског добротворног друштва, доктора Н. И. Сичева, који је тамо радио. Рекао ми је да је служба помоћи рањеницима у тешком положају. Он је, заједно са сестрама, радио без предаха не само у својој него и у суседној, српској болници. У њој је радио само један српски лекар са неколико стотина рањених. Није имао ниједног помоћника. У таквим околностима доспео је у стање готово праве душевне поремећености. Ово је само илустрација какво је стање владало у свим српским градовима.

Којекаква, макар и лоша нега рањеника још је и постојала. Кудикамо лошије стајале су ствари са заразним болестима. У својој офанзиви Аустријанци су разорили читав северозападни део Србије. Ту су починили многа крвава зверства. Гомиле избеглица преплавиле су српске градове који су остали изван удара. Највише таквих сјатило се у Ниш јер су ту могли да траже помоћ Владе. Тако је Ниш, који је у време мира имао око двадесет три хиљаде становника, бројао у једном

тренутку сто четрдесет седам хиљада људи. Смештаја за све, разуме се, није било. Дању су кафане биле препуне људи који су испијали кафу или пиво, а ноћу су по тим свратиштима спавали по столовима и клупама и на голом поду. Читаве породице најсиромашнијих спавале су на улицама. Сав тај свет је уз то и гладовао.

У самом граду били су концентрисани и избеглице и заробљеници који су се предали већ потпуно изнурени. Све болнице и зграде које су могле послужити у ту сврху биле су препуне рањеника. Није чудо што је у таквим условима свом силином избила епидемија.

О свему овоме писао сам у Петербург, као и у Москву својој жени, која се спремала да ускоро допутује у Ниш заједно са нашим старијим сином, у то време дванаестогодишњим дечаком. Послао сам јој пројекат позива за помоћ Србима. Моја жена га је предала у штампу, а потом објавила у новинама мали чланак у којем је дала до знања да путује у Србију и да прима сваки прилог. Одјек који је уследио превазишао је сва очекивања. Са свих страна била је засута прилозима, од неколико копејки до десетина хиљада рубаља. Московска дума, која је на почетку рата приложила у корист Србије педесет хиљада рубаља, предала је сада мојој жени поново толику суму. Свакодневно је из свих крајева Русије добијала писма, међу којима је било заиста дирљивих. Један затвореник који је провео двадесет година у тамници послао је двадесет копејки. Неки рањеници са Кавказа, који су се вратили са фронта кући, послали су заједнички прилог од три рубље и педесет копејки. Слали су ствари, веш, двопек и много штошта друго. Свакодневно су се јављали лекари, сестре, студенти, који су нудили своје услуге и изражавали жељу да путују у Србију[1].

1 Прилажем овде текст апела за помоћ српском народу који је моја мајка, Кнегиња Трубецкој, телеграфски послала из Србије у Русију. Тада сам био једанаестогодишњи дечак, али не могу да заборавим онај „доток" прилога руског народа за Србију. Сећам се једне жене чији муж тек што беше умро. Она је, сва у сузама, донела ланчић и крст свога покојног мужа као помоћ братском српском народу - Прим. М. Г. Трубецкој. / КНЕГИЊА ТРУБЕЦКОЈ О ПОТРЕБАМА СРБИЈЕ / Ниш, 14. фебруара, 16,10 сати / Са захвалношћу се одазивам на предлог „Берзанских новина" да кажем неколико речи о потреби за помоћ Србији. / Од почетка своје херојске борбе српски народ без роптања подноси све невоље, оскудице, страдања и болести. Сваки месец неизбежно доноси све веће жртве. У местима где је почетком офанзиве прошла аустријска војска, влада пустош. Старци, жене и деца која су остала без родитеља бежали су у градове који нису били разорени. Услед стешњености огромног броја избеглица у малим центрима, средства прве помоћи била би од непроцењиве вредности. / Неопходна је широка братска помоћ, подизање пунктова за исхрану, лекарска помоћ у свим видовима и сл. / Комитет Руске мисије настоји да у складу са расположивим могућностима прошири своју делатност и у том смислу. То заузимање помаже страдалницима и учвршћује братске везе између Русије и Србије. / Председница Комитета / Кнегиња Трубецкој

Захваљујући приспећу помоћи и општем саосећању друштва, мојој жени пошло је за руком да образује повелико одељење, које је бројало око тридесет петоро људи, са четири лекара, медицинским сестрама и болничарима. Одељење је било одлично опремљено, чак је постојао и рендгенски кабинет. Жена ме је о својим намерама обавестила крајем децембра. Најтеже је било наћи одговарајући смештај. У центру града налазила се недовршена зграда без унутрашњих преграда, предвиђена за гимназију. Груби радови били су завршени две године раније, али зграда није имала ни под, ни прозоре, ни врата, ни кров. Ипак је била довољно пространа и светла да се за смештај болнице није могло пожелети ништа боље. Пашић се одмах сложио да се предузму све мере како би се изградња што пре довршила, али је од обећања до испуњења свуда велико растојање, а у Србији веће него другде. Било је веома тешко наћи раднике. Одређени су били заробљеници који су најмање пострадали. После две-три недеље, од сто педесет радника посао је наставила само половина њих, а остали су се разболели. А ови који су радили били су толико исцрпљени да су се једва држали на ногама и од њих је била слаба вајда.

Настојао сам да одложим долазак одељења, али то је било тешко. Сви су они жудели да пођу; поред тога, неодложан је био распоред поласка њихове композиције и утовар материјала у вагоне, па је отказивање било немогуће. Из Москве се одељење упутило специјалним возом кроз Румунију и Бугарску. Свуда успут наилазили су на пажњу и разумевање. Одељење је стигло у Ниш 25. јануара. Дочеку на станици присуствовали су Пашић и други угледници, а на локомотиви се вијорила застава Црвеног крста. Из вагона су изашли моја жена са сином и читав састав одељења, и одмах побрали неподељене симпатије. Све су то били млади људи, полетни и видно одушевљени, који су искрено желели да се што пре лате посла. Сви су се још у путу зближили и постали једна породица. Али нису могли да пríону на посао тако брзо као што су желели јер смештај у гимназији још није био обезбеђен. Одељење се привремено сместило у једној српској болници.

Требало је пожурити са њиховим смештајем у нову зграду јер су сви били апатични због принудног нерада и још више чезнули да се ангажују. Више нисмо чекали да се зграда заврши, него смо у готовим просторијама уредили болесничке собе. Није било нових рањеника, али су у руску болницу били упућени из других српских болница они рањеници које је било неопходно што пре оперисати и којима је била потребна озбиљна нега. На челу одељења био је изванредан хирург С.

И. Сироткин. Како се градња окончавала, тако су се отварале нове собе и примали нови болесници. Најближи помоћници Сироткинови били су докторка В. В. Семјаникова и доктор Џуверовић, пореклом Србин. Докторка Семјаникова била је душа одељења. То је била још млада, али разумна и одмерена девојка. Она је изглађивала све неспоразуме и бодрила оне које су обузимали малодушност и страх од болести. Међу сестрама било је предивних младих девојака. Неке од њих потицале су из познатих и угледних московских породица. Такве су биле Маријана Горјаинова и Софија Горбова. Остале су биле полазнице женске високе школе у Русији. Све су се међусобно лепо слагале. Међу лекарима је била и докторка Н. В. Марцинкевич. Она је била специјалиста за епидемиологију. Прва намера моје жене била је подизање посебне инфективне болнице. За њом се осећала огромна потреба.

Када је одељење стигло у Србију, размере епидемије попримиле су стихијни карактер.

А ево шта ми је о том времену писао у свом извештају доктор Софотеров, о чијој ће делатности касније бити речи:

„Како су се развијале војне операције дуж линија Саве и Дунава, неумољива логика рата произвела је два фактора коју су повољно утицали на ширење епидемије. Прво, непријатељским заузећем северних срезова Србије житељи тих крајева похрлили су у унутрашњост, углавном дуж пруге Београд-Крушевац-Ниш-Скопље. Истим тим путем кретале су се и десетине хиљада заробљеника и долазиле у додир са околним становништвом. Друго, заразне болести, као и рецидив тифуса и пегавац, били су прави бич који је пратио све ратове и који је одједном наилазио на плодно тле за ширење међу измрцвареним, изгладнелим светом што се тискао у великим масама, сред влаге и скучености. Војници, избеглице, заробљеници, месецима се нису прали ни пресвлачили - једни седећи у рововима, други таворећи у ужасним пребивалиштима без крова и заклона, потпуно избачени из нормалног тока људског живота. Док су се војници још којекако и прехрањивали, избеглице и заробљеници тумарали су путевима сасвим изгладнели. Читава та маса људи, доспевши у позадину, није била подвргавана никаквој санитарној контроли. Ствар није стајала боље ни са рањеницима: у Ниш су приспевали возови препуни рањеника који су успут оболевали од пегавца. Рањенике уопште нису одвајали од заразних болесника, а то у датим околностима није било ни могуће јер су због недостатка успутних станица оболеле морали довозити до већих места у позадини. По уласку воза са рањеницима у Ниш,

болесници и рањеници превожени су у болнице обичним запрежним колима, „таљигама“, које су вукли волови, и тек у болници приступало се раздвајању рањених од оболелих. Кад би се препунила болница, где је на два кревета морало да се смести три-четири рањеника а остали да леже на поду, или када су, једноставно, заразни болесници бивали евакуисани - једини начин превоза био је превоз ‚таљигама’. Приликом превожења на овакав начин често се могло видети да су ти несрећници већ у агонији, или су, пак, умирали у току вожње. Кад би се транспорт оваквих болесника и рањеника зауставио на улици, око њега би се окупили њихови земљаци, мирно разговарали са болеснима, пушили и расправљали о свему и свачему. Догађале су се и овакве ствари: када су из града одвозили оболеле од пегавца у карантин, тифусари би се често у бунилу разбежали са таљига, а старци, који су обично спроводили комору, били су толико онемоћали и оронули да нису могли да их ухвате сами, него су морали да се враћају по помоћ у варош.

У вароши су у то време били заузети сви буџаци у које је човек могао да се смести. По школама, конацима и кафанама били су размештени сви покретни болесници: дању су се те зграде претварале у продавнице, а ноћу примале рањенике који су проводили дан идући на превијање. Свакоме ко би стигао у град - у хотелу су давали столицу на коју је он причвршћивао своју исказницу и на којој је проводио и дан и ноћ. Већина избеглица проводили су време на улицама и трговима, склањајући се ноћу у чатмаре од шибља и кукурузовине.

До контакта између здравих и болесних долазило је свагда и на сваком месту, почев од фијакера који су били пуни инсеката, па до пијаца на којима се продавала роба изложена на оним истим таљигама које су превозиле болеснике. Они који су излазили из болнице већ здрави добијали су своју недезинфиковану одећу пуну вашију и настављали да шире заразу по селима.

Није било препарата за борбу против епидемије, чак ни болнице нису имале коморе за дезинфекцију. Сестре су самопрегорно настојале да се сваки придошли болесник окупа над лавором, али само се по себи разуме колико је то било недовољно уз онолико ваши и инсеката на телу и одећи. А инсеката је било у толикој мери да неко ко својим очима није видео тако нешто не би сигурно поверовао: приликом превијања, завоји који су скидани са рањеника шуштали су од роја инсеката у њима, а скинуто рубље буквално се мицало на земљи. Никада нећу заборавити једнога несрећника, чије је тело на први поглед изгледало као да је обрасло финим паперјем - толико је било инсеката по њему.

Болница се тако претворила у праву мору, па се и данас тога са језом сећам.

Број умрлих од епидемије у Нишу за четири месеца, према мом прорачуну, прелазио је тридесет пет хиљада људи, од њих су више од трећине чинили заробљеници. У девет озиданих штала (кавалеријских касарни), које су биле предвиђене за хиљаду двеста до хиљаду петсто коња, смештено је било пет или шест хиљада заробљеника. Оне који би се разболели преносили су у једну посебну шталу и остављали их да се ту брину сами о себи: српски лекари нису их посећивали и самим тим ускраћивали им било какву негу. Једном недељно долазили су по умрле и односили их.

По уласку у шталу задуго се од влаге и смрада нису могли разабрати сви предмети у њој. На поду, на танкој простирци од сламе, лежали су као каква аморфна маса полуголи људи поплавели у лицу: једни су лежали наузнак, други у полуседећем ставу као воштане фигуре, међу њима су се у бунилу бацакали тифусари и кидали одећу са себе, понеки су, исцрпљени, мирно спавали са главом на трбуху свог умрлог друга, гомиле умрлих вириле су из јасала где су скончавали од изнурености и дизентерије; није имао ко да им разноси храну и свако је бринуо о себи док је имао снаге да се креће. Другови су доносили умрле до врата штале и слагали их ту као цепанице, тако да сам ја, када сам ушао, помислио да је то хрпа сложених рита и похабаних одела. Мртве су односили само једном недељно јер није било довољно људи који би се о њима бринули. Они који су боловали од дизентерије довожени су у ову шталу, а атмосфера у њој била је ужасна.“

Овом опису доктора Софотерова додаћу само да су нужници за заробљенике били у тако лошем стању да је један од тих несрећника пропао кроз труо под и упао у септичку јаму.

Све ово није било последица бездушности, већ потпуног недостатка средстава за борбу против епидемије и крајњег немара и аљкавости Срба. Наравно, затвореници су у свему трпели оскудицу, зато што је Србима свега недостајало. Оно што су, међутим, у пуној мери уживали, била је слобода. Заражени су слободно излазили из карантина и шеткали се по вароши. Понекад су узимали хлеб од болесних или умрлих и продавали га на пијаци.

Положај избеглица није био нимало бољи. Близу Саборне цркве налазила се камена једноспратница у којој је раније била школа. Овде су биле смештене избеглице. Спрат су заузимали Цигани, приземље

Срби. Све собе биле су, наравно, толико набијене људима да се једва могло пролазити између душека који су ноћу били прострти по поду. У приземљу су помрли сви који су га насељавали, и уступили места другима, а Цигани су неким чудом остали живи. Овај занимљив случај различитог реаговања на опасну заразу није, на жалост, био испитан јер није било никога ко би се тиме позабавио.

Без обзира на настојања да се обезбеди довољан број лекара, почетком рата било их је у читавој Србији око петсто четрдесет. Међу њима је немало било Руса из Русије, а такође и из Швајцарске, пре свега емиграната Јевреја. Од укупног броја је за четири месеца умрло њих сто шездесеторо, а сто тридесеторо их се разболело и лежало по болницама. У Нишу је на периферији била одређена посебна болница за заразне болеснике, названа Ћеле-кула, више истоимене капелице где су за своје владавине Турци подигли пирамиду од лобања побијених српских устаника, као опомену српском потомству. У ову болницу довозили су све тифусаре. Њих је било толико да су их смештали и на кревете и под њих. Због незнатног броја персонала, брига о њима није била никаква.

Када би болесног повезли у Ћеле-кулу, то је значило да га возе у готово сигурну смрт. То су сви знали, и уочи отпремања болесника, уколико су били при чистој свести, долазило је понекад до потресних сцена. Дешавали су се случајеви слични овом који ми је описао један француски лекар. Један лекар из Ћеле-куле изненада је нестао. Почели су да га траже и нашли га како у самој болници лежи у агонији на поду међу осталим болесницима. При том га нису одмах ни приметили. Овај случај показује како је и обичан обилазак болесника био права реткост.

У таквим околностима становништву се чинило да је најједноставније скривати случајеве обољења. Зараза се сваким даном све више ширила. Улицама су свакодневно пролазила сеоска кола са лешевима. Недостајало је и дасака за сандуке, и умрле су у гомилама стављали у фургоне и немарно преко њих пребацивали саргију, тако да су испод ње стрчале руке и ноге. Немогуће је било изаћи из куће и мимоићи носила са тешким болесницима. Шетајући низ Нишаву, свакодневно сам наилазио на људе изгубљена погледа који су се тресли целим телом. Моја жена чула је једном на улици почетак разговора два пријатеља: „Добар дан, а и ви то имате пегавац!“ И пријатељи су наставили сасвим нормално да разговарају. У огромном броју случајева болест се завршавала смрћу.

Осим пегавца, владали су трбушни и повратни тифус, а у мањој мери и велике богиње.

Убрзо смо пронашли место за смештај инфективне болнице, и то на веома оригиналан начин. Једном кад су кренули у потрагу, докторка Н. В. Марцинкевич и један болничар дошли су у Војни санитет, где им раније нису могли препоручити ништа што би могло да послужи. На њихову срећу, у том тренутку је у просторију ушао један официр који је допутовао у Ниш са фронта. Када је чуо о чему је реч, рекао је: „А зашто не узмете оне бараке код железничке станице које су пре две године биле саграђене због колере?“

Наши лекари су се одмах упутили ка месту на које је указао официр. Тамо су заиста наишли на бараке које су биле замандаљене. У једној су пронашли огромне сандуке са новом постељином, која је толико недостајала српским болницама. Ако се томе дода да је Ниш био град-раскрсница и да су се у непосредној близини станице налазиле две болнице, онда се стиче пуна слика о аљкавости Срба, који су заборавили и на бараке и складиште постељине у њима.

Са највећом могућом брзином и енергијом, моја жена је прионула да оспособи бараке за рад. Предузимљиве сараднике нашла је у докторки Марцинкевич и осталом особљу одељења, али се апсолутно незамењлив у том смислу показао епископ Доситеј. Он је свом својом душом настојао да убрза посао. Ускоро су ти напори били овенчани успехом и у инфективне бараке почели су да довозе болеснике. Начелница је била докторка Н. В. Марцинкевич, а помагало јој је још пет болничарки које су се добровољно пријавиле за овај опасан посао. Стешњеност простора није у први мах дозвољавала да се прима већи број болесника, али су зато сви који су доспели код нас на лечење уживали такву негу каква се није могла замислити у другим болницама. Н. В. Марцинкевич је свима давала пример својим самопожртвованим и неуморним радом. Ускоро се разболела једна сестра, а после ње још једна. Најзад је у постељу пала и сама докторка Марцинкевич, али је лежећи у постељи, са високом температуром, наставила да брине о свему што се тицало њених барака и прави распоред обилазака. Здраве болничарке наставиле су да раде без смене, понекад и по тридесет шест сати без престанка.

Здрава и снажна природа докторке Марцинкевич убрзо је победила болест и она је истог часа, без дана предаха, наставила свој пређашњи посао.

Наше бараке ускоро су надалеко изашле на глас. Сви болесници желели су да дођу овамо. Проценат смртности, захваљујући великој нези, био је сасвим ништаван. Али баш зато што је болесницима била неопходна интензивна нега, а за то није било довољно ни места ни људи, бараке су могле да приме ограничен број болесника. Сваким даном потребе су расле. Требало је, према нашем плану, проширити делатност. Наша хируршка болница и бараке за лечење заразних отвориле су амбуланту за бесплатан преглед. То се убрзо прочуло по околним селима, а потом и по удаљеним местима. Одасвуд су посведневно стизали људи да добију савет и лек. Н. В. Марцинкевич примала је свакога дана, понекад и више од сто људи дневно. Бројна писма захвалности сељака сведочила су о корисности посла који су обављали она и други наши лекари, као и о поверењу које су успели да стекну.

Бесплатан амбулантски преглед био је у Србији новост. Друштвене организације уопште биле су код њих у повоју. Од самога почетка ми смо одлучили да помоћ Србији заснујемо на српско-руској сарадњи, с ангажовањем месних друштвених снага. У састав комитета ушли су, и у њему до краја деловали, поред чланова Мисије, већ поменути епископ Доситеј и госпођа Пашић. На састанке су такође били позивани главни лекари.

Ускоро смо се уверили да нису само болнице недостајале. Било је неопходно побољшати санитарне услове у граду. Иницијатор тог дела био је млади и енергични доктор С. К. Софотеров. Рат га је затекао као примаријуса у руској болници у Солуну. По наредби Министарства иностраних дела био је упућен у Србију, где је постао начелник једне од српских болница, која је названа Руски павиљон јер су у њој радиле руске болничарке и јер је располагала опремом из Русије, обезбеђеном добровољним прилозима које је почетком рата прикупила Московска градска дума. Софотеров је и раније, у време Балканских ратова, радио у Србији. Био је изванредан хирург и успео је да стекне опште признање. Услови у Србији били су му добро познати и он је енергично критиковао одсуство реда и организације, што је и допринело да епидемија поприми тако опасан карактер. Према његовом плану била је предложена следећа организација санирања Ниша, што је Влада прихватила а ми касније и остварили.

Полазећи од тога да помоћ сиромашним становницима може бити плодотворно само у условима разноврсног задовољавања њихових потреба, ми смо одлучили да у граду отворимо и кухиње у којима

би једном дневно сиротиња добијала кувану храну. Нишка градска управа сачинила је списак људи којима је помоћ била најнужнија и издала картице чији је власник имао право на оброк. У четири градска рејона биле су отворене кухиње, у којима је било издато укупно двеста осамдесет три хиљаде оброка. Поред тога, близу железничке станице била је отворена чајџиница у којој је свако могао да добије врућ чај. Исхрана становништва одиграла је велику улогу у обуздавању епидемије јер је међу избеглицама било много оних који по неколико месеци нису окусили кувану храну. После непријатељског разарања српских села и градова, стотине и стотине деце која су остала без крова над главом и игде икога на свету биле су препуштене судбини.

На иницијативу епископа Доситеја комитет је отворио сиротиште на основу прилога за цркву Светог Николе, на једном брду крај Ниша. У овом послу владика је опет показао огромну љубав и бригу. И моја жена је, наравно, са своје стране уложила све своје снаге у овај подухват. Око четрдесет сирочади било је смештено у омању кућу, која је убрзо била поправљена и могла да прими више од сто педесеторо деце. У почетку је сиротиште водила једна српска учитељица са две своје кћери. Али епископ Доситеј сматрао је да у овој институцији треба да раде и Руси. У Александријској болници међу сестрама нашла се извесна Лидија Арс. Лебедева, која је испољила жељу да се у овоме послу окуша. Никада раније није се бавила педагошким радом, али је у свој однос према деци унела толико топлине и ведрог расположења да је ускоро постала њихова миљеница. Под њеним руководством деца су се за веома кратко време навикла на руски језик, одлично су певала руске песме, а нека од њих већ су умела и да разговарају на руском. Сиротиште је било наше заједничко чедо. Моја жена је тамо свакодневно одлазила, а када је морала да отпутује, ја сам посећивао сиротиште са епископом Доситејем скоро свакога јутра. Требало је видети ону детињу радост коју је показивао тај драги човек у сусрету са децом, његову нежност и задовољство што се све тако добро одвија. Једном смо затекли овакав призор: један заробљеник, Чех, који је свирао виолину, учио је српску децу руској химни.

Осим сиротишта, у кругу живописног манастира Свете Петке, у близини Ниша, био је подигнут и дечији санаторијум. Овде су смештена пре свега деца која су боловала од туберкулозе, па смо и ту епископ Доситеј и ја често свраћали када смо долазили да се мало одморимо и када нам је епископ показивао манастир и налагао монасима да нам обезбеде смештај. Почетком јесени епидемија је почела да јењава. У то

време стигла је још већа болница Александријске задруге из Москве. У њој је било шест доктора и тридесет болничарки, све Руса. Болница је била предвиђена за лечење различитих болести. Благодарећи, међутим, топлом јужњачком сунцу и претходној превентивној организацији после нашег одељења, у Нишу се број болесних смањио, па се могло само жалити што Александријска болница није стигла четири месеца раније када је смрт просто косила становништво.

Начелник ове болнице био је приватни доцент Спаски, а његов најближи помоћник био је доктор Рјазанов. Обојица су били дивни људи и одлични лекари, са оном несебичном руском спремношћу на самопожртвовање.

Делатност нашег комитета била је усредсређена првенствено на Ниш. Нисмо желели да се растржемо већ и стога што су у Србију увелико пристизали Енглези, Французи, Американци, сви са огромним средствима и великом жељом да помогну. Србија је била подељена на секторе, а нама је остала област око Ниша. (...)

Не могу, такође, да не поменем подршку која нам је олакшала да при Московској болници подигнемо малу домаћу капелу. Представник Словенског друштва, старац Н. Н. Ладиженски, довезао је још почетком рата малу пољску капелу, која је лежала неупотребљена. Одлучили смо да је искористимо. Моја жена је, с великим успехом, обавила све што је требало. На Велики пост капела је била освећена и у њој су почела да се врше богослужења.

Службе у нашој цркви вршиле су са страхопоштовањем. У хору су често певали чланови одељења. Стални гост био је ђакон Саборне цркве у Нишу, један предиван и мио човек, који се осећао Русом колико и Србином. Како је само било лепо причестити се на Ускрс у својој цркви и дочекати у њој тај велики празник.

Игуман је био јеромонах са Свете Горе, отац Јепифаније. С њим је било још неколико монаха. Један међу њима, отац Доротеј, био је прави светац; он је од почетка пожртвовано радио у српској болници, купао умрле од пегавца и припремао мртве уочи сахрањивања. Отац Доротеј је и сам оболео од пегавца и био пренет у нашу бараку, где је, хвала Богу, преѕдравио и онда остао да ради код нас.

Он је био необично смирен и кротак човек који је увек тражио најтежи и најпрљавији посао. Ни за шта на свету није пристајао да седи за столом са лекарима и болничаркама, мада га је епископ Доситеј

замонашио и ценио његову кротку нарав. Сви без изузетка волели су тог милог и светог човека. (...)

ПРИТИСАК САВЕЗНИКА НА СРБИЈУ

Отприлике 20. јула чланице Тројног споразума су поново добиле налог да сачине једну заједничку, енергичну представку Пашићу о неопходности да уступи Македонију у границама споразума од 1912. У тексту представке говорило се о огромним жртвама што су их Савезници поднели у рату, који се између осталог водио и око независности Србије. Србија је морала да и сама поднесе извесне жртве ради постизања заједничког циља.

Привлачење Бугарске поставило се као кључни фактор; међутим, без знатних компензација у њену корист не само да се није могло рачунати на њену сарадњу, него је претило да деловање Бугарске озбиљно угрози како општи положај, тако и положај Србије. У оваквим приликама, Савезници су били принуђени да траже од Србије сагласност да после рата уступи Бугарској неспорну зону Македоније уколико Бугарска сместа пружи оружану подршку Савезницима. Они су, пак, били спремни да се обавежу да ће Србија за то, по закључењу мира, добити довољне компензације на Јадранском мору, у Босни и Херцеговини и другим местима, што ће задовољити њене најважније политичке и економске тежње. Изражавајући своју одлуку да ће, по окончању рата, упознати Бугарску са компензацијама како у Македонији, тако и у Тракији и другим местима, Савезници су додали да ће Србија, са своје стране, добити оно што јој је обећано само под условом да се не супротстави пружању поменутих компензација Бугарској. Нота се завршавала обећањем да ће, „у сваком случају, бити сачувана заједничка граница између Србије и Грчке".

Упознавши се са текстом ноте три дана пре него што је уручена Пашићу, телеграфисао сам у Петербург да је овај наш иступ, по мом мишљењу, унапред осуђен на неуспех јер се Државе скоро уопште нису осврнуле на оно што им је било речено у мају. Чинило ми се да је једина шанса на успех у тачном одређивању компензација на које Србија може да рачуна. Мој став ослањао се на мој разговор са Јовановићем, који се недвосмислено изразио у том правцу. Са своје стране, ја сам, наравно, чинио све што је било у мојој моћи како бих убедио Србе у нужност пристајања на поменуте уступке, чак и ако је тешко било надати се да би та уверавања могла уродити плодом.

Дана 22. јула нас четворица посланика, један за другим, били смо код Пашића да бисмо му уручили ноту. Ја сам са њим говорио увек потпуно отворено, и у овом случају тај обичај нисам напустио.

У пријатељској, али чврстој форми рекао сам му да одбијање наших предлога повлачи његову кудикамо већу одговорност него ону коју се он боји да преузме када би пристао. Ради се о будућности Србије и њених односа са Русијом. Поновио сам му да сам већ разговарао са Јовановићем, и то управо о томе да треба бити свестан колико овај рат тражи жртава од сваког савезника. Аргументи племенитих порива и сентименталних схватања морају да уступе место закону гвоздене нужде којег намеће рат. Ако у овом беспримерном рату, који је управо почео због Србије, она одбије Русији ову жртву, која је на крају крајева неопходна самој Србији јер је она највише од свих заинтересована да се са Бугарском ствари покрену, онда - какве сврхе има наш савез са Србијом? Зар се неће показати да су у праву они који кажу да је Србија бескорисна за Русију? - Пашић је био крајње узбуђен, али као увек уздржан. Он ми је одговорио да је свестан тога да је за Србију наступило питање живота или смрти, али да је боље часно погинути него извршити самоубиство. По његовом мишљењу, захтеву Држава скоро да је немогуће удовољити, међутим, то питање тек треба да се размотри са министрима, страначким првацима, Краљем и Престолонаследником.

Следећег дана ујутро, 23. јула, Пашић је дошао код мене да ми каже да путује са министрима у Крушевац код Престолонаследника, па у Тополу код Краља, како би се захтев Држава размотрио. Рекао је да, не желећи да прејудицира резултат саветовања, он сматра да су главни елементи приликом разматрања овог питања следећи: 1) одређивање компензација на које Србија може рачунати, подједнако прецизно колико и уступци који се од Србије траже; 2) признају ли Државе договорену линију разграничења од 1912. као „sine qua non“, или се она може мењати, и 3) шта Савезници подразумевају под заједничком границом између Србије и Грчке, колика ће она бити и куда ће ићи.

Одговорио сам да ћу, наравно, одмах проследити телеграфом његова питања, као и молбу да се на њих што пре одговори; лично сам убеђен да договорена линија разграничења, на жалост, неће моћи бити промењена, али да ће у осталим питањима Русија учинити све што може да се удовољи Србији. - Пашић је, очигледно, настојао да ублажи утисак од претходне вечери када није могао да савлада своје огорчење. Рекао ми је још да ће Србија све што буде урадила, учинити

само због Русије и да се дубоке везе са њом показују више у тешка времена него у време мира. Њега је највише од свега занимало питање одређивања обале у Далмацији која ће припасти Србији и Албанији, а такође и питање разграничења Баната. Изразио је наду да ми још нисмо потписали сагласност са Румунијом јер би уколико се не обезбеди Београд, српска држава стајала на несигурним ногама. Поменуо је Бачку и Срем, такође и Хрватску, и горко се жалио на Италију.

Али министри нису одмах кренули на пут. Уместо тога, у Ниш је стигао Престолонаследник са помоћником начелника штаба Живком Павловићем, који је фактички руководио војском у потпуности због болести војводе Путника. После саветовања са официрима и министрима, Пашић се видно забринуо. Он је нарочито почео да инсистира на томе да линија разграничења од 1912. мора доживети извесне измене. Ипак, то није била његова последња реч јер је очекивао одговор на питања која им је поставио.

Моје иностране колеге састајале су се свакодневно код мене. Успео сам да их убедим да телеграфишу својим Владама у истом смислу, настојећи да се Србији што пре одреде тачне компензације, и то такве какве би одговарале замислима Срба. Заједничка граница између Србије и Грчке могла би бити успостављена само уколико би оне између себе поделиле Албанију, изузев Валоне и залеђа који би припали Италији. Затим, било је неопходно обећати Босну и Херцеговину са обалом која им припада, Срем, Бачку, Славонију и Хрватску са обалом. Веома сложено било је питање Баната јер још није било познато да ли је он цео био неповратно уступљен Румунима. У мојим депешама у Петербург изражавао сам уверење да Српска влада, уколико Државе не буду у стању, захваљујући упорности Италије, да тачно одреде поменуте компензације, неће моћи са своје стране, чак и ако би хтела, да се сагласи са захтевом Држава због расположења војске и свих политичких кругова.

У суштини, питање је било сасвим просто: у Србији су тражили уступке у виду области које им припадају, за које је било проливено много српске крви. Ти уступци били су потпуно реални. Међутим, уместо њих обећавале су им се сасвим магловите области које је тек требало освојити и на које је истовремено претендовала Италија. А радило се не толико о привлачности стицања замашних територија него и о националном уједињењу Јужних Словена. Поред тога, Србија није могла без узрујавања да гледа на то какве су јој немогућне државне границе натурале државе Тројног споразума. Наиме, граница Србије

и Грчке на југу, до које су обе државе веома држале због обезбеђења од Бугарске, представљена је у виду уског коридора, са обе стране окруженог непријатељима. Стратегијски значај овакве границе сводио се на нулу. Затим, граница са Бугарском према споразуму од 1912. године је по мишљењу Пашића и српских војних кругова била потпуно незадовољавајућа.

Истина, у овом питању српски аргументи патили су од једног крупног недостатка: они нису могли да одрекну да су се својевремено, када су потписали мир са Бугарском, са таквом границом и сами добровољно сагласили. То сам више пута понављао Пашићу. Он је одговарао да он лично никада није хтео да прими одговорност за ту границу и да је управо то и рекао покојном Миловановићу, који је седео на челу Кабинета и водио преговоре са Бугарском око закључења мира. Промена личности, наравно, није ослобађала државну власт одговорности коју је преузела на себе, иако је тада споразум био раскинут кривицом саме Бугарске, а Срби су се могли позивати на то да су чињенице потврдиле њихово уверење о нужности солиднијег обезбеђења од бугарских тежњи.

Затим, поклањање читавог Баната Румунима посебно је болело Србе. Цела историја њиховог односа са Аустријом могла се подвести под вечиту претњу Београду, и сада је одједном аустријску претњу заменила друга, од стране Румуније. Између осталог, Београд је био средиште и расадник читаве српске културе и, у великој мери, материјалног благостања. Може се само замислити колико је у очима Срба, као једно од кључних постигнућа у рату, било важно да коначно обезбеде своју престоницу, а сада им је ваљало унапред да се мире са мишљу да ће румунска граница ићи тик уз Београд, од које ће га делити само Дунав. Српским политичарима и Краљу нарочито је задавало бол што се у том питању Русија понашала тако као да напушта сопствене интересе.

Остао је и проблем Јадранског мора. И овде је Србија наилазила како на отпор Албаније, тако и на супарништво Италије. Италија не само што је заговарала присаједињење словенских области, него је очигледно унапред настојала да се на сваки начин обезбеди у случају будуће борбе са Србијом. Онај део обале са чијим се присаједињењем Србији сагласио Кабинет у Риму требало је да буде неутрализован. У Босни је Италија гледала стратешки кључ у случају рата са Србијом. Политику Италије руководила је не толико жеља да стекне превласт на Јадрану, коју јој Србија није могла оспорити, колико ситна јеврејска

рачуница и неспремност да се допусти јужнословенско уједињење под покровитељством Србије.

У таквим приликама дошло је до преговора између чланица Тројног споразума и Италије о одређивању компензација Србији. Мом италијанском колеги, барону Сквитију, мора се одати признање што је са своје стране свесрдно настојао да изглади заоштрени конфликт и заузме помирљиво становиште, без обзира на то што су Срби искаљивали на њему бес ситним пецкањем и провоцирањем, које је он подносио са мудром попустљивошћу. Са наше стране било је учињено све да се римски Кабинет приволи на попустљивост.

Положај је био отежан још и чињеницом што је Бугарска влада, која је у то време очигледно била своју судбину везала за Централне силе, или бар била спремна да то учини, отпочела војне припреме дуж читаве српске границе, под изговором да је реч о маневрима. Бугарски посланик у Нишу, који се вазда придржавао тактике да оспорава неоспорне чињенице, и у овом случају тврдио је да се не ради ни о каквим војним припремама. Он је тиме, наравно, само подстакао сумњичавост Срба и њихово огорчење према Савезницима, и побуђивао их на жртве које су биле бесмислене и којих су се они гнушали.

Чланице Тројног споразума тако нису ни постигле ваљан договор у погледу текста декларације Пашићу, као одговора на питања која сам им поставио. Без обзира на то колико су Савезници редуковали обим компензација како би добили сагласност римског Кабинета, Италија је опет остала незадовољна.

Енглеском посланику било је наложено да сачини декларацију 3 (16) августа, макар и сам, уколико његове колеге до тог времена не добију пуномоћја. Ни ја нисам био добио пуномоћје, али сам из претходне телеграфске преписке видео да је Сазонов, ма колико био очигледно незадовољан, морао да пристане на главне преправке које је Греј сачинио на нашем тексту како би удовољио Риму. Да не бих појачавао већ давно створен утисак о крупним несугласицама међу Савезницима, приклонио сам се декларацији Енглеза и Француза.

Њена суштина била је у следећем.

Тачка 2: Под условом да Србија заузме становиште Држава у погледу Македоније, у случају повољног исхода рата Србији се гарантују следеће територије:

тачка 3: Босна и Херцеговина; Срем до линије Драве и Дунава са Земуном и Бачком; обала Јадрана од рта Плоче до тачке 10 км на југ

од Дубровника, са острвима Дрвеник (Велики и Мали), Чиово, Шолта, Брач, Јакљан и Колочеп и полуострвом Пељешац[1]; ако Савезницима буде припала Славонија, она ће бити уступљена Србији;

тачка 4: од тачке 10 км јужно од Дубровника до реке Дрима обала ће делом припасти Србији а делом Црној Гори;

тачка 5: обала од Дрима до реке Војуше припашће независној Албанији;

тачка 6: будућност Хрватске са обалом од Волоске драге до границе Далмације, укључујући и Ријеку, биће непристрасно решена по коначном закључењу мира;

тачка 7: обала од рта Плоче до јужног краја полуострва Пељешца и обала од тачке 10 км на југ од Дубровника до реке Војуше биће неутралне;

тачка 8: Државе ће имати обавезу да истрају на линији савезничког споразума од 1912.године, осим уколико Србија од Бугарске не добије сагласност за било какве измене;

тачка 9: граница између Грчке и Албаније биће у Македонији, али Савезници још не могу одредити куда ће она ићи;

тачка 10: Државе неће тражити за себе никакве територије поменуте у тачкама 3, 4, 5, 6 и 7.

Уз свечану писмену декларацију дописао сам у име Русије: 1) да ћемо ми приликом закључења мира, колико је то могућно, суделовати у прикључивању Хрватске Србији; 2) да ће, уколико Румунија не иступи на нашој страни, Србија добити словенски део Баната, и 3) да ћемо се залагати за утврђивање што шире српско-грчке границе у Албанији.

Дан после нас, тј. 4 (17) августа, италијански посланик добио је пуномоћје да сачини ноту исту као нашу, али се у њој искључивало помињање Славоније и у једној тачки било је дозвољено незнатно, унеколико двосмислено, редиговање текста.

После енглеског и француског посланика и ја сам упутио ноту Пашићу. Он се већ био упознао са суштином одговора Држава, али је ипак био приметно утучен и узнемирен. Рекао ми је како су му Државе олакшале задатак да им одговори на њихове захтеве. Сада Србија мора да се бори не само против Аустрије него и против својих савезника за заштиту родне земље и крвних интереса, „уколико нас уопште

1 Аутор, уз незнатна правописна одступања, назива јадранска острва ондашњим италијанским именима, и то овим редом: rt Plank, Grande i Piccola Zirona, Bua, Solta, Brazza, Giaclian, Calamotta i полуострво Sabbioncello; Дубровник је Ragusa а Ријека Fiumi - Прим. прев.

још сматрају савезницима“, додао је. „Откуда Вам право да на такав начин прекоревате Русију после свега што је учинила“, ватрено сам узвратио. „Верујем“, одговорио је Пашић „да Русија неће тражити од нас немогуће.“

Наш разговор није могао да потраје јер је Пашић журио на воз, путовао је Краљу. Па ипак ми је још рекао о оним мањкавостима савезничке ноте које су највише падале у очи: сасвим неодређена српско-грчка граница, при чему се није могло надати никаквом осигурању ни од Бугарске ни од Албаније; неспремност Држава да дају обећања у погледу Хрватске; најзад, прећуткивање оних подручја која су насељена Словенцима. Поред тога, било је и других тачака које га нису остављале нимало равнодушним - на пример, она о Београду који уопште није био осигуран од стране Баната, о чему се у ноти ћутало, и потпуно бескористан захтев за неутрализацијом јадранске обале која је требало да припадне Србији. Поводом ове последње тачке, италијански посланик ми је у једном разговору лично рекао да су оваква ограничења практично неодржива и да ће их Срби у првој повољној прилици раскинути уколико овладају поменутим територијама. Али Пашићу је најтеже падало да се помири са немогућношћу да се промени граница према Бугарској од 1912. године. Напослетку сам му рекао да Срби, уколико буду и даље инсистирали да добију све, ризикују да не добију ништа, и да Србија мора да се одлучи између Македоније и уједињења југозападних Словена. „Онда ћемо се одлучити за Македонију“, одговорио је Пашић.

Изостављам детаље преговора који су се водили наредних дана. Енглески посланик је 7 (20) августа затражио од Пашића да се сложи са заузимањем линије Вардара чим Бугарска објави своју сагласност да иступи против Турака. При том је објаснио да ће заузимање те линије послужити као јамство не само Бугарској него и Србији, да ће се уступање Македоније Бугарској обавити истовремено кад и прикључивање Србији нових територија. Ово је на Пашића оставило добар утисак. Ја сам, са своје стране, у својим депешама свакодневно инсистирао да Савезници без одлагања заузму линију Вардара, како би се поставили између Срба и Бугара. Сматрао сам да је то јединствена шанса да се предупреди међусобни рат ове две државе. За нас је у то време било веома важно да предузмемо све мере како бисмо обезбедили главну саобраћајницу између Русије и њених савезница, од Солуна до Дунава. При том сам скретао пажњу да је у том смислу неопходно узети у обзир и Солун, иначе заузимање линије Вардара не би постигло

сврху. На жалост, у Петрограду уопште нису схватили овај мој предлог. Једино су се сложили са мном да је непожељно да са својим трупама узмемо учешћа у овој савезничкој окупацији. При том су мој став определила два разлога: 1) избегавање оружаних сукоба наших војника са бугарским бандама, уколико би опасност коначног прекида између Бугара и Срба била избегнута, и 2) ако дође до аустро-немачког напада на Србију, савезничке трупе могу у случају нужде сести на брод и отпловити кућама, а шта онда ми да радимо?

Пре него што ће одговорити Савезницима, Пашић је сазвао скупштину и у општим цртама предочио јој насталу ситуацију. Међу посланицима је најјача опозиција била у редовима либерала, који су све време одбијали да уђу у састав коалиционог кабинета и поделе са њим одговорност. Вође ове партије, која је до тада имала мало присталица, углавном су се руководили, очигледно, личним, частољубивим побудама. Они су хтели да задобију популарност у армијским редовима непопустљивошћу и непомирљивим шовинизмом. Наравно да им је пошло за руком да задају Пашићу много главобоља. Већ сам говорио да је у основи свих тешкоћа било несавладиво и растуће неповерење према Бугарима, које је, на жалост, било веће него што је за то било основа, али смо се и ми и Савезници у том погледу заносили илузијама, које су потхрањивали наши представници у Софији, нарочито од оног часа када је енглеског посланика Елиота, опрезног и изразито неповерљивог према Бугарима, у Софији заменио саветник из Петербурга.

Овај саветник допутовао је са циљем да „победи“ Бугарску владу и до самог краја је своје жеље држао за стварност.

Једном сам отишао код министра саобраћаја Драшковића. Он је био један од вођа младорадикала, најзначајнији члан Кабинета после Пашића, још увек млад човек који је пленио својим ентузијазмом и искреношћу, што у то време уопште није било уобичајено међу српским политичарима. Драшковић ми је са видним узбуђењем, готово са сузама у очима, говорио о одлукама које ће бити донете. По његовим речима осећало се једно уверење да је жртва која се од Срба тражи потпуно бескорисна, да Бугари неће изаћи у сусрет Савезницима и неће напасти Турке, него ће чекати први тренутак да нападну Србију. Узалуд сам га убеђивао да Срби, чак и да је таква претпоставка тачна, ништа не ризикују јер је уступање Македоније Бугарима условљено њиховим ступањем на страну Тројног споразума и пропада у случају да они то одбију да учине. Драшковић је инсистирао на томе да је једини начин да се Бугарска убеди - поставити јој ултиматум са захтевом да сместа

иступи, под претњом оружане интервенције против ње ако одбије. У суштини, непопустљивост Срба у погледу удовољавања савезничким захтевима могла се објаснити не само безусловним неповерењем према Бугарима већ и недовољним поверењем према сопственим савезницима. Срби су све време страховали да их Државе могу изиграти и избећи да их заштите од бугарског насиља.

Заборавио сам да поменем да је пре заједничке ноте савезничких влада у Нишу био предузет још један корак: Цар, енглески и италијански Краљ и Председник Француске Републике поручили су нам да предамо текстове њиховог личног обраћања Краљу Петру по том питању. У почетку је било предложено да се поруке упуте на име Престолонаследника, који је био у својству Регента, али је била узета у обзир моја примедба да је за тешке територијалне жртве боље везати име старог Краља него будућег српског монарха, па су 28. јула сва четири посланика предали депеше Пашићу на име Краља.

Само су текстови депеша енглеског Краља и Цара били исти. Италијанска депеша је неповољно одударала од њих. Одговор српског Краља уручио је Пашић свакоме од нас 18. августа. Депеша на име Цара била је састављена од најтоплијих речи. У њој је Краљ изражавао захвалност и признање Русији за све жртве које је поднела ради Србије, и исказивао спремност да учини све што би било у његовој моћи, као уставног монарха, да задовољи захтеве Савезника. Уручујући ми текст депеше, Пашић ми је уз осмех рекао: „Сутра ћемо вам предати одговоре на предлог Држава. Мислим да ћете бити задовољни."

Не знам зашто је овом старцу требало да ме доводи у заблуду. Вероватно је у питању била неискорењива навика да се прибегне лукавству. Било како било, мада су ми Пашићеве речи спонтано улиле извесну наду, ја сам, преносећи их Петербург и настојећи да што боље обавештавам о свим перипетијама преговора, ипак додао да сматрам неопходним да се сачува извесна резерва према уверењу да ће одговор на наше захтеве бити повољан, бар док не добијем текст одговора. Показало се, на жалост, да ова предострожност није била нимало излишна. Следећег дана, тј. 19. августа, Пашић је свакоме понаособ уручио опширну ноту. Срби су пристајали, али само начелно, на граничну линију од 1912. Мора се признати да су овим ишли на крупан уступак о коме раније нису хтели да чују. Међутим, Државе су биле убеђене да је Бугаре могућно привући само линијом од 1912. године без икаквих измена. То је за њих било питање више самољубља него територијалног поретка. Али Срби су изнели следеће поправке: 1)

град Скопље и Овче поље треба оградити стратешком границом која ће бити тачно одређена; 2) Срби задржавају Прилеп на основу историјског права; 3) заједничка граница са Грчком почиње од Пештерске висоравни и Суве планине и наставља се на запад до тачке која буде одређена, а град Битољ остаје ван српске територије.

Своје уступке Срби су пропратили опширним објашњењем у којем су доказивали да је територија коју уступају у суштини српска земља по својој историји, племенском саставу и на њу извореном праву. Било је очигледно да је Српска влада, држећи да је у датом тренутку принуђена на уступке, брижљиво утемељивала своја права у будућности. Поред тога, сам овај уступак био је поднесен уз низ захтева, чије би их неиспуњавање стављало ван снаге.

1) Бугарска је морала у најкраћем року да нападне Турску и фактички помогне заузуће Константинопоља и Мореуза.

2) Државе су уза све што су обећале морале Србији да обезбеде Хрватску до Ријеке, уз напомену да словеначке земље треба да добију право да се слободно изјасне о својој припадности; западни део Баната неопходно је, ради заштите Београда и долине Мораве, припојити Србији.(...)

Било је још тачака које су се тицале признавања права Србији, као савезници, да равноправно учествује у преговорима приликом закључења мира, да регулише финансијска питања, да јој се гарантује несметани транзит робе до Егејског мора. Предаја Македоније могла би да уследи тек пошто Србија заузме нове територије и пошто се регулишу питања која се тичу обезбеђивања права и интереса српског становништва које остаје у Македонији.

Српски одговор деловао је веома мучно на мене. Ја сам и раније, разуме се, био свестан да из читаве ове каше, коју су закували Енглези, не може да се очекује ништа добро, али сам био унео сву своју енергију да бих постигао немогуће. До последњег тренутка нисам губио наду, а сада се све то срушило у прах. У души, Пашићу никако не могу да опростим ону непотребну притворност када ми је рекао да ћу бити задовољан одговором. Да бих му показао колико сам незадовољан, одмах сам прекинуо са свакодневним одласцима код њега, тим пре што су се они показали као потпуно бескорисни. У свим стварима обраћао сам се надаље Јовановићу. Наравно, наставио сам да телеграфишем, да предлажем свакакве поступке којима би се утицало на Србију, али сам све то радио без нарочитог убеђења, просто из дужности. Једино сам и

даље свим силама настојао, али такође нисам успео, да се без одлагања пошаљу савезничке трупе да заузму линију Вардара са Солуном. (...)

Положај је из дана у дан постајао све озбиљнији.

Државе су сматрале да је могућно вршити притисак само на Србију. У односима са Бугарском оне су се само улагивале, а све време су полазиле од једном датих обећања и све више их давале разобличавајући на тај начим само сопствену слабост. Одавде је таква политика изгледала потпуно неспособна и опасна.

Истога дана када сам писао Нератову, телеграфисао сам у Петербург понављајући своје већ раније исказане ставове да је пожељно повезати Србију, Грчку и Румунију једним заједничким програмом деловања у односу на Бугарску, с тим да се ова обавести на какве уступке својих суседа може да рачуна; истовремено, како ми се чинило, Државе су морале одлучно ставити на знање Бугарској да јој више неће допустити да остане неутрална.

Сматрао сам да је, као реална санкција савезничке ноте, била неопходна хитна окупација линије Вардара и Солуна.(...)

Авај! све ове депеше нису наишле ни на какав одзив. Напротив, Енглези су наставили са дотадашњом игром у Софији, без обзира на то што је у то време тамо боравио као гост херцог од Макленбурга, који је био допутовао да коначно усагласи садејства Немачке и Бугарске. Већ добро познати генерал Савов није се устручавао да даје све саме германофилске изјаве. Све се то одигравало у време када смо доживљавали неуспех за неуспехом и када су наша упоришта, која смо сматрали неосвојивим, падала после најмањег отпора. Разуме се да главни узрок који је гурнуо Бугарску у наручје наших непријатеља нису били само промашаји и грешке једне несналажљиве дипломатије него и општа тешка ситуација. Тим пре, наравно, није требало отворено прибегавати тако неуверљивим поступцима, који су без икакве потребе нарушавали достојанство Држава.

У том смислу телеграфисао сам у неколико наврата. „Ако нисмо у стању да извршимо притисак на Бугарску, и истовремено јој потврдимо нашу спремност да ћемо издејствовати све уступке од Србије и, можда, Грчке“, телеграфисао сам 29. августа, „онда Бугарску нећемо задобити, а изложићемо се ризику да окренемо против себе расположење у тој држави. Нема ничега горег него слабити свој положај нотама иза којих не стоје санкције силе.“ - „Неопходно је сада брижљиво водити рачуна о моралној тежини Савезница“, телеграфисао сам два дана касније,

тј. 31. августа. „Наши непријатељи неће пропустити ниједну грешку ни неуспех савезничке дипломатије и настојаће да јавно мњење досад безусловно пријатељске Србије отрују сумњама у коначан успех Савезника и у њихов став према интересима Срба.“

Убрзо пошто је Пашић уручио одговор државама Тројног споразума, ја сам морао да се растанем са мојим драгим сарадником В. Н. Штрантманом, који је био постављен за првог секретара посланства у Риму. Ма колико да ми је било жао што се лишавам његове помоћи, било ми је изнад свега драго, и због њега и због његове породице, што ће благовремено напустити Србију и што неће бити подвргнути свим менама судбине којима су се реално могли надати они који остају. Као његова замена, у Ниш је био упућен Б. Н. Пелехин, формално постављен као први секретар у Црној Гори. Пошто је на Цетињу од почетка рата отправник послова био Обнорски, кога нису хтели да мењају, Пелехин је до даљег отпослан у Ниш.

У међувремену, из Софије су стизале све горе вести. Већ 6. августа Савински је телеграфисао у Петербург да га је посетио један посланик, присталица Радославова, али веран Русији, и рекао му у поверењу да је Влада одлучила да не прихвати предлог Држава и да нападне Србију, те да се у том циљу обављају припреме.(...)

Новине које је поткупила Немачка на сав глас су надувале вести о некаквој неизбежној револуцији у Русији. Ја сам лично убеђен да су те вести деловале на машту Бугара јаче него вести о нашим поразима. Они су поверовали да Русија неће издржати и да ће раздор између власти и народа код нас бити дубљи него свест о неопходном јединству.(...)

Савински је такође известио 8. августа да су и он и наш војни аташе, са разних страна, из обично „непоузданих извора“, сазнали да постоји одлучност Бугарске да пређе на страну наших непријатеља. Они су тврдили да је Краљ Фердинанд посетио Радославова и рекао му да је дошло време да Бугарска донесе одлуку и нападне Србију. Он је дао Радославову пуномоћ да смени све министре на чију се лојалност у том случају не би могло рачунати.(...)

Државе су 1. септембра упутиле свечану ноту у Софију потврђујући да гарантују предају Бугарској неспорне зоне Македоније према споразуму од 1912, одмах по окончању рата, али ову гаранцију условљавају бугарском изјавом да је спремна да закључи војни споразум са Савезницима о иступању против Турске у најкраћем могућем року. Уколико Бугарска у најкраћем року не буде одговорила на ову ноту,

сматраће се да је упркос заједничком договору одбила да је потпише. Уз ову ноту посланици су усмено додали да се савезничко заузимање линије Вардара не помиње „само зато што има основа за мишљење да би оно било непријатно за Бугарску. Ако би се оваква претпоставка показала погрешна, Савезници су готови да приступе окупацији.“

Посланици свеједно нису дочекали одговор на своју представку. Уместо тога, 8. септембра сазнали су за железничку мобилизацију, а два дана касније и за војну мобилизацију Бугарске која је објавила да то не треба протумачити као иступање него као заштиту „оружане неутралности.“

Чим је у Ниш стигла вест о мобилизацији Бугарске, Србима је, ма колико то било чудно, одједном лакнуло. Пашић ми је рекао да је то добро и да ће се на Балкану прочистити ваздух. У Србији је постојало убеђење да бугарска војска нема довољно ратне опреме. Поред тога, наводно, требало им је извесно време за мобилизацију и концентрацију трупа, док је међутим у Србији све спремно. Зато је сасвим природно што се код Срба јавила жеља да претекну тренутак пуне готовости Бугарске и да одмах нападну. Уз то, нису били свесни размера аустро-немачких снага које су биле припремљене за офанзиву на Србију.(...)

Додатни оптимизам Србима је уливала позиција коју је заузела Грчка, или, боље рећи, Венизелос, председник Грчке владе. Као што је познато, на бугарску мобилизацију Грчка је такође одговорила мобилизацијом. Венизелос се обратио Савезницима са молбом да пошаљу трупе од сто педесет хиљада људи. Он се надао да ће при том успети да увери Краља да испуни савезничке обавезе према Србији. Француска и Енглеска пристале су да пруже тражену помоћ уколико бугарска нападне Србију.

У таквим условима српским дипломатама при савезничким владама било је наложено да се заузму за што брже слање трупа за помоћ и да истовремено доказују како Србија не треба да чека бугарски напад, већ да мора отпочети војне акције против Бугарске. Ова настојања, међутим, нису уродила плодом.

Делкасе је рекао српском посланику да је Француска већ јавила Грчкој да је спремна да пошаље трупе и да „таква одлука још може да уразуми Бугарску“. У том смислу, Срби треба да се уздрже од сваке провокације. „Уколико Србија не послуша овај савет и покаже се као први виновник сукоба, то може да промени одлуку Француске и Савезника“ (депеша Извољског од 10, тј. 23.септембра). Још оштрије

одговорио је Сазонов Спалајковићу. Када је овај почео да доказује да је са стратешке тачке гледања повољно да Срби нападну Бугаре, Сазонов је одговорио „да би почетак војне акције Србије против Бугарске сматрао исто толико тешким испадом колико и у обрнутом случају, што Бугарска жели да изазове. Доклегод она то не учини, Срби су обавезни да помогну Савезницима, Грцима, а можда и Румунима, који, све у свему, представљавају позамашну силу. Ако ли се одлуче на тај неповратан корак, биће им ускраћена помоћ и Савезника и Грка. Под тим околностима победа над Бугарском неће бити од одлучујућег значаја у будућности. Србија би се нашла ослабљена у борби против Бугара и усамљена против Немаца, којима би се отворио пут да загосподаре на Балкану“. Мени лично наложено је „да се у том смислу најодлучније заузмем код Пашића“. (Сазоновљева депеша од 12. септембра.)

Истога дана када се водио поменути разговор између Сазонова и Спалајковића, 12. септембра, Пашић је телеграфисао Спалајковићу:

„...Чини нам се да нашим Савезницима још није јасна ситуација на Балкану, као ни то шта значи мобилизација бугарске армије. Запрепашћује нас што Савезници још не виде да се Бугарска већ приклонила Немачкој и Турској... Сад није време за колебање, за преговоре и давање савета, већ за одлучно и брзо деловање, јер, кад се већ годину дана преговорима није могло доћи до сагласности, тешко је претпоставити да је сада могућно на тај начин нешто постићи. Бугарска жели да добије на времену како би концентрисала своју армију, а онда ће опет желети да преговара.

Ми познајемо Бугаре и Балкан, зато и предлажемо мере које могу постићи успех. Ако се ипак државе и даље буду по старом понашале према Бугарској, све ће бити изгубљено, и Бугарска ће нас све преварити...“

Даље је Пашић предлагао: 1) уручити Бугарској ултиматум да у року од 24 часа обустави мобилизацију; 2) по истеку рока заузети Варну, Бургас и Дедеагач; 3) сместа послати Србији војну помоћ, при чему макар једну нашу дивизију дуж Дунава за дејства према Бугарима; 4) приволети Румунију да иступи заједно са Србијом и Грчком. У закључку Пашић додаје да српска „Врховна команда неће преузети на себе одговорност за катастрофу која ће неизбежно наступити ако не буду предузете брзе и одлучне мере и ако се не уклоне сметње томе да се благовремено крене у акцију. Управо овако гледа на ситуацију и Влада, и тражи од Савезника да хитно оцени све горепоменуте елементе“.

Мој положај у Нишу био је у то време неизрециво тежак. Схватао сам да су Срби у праву, да је једина њихова шанса да предухитре мобилизацију Бугарске. Заједно са својим колегама настојао сам на неодложном слању трупа за помоћ.

Осећао сам дубоку одбојност да по налогу свог Министарства инсистирам на предаји Македоније, као и на недопустивости да се отпочну војна дејства против Бугарске не чекајући да она прва нападне. Сматрао сам, наравно, својом дужношћу да оно што ми се наложи пренесем Пашићу, свестан, међутим, дубоко у себи колико су такве побуде бескорисне и штетне. На све то упозоравао сам и у депешама које сам слао у Петербург.

Телеграфисао сам на све стране - у Петербург, у Главни стан Врховног главнокомандујућег, у наша посланства при савезничким владама - о неопходности да се Србији што пре пружи помоћ. У противном ће Аустро-Немци лако остварити задатак уједињавања са Турском и Србија ће коначно бити избачена из строја. „Ако ли Савезници не доносу хитну одлуку да притекну у помоћ Србији", телеграфисао сам 11. септембра, „пружиће могућност Аустро-Немцима да изведу до краја своју тактичку замисао - да туку Савезнике једног по једног, а српска катастрофа могла би имати најтеже последице по даљи ток општег европског рата." Када сам дотакао питање предаје Македоније Државама, Пашић ми је одговорио да је о томе сада касно да се разговара и да Савезници, стварајући утисак да је могуће чинити даље уступке, одузимају и последње аргументе опозицији у Бугарској.

На мој став да Србија не треба прва да предузме војна дејства, Пашић ми је 13. септембра обећао да се ништа неће предузимати још следећих осам до десет дана; за то време знаће се на какву и чију помоћ Србија може да рачуна. Пашић се нада да ће Савезници дотад предузети одлучне кораке у Софији и коначно разјаснити питање одговорности.

Није било места сумњи да су Савезници преузели на себе озбиљну одговорност.

„Наши напори изазивају бескорисно узбуђење", телеграфисао сам 14.септембра, „јер ће интереси самоодбране свеједно преовладати. Сасвим је немогуће сматрати да Срби извршују чин издаје ако не дозвољавају Бугарима да отворено доврше своје припреме уперене против њих. Овде са горчином могу да приметим како још само ми нисмо дали сагласност за аванс који је Србији неопходно потребан, како само ми нисмо дали принципијелну сагласност за помоћ у једном

невеликом војном одреду и како, најзад, једино ми тако категорички одричемо право на оно што Срби сматрају чином самозаштите. У овом одсудном тренутку, потпуно свестан тога колико је тешко признати да су издајници Бугари, сматрам потпуно природном дужношћу да поново приметим колико је сваки дан драгоцен и колико је опасно све што може одати утисак наше неодлучности, што само још више учвршћује Фердинандову владу. Стога је неопходно прибегнути ултиматуму...“

Међутим, време је пролазило. Ситуација се све више погоршавала. Првобитно полетно расположење Срба није се могло дуго одржати. - Румунија се отворено клонила изјашњавања. Братијану је говорио да се о изјашњавању може говорити када Савезници пошаљу на Балкан четиристо хиљада војника. У Грчкој се од самог почетка јавио сукоб између честитог и племенитог Венизелоса и дволичног Краља који је против њега сплеткарио јер се није усуђивао да одмах разоткрије своје праве намере. Он је уживао подршку војних кругова који су дрхтали пред немачком силом...

(...) Као што је познато, Краљ је дезавуисао свог првог министра и Венизелос је поднео оставку.

Срећом, у то време савезничке трупе су већ приспеле у Солун, иначе би превладала енглеска колебљивост и не би био положен темељ за поновно васпостављање Србије, што је том несрећном народу једино подизало морал да истраје и у чему је, на крају крајева, био препуштен самоме себи.

Криза владе у Грчкој довела је Србе у потпуну забуну. Требало је много уздржљивости да се не покаже незадовољство које их све беше снажно захватило. Ваљало је трпети да се не би без потребе умножавао број непријатеља. Као што се дављеник хвата за сламку, тако су се и Срби уздали у брзи долазак француске војске. - Била је напуштена мисао да би се могао предухитрити завршетак бугарске мобилизације јер је постојала слаба нада да би Грчка могла да притекне уколико Бугари отпочну непријатељска дејства. У том смислу Пашић је дао инструкције српској Врховној команди.

Београд је био изложен жестоком артиљеријском бомбардовању, и на крају су га Аустро-Немци заузели. Срби су се херојски борили. Чак и пошто је град пао у руке непријатељу, на улицама, у кућама и двориштима борба се наставила. Ниш се препунио рањеницима. У нашој болници лежали су војници и комите. Имао сам прилике да се са њима видим и поразговарам. Једном комити који је доспео у болницу

прво је било да милосрдној сестри повери бомбу на чување, „за сваки случај". Други, који је био допремљен у бунилу, извукао је бомбу из џепа и завитлао је свом снагом, али је она, срећом, пала на балу веша и није експлодирала.

Срби су скоро плакали од једа говорећи о немачкој артиљерији уз чију су помоћ непријатељи наносили огромне губитке са далеког растојања. Српски војници су били уверени да су бољи и да Немци без те артиљерије не би издржали у сукобу прса у прса.(...)

У слободним часовима свраћао сам код драгога владике Доситеја, па смо заједно шетали прелепом околином Ниша. Владика ми је био чврст ослонац у свим мојим клонућима и тешким тренуцима. Ретко сам говорио са њим о политици, али опасност која се била адвила над Србију више и није била политика, већ стварност која се није могла заобилазити. Између осталог, он ми је још на почетку рекао да је одлучио да остане са својом паством у Нишу ма шта да се догоди. Његова је одлука била неопозива. Он је сматрао за своју обавезу пастира да охрабри, утеши и заштити своју паству, ако затреба и да подели њена страдања и њену судбину.

Ма колико ми је било жао и на помисао о томе шта га чека, у дубини душе нисам могао да не признам да је свети подвиг на који се он добровољно заветовао био стварно испуњење његовог пастирског дуга. А он је своју одлуку донео са дирљивом једноставношћу, до краја задржавајући ону детињу чистоту своје неукаљане и незлобиве душе.

ПОВЛАЧЕЊЕ

Отприлике 20. септембра 1915. године постало је јасно да Ниш неће моћи још дуго да се држи. Пред нас се поставило питање куда ће кренути Српска влада, а и ми са њом. Морао сам што пре да предузмем кораке да разјасним то питање, како бих на време организовао наше болнице и одељења.

Као најприродније решење наметало се премештање у Битољ, где је било погодније ослонити се на очекивану помоћ савезничких трупа из Солуна и где се нисмо могли наћи одсечени, јер је одатле било могуће кренути било у Солун, било у Санта Кваранту. Остварење тог плана нису осујетили стварно оправдани разлози него они са превасходно психолошком подлогом.

Између Врховне команде и Владе односи никада нису били сасвим добри и усклађени. За све што се догађало у рату, обе власти - војна

и цивилна - жестоко су се узајамно оптуживале. Цела земља и војска преживеле су од почетка рата многе кризе: у почетку кризу ратне опреме, затим страшно ширење епидемије, онда кризу снабдевања армије храном, на крају, преговоре о уступцима Бугарској које су захтевале Државе и, као врхунац, изневерене наде у наступ Грчке и брзу помоћ Савезника, уз потцењивање непријатељске моћи; све је то стизало једно за другим, и све ове невоље - недостатак организације, слабо предвиђање, погрешке, промашаји, крах илузија - служиле су као предмет њиховог узајамног оптуживања. Обе стране товариле су једна другој одговорност за све оно што се догодило. И зато, кад год је требало донети неку неодложну одлуку, ниједна страна није хтела да је прими на себе.

Начелник штаба био је остарели, болесни генерал Путник, који је остао на власти само захваљујући легенди што је обавила његово име и осигурала му популарност међу војницима. Ствари је у својим рукама држао његов помоћник, млади пуковник Живко Павловић, очигледно не без дара, али без довољно ауторитета како у очима старих генерала који су командовали армијама, тако, још мање, у односима са старим Пашићем.

Војни агенти, који су делили расположење Врховне команде, често су љутито реаговали на мешање Пашића у руковођење војним операцијама.

Односи између Врховне команде и Владе нарочито су се заоштрили непосредно пред почетак ратне операције у септембру 1915. Војни кругови нису могли да опросте Пашићу што их је, следећи захтев Држава, осујетио да нападну Бугарску док се још није сабрала. Окривили су га за све неуспехе у преговорима са Државама и Грчком.

Када их је Грчка изневерила, морали су потпуно да промене планове. Србија није могла да издржи борбу на два фронта. Најједноставнији и најприроднији план, са војног и политичког гледишта, састојао се у благовременом повлачењу армије на југ, у сусрет Савезницима и што ближе поморским базама. Рачуне је помрсило и предуго колебање Француске. Они су у почетку били обећали да ће послати трупе у саму Србију. Као што сам већ поменуо, у Нишу су их чекали.

Ова последња нада није, наравно, могла да се оствари јер је пребацивање знатнијих снага из Француске у Србију преко Солуна тражило времена. Уз то је требало скупити толике снаге, а Енглези су изражавали сумњу да их уопште треба слати. Срби су, међутим, највише

наде полагали баш у овај план, било им је стало да им, колико-толико јаке, савезничке трупе ипак притекну у помоћ. Зато, када је у Солун стигао генерал Сарај и сместа променио одлуку о слању претходнице у Ниш - сматрајући да је неизводљиво слати тамо незнатне снаге и изложити их ризику да буду одсечене од главнине - српска Врховна команда није хтела да се помири са оправданошћу и неопозивошћу те одлуке. Када су Французи говорили Србима: пођите ви нама у сусрет, усмерите све своје снаге на то да не будете одсечени - Живко Павловић је одговарао и убеђивао Французе да управо они треба да крену у сусрет Србима и помогну им да сузбију непријатељску офанзиву на Србију.

Овде је играо улогу и карактер српске војске: била је то армија која је имала прворазредне борбене особине, што је не једном показала, али је, уз то, по свом менталитету српска војска имала заједничке црте са милицијом. Српски сељак се нарочито добро борио када је бранио сопствено село, њему познат родни крај. У то име они су несебично жртвовали своје животе, али у њиховим представама није било места за могућност да макар привремено напусте завичај а да не покушају да га одбране. Становништво би још теже прихватило овакве замисли.

И Пашић и Живко Павловић имали су у виду ову особину када су одбијали да донесу одлуку о покрету у нове области, према Битољу, где ни становништво ни војска нису били укорењени, и препустити пропасти колевку српског народа, његово историјско средиште.

Због колебања и неодлучности дошло је до одуговлачења. Истовремено, што је и било за очекивање, Бугари су прво пресекли железнички саобраћај са Солуном, а самим тим и са Битољем.

Срби до последњег тренутка нису одбацивали идеју спајања са савезничким трупама, само што су хтели, како сам већ рекао, да Савезници крену њима у сусрет. Не знајући која је коначна одлука Српске владе, ја нисам могао благовремено да израдим план о евакуацији наших установа. Болница и доктори били су потребнији него икада. Зато у том тренутку нисам могао све да их пошаљем у Солун, мада сам на то помишљао. То се није смело учинити због утиска који би на Србе оставио одлазак Руса. Они су се ионако осећали напуштени од свих, ионако су већ гунђали на Русију. У том тренутку нисмо могли да им ускратимо подршку, поготово што су то сматрали својом дужношћу људи и установе које су стигле у Србију да би пружиле помоћ. Свакодневно сам се сусретао са нашим лекарима. Сви они су испољавали огроман ентузијазам желећи свим срцем да наставе своју мисију. Бараке за заразне болести, које је моја жена организовала када

је почела епидемија, до даљег сам затворио због тога што је епидемија била сузбијена, и зато што је тада у Нишу већ била отворена велика инфективна болница Александријске општине. Ова болница није више имала толико посла јер је у тренутку кад је стигла, у мају, епидемија већ јењавала. Али по свом персоналу и опреми, ово је била првокласна болница. Примаријус доктор Спаски управо је био завршио опремање болесничких соба. Када сам покренуо питање евакуације, он је, после разговора са осталим лекарима и сестрама, изјавио да би они желели да остану чак и у случају да Бугари заузму Ниш. Тој одлуци придружио се и доктор Софотеров. - Што се тиче Московске болнице, сматрао сам да она треба да се евакуише. Сестре нису биле професионалне милосрдне сестре, него већином младе девојке које су родитељи поверили мојој жени. Нерадо сам их остављао у Нишу, но оне саме одлучиле су да остану до тренутка када им буде запретила непријатељска окупација и да онда крену са осталима куда већ буде одлучено. Српски санитет дао им је на располагање један камион. Поред тога, наш санитет у Нишу имао је волове и таљиге којима су могли да се превезу опрема и пртљаг.

Питање о томе да ли и куда треба кренути из Ниша разматрано је свакодневно на јаловим седницама Министарског савета. У тим бескорисним, празним разговорима исцрпљивали су се сви несрећни министри који су, као и сви Срби, навикли да много причају. Свакога дана преиначавали су одлуку коју су донели дан раније. Иностране мисије добиле су од Министарства иностраних дела ноту са позивом да спакују тежи товар који би био отпремљен 1. октобра посредством Министарства, и то на основу сасвим неизвесне одлуке. У почетку, изгледало је да су се ипак одлучили за Битољ. Ја сам чак телеграфисао нашем конзулу, који се налазио у том месту, да не напушта тамошњи стан. Било је најављено да ће се кренути 4. октобра, али је због недостатка вагона, услед пребацивања војске, овај план морао бити одложен. Тада су Бугари, како се очекивало, пресекли железнички саобраћај.

Онда је одлучено да се стране мисије и установе Српске владе привремено упуте у Краљево, а оданде даље, већ према околностима. Ово половично решење било је понајмање срећно јер је Краљево лежало на прузи уског колосека, а по географском положају могло је бити само успутна станица. Влада још није могла да донесе одлуку да и сама напусти Ниш како не би изазвала још веће негодовање становништва, које би рекло да се министри брину само за себе.

Сваки министар имао је на располагању по један одличан аутомобил, чији је контингент управо пристигао из Америке. Они су

говорили да могу отпутовати из Ниша чак неколико часова пре најезде Бугара.

Инострани представници одлучили су да се поделе у две групе. Већи део особља, секретари и драгомани, као и тежак терет, били су упућени у варош која се налазила иза Краљева - у Чачак - јер у Краљеву није било места за све. Већ 5. октобра тамо су отпутовали Пелехин и Јакушев. Са мном су остали Сукин и Мамулов. Наш одлазак био је планиран за 7. октобар. Вече уочи тог дана, 6. октобра, опростио сам се са нашим лекарима и сестрама. Скупили смо се у Московској болници. Био је то узбудљив тренутак. Ко зна под каквим условима, где и када ћемо се опет видети!

Сваком нашем одељењу поклонио сам икону, похвалио их за њихов самопрегоран рад и спремност да до последњег тренутка остану на свом послу.

Било је предвиђено да се крене 7. октобра рано ујутро, али је наравно и овде изашла на видело траљава организација, па смо кренули тек пред подне. Успео сам да доручкујем у Александријској болници, која се налазила поред седишта Црвеног крста, и где је био постављен воз.

Ово прво путовање било је веома удобно. Путовали смо у вагон-ресторанима. За композицију је био прикључен низ теретних вагона са различитим државним товаром; на сандуцима и балама у вагонима, и на крововима, сместила се маса света - оних привилегованих који су успели да уграбе место. Срце ми се стегло када је воз кренуо и када сам последњи пут бацио поглед на оне који су одлучили да остану, међу њима и на ониског епископа Доситеја, који је дан раније, у болници, за све нас имао покоју топлу и благу реч охрабрења. Уз пут сам могао да видим прве бугарске заробљенике који су бежали у Србију и предавали се одбијајући да ратују кад би сазнали да ће их повести против Русије.(...)

(НА ДИПЛОМАТСКОМ РАТИШТУ У НИШУ -/наслов прир./ фрагменти из књиге *Рат на Балкану 1914–1915, и руска дипломатија* Г. Н. Трубецкој;- /из поглавља: *Србија, Епидемија у Србији и организација руских одељења, Притисак савезника на Србију* и *Повлачење*/ – *Просвета*, Београд, 1994. Превео са руског: *Дејан МИХАЈЛОВИЋ*)

Франо Супило

МИ СМО СВИ ЈЕДНО ИСТО МА КОЛИКО НАС ДЕЛИЛИ

[ФРАНО СУПИЛО (1870–1917), хрватски политичар и новинар, идеолог либералног праваштва у Далмацији, уредник ријечког *Новог листа*, првак Хрватско-српске коалиције, под Аустро-Угарском… После објаве рата Аустро-Угарске Србији, бежи у Италију, потом у Лондон, где ради у Југословенском одбору.

Супило је, први пут, боравио у Нишу од 11–14. фебруара 1915. с циљем да наведе Србију на конкретније разговоре о југословенском уједињењу и будућем уређењу државе, као и о положају Хрвата и Словенаца у њој. Други пут долази исте године, око 20. априла, и борави до 10. маја, када ће се срести са бројним српским државницима и страним дипломатама. Ради на организовању зборова, уличних манифестација и демонстрација, што је остављало не мали утисак код страних представника, као и у јавном мњењу Ниша и Србије. Учествовао је на великом јавном протестном збору, којим је председавао Иво Ћипико. Из Ниша ће упутити и неколико писама у којима су садржани циљеви његове дипломатске активности, као и прилике у Нишу.]

ЈЕЗИК ЈЕ ТЕМЕЉ НАШЕГ НАРОДНОГ јединства и наш сељак испод Триглава у Словеначкој разуме се са сељаком са Тимока. Има, истина, три народна имена, али и јединi Бог јавља се у три имена.

Ми смо сви једно исто и ма колико нас делили, ма колико да су нас однарођавали ми ћемо опет сви бити једно исто и сви заједно. Словенци имају све услове за економско-културно јединство са Србо-Хрватима. Северна обала Јадрана је чисто словеначка. Једини Трст, који је пун дошљака, има талијанску већину, али су зато сва околна села словеначка и Словенци у Истри и у Словеначкој могу бити пионири само словенског културног напретка у заједници са својом браћом Србо-Хрватима.

Далмација је још чистија, она је најчистија наша покрајина; од Наполеона до данас она је проникнута само једном жудњом и једном борбом да очува своју народну бит. Био би велики бол оставити је данас туђину; велики злочин напустити је и заборавити је. Јер само Аустрија, која је убијала душу народности, морала је признати у својој статистици, да у Далмацији живи 97% словенског живља и да Талијани улазе тек у онај остатак од 3%.

Само једна једина општина у Далмацији је талијанска: Задар, па на основу тога Италија хоће да нам отме наше недостижне луке: Пуљ, Шибеник, Боку које су чисто наше и које има да буду било нашег бујног народног рада.

Италија зна добро да нема национално шта да тражи у Далмацији и зато, тобоже у страху од будуће јаке младе Србије, тражи као стратегијску границу Динарске Алпе. Међутим, ако нам задовољи наше оправдане народне жеље, ако нам призна право на слободни живот, Италија нема зашто да нас се боји. Споразум је још могућан. Нека Италија призна оно што је наше, нека море буде и њихово и наше и она ће у нама имати верног и поузданог суседа.

(МИ СМО СВИ ЈЕДНО ИСТО МА КОЛИКО НАС ДЕЛИЛИ – из говора Ф. Супила на протесном митингу југословенских емиграната, 7. маја 1915. г. у Нишу – *Политика*, Београд, од 11. маја 1915.)

Будимир Граховац

ПОСЛЕДЊИ ДАНИ ПЕСНИКА НЕСТОРА ЖУЧНОГ

[БУДИМИР ГРАХОВАЦ (?), песник. Објавио књиге: *Живот и смрт Нестора Жучног* (Ниш, 1915), *Праштање са Косовом* (1916), *Срби у Америци* (Американски Србобран, 1919), *Нова Косовка,* народне песме (Загреб, 1922), *Спремте се, спремте,* песме (Београд, 1933). Живео у Загребу, Београду, Америци. Био уредник америчког *Србобрана*, активан члан српских друштава у Америци.

У Нишу, за време Првог светског рата, Будимир Граховац је боравио као студент – војни обвезник, дружећи се са Нестором Жучним (Прока Јовкић, с. Лалић, 1886, Бачка), Душаном Крајиновићем, Велимиром Живојиновићем Massukom. Непосредно после Несторове смрти (Ниш, 27. априла 1915), пише и објављује брошуру *Живот и смрт Нестора Жучног,* Ниш, 1915.]

ПОСЛЕДЊИ ДАНИ ЖУЧНОГА ВРЛО су мистериозни, фатални, необјашњиви. Он је наслутио смрт на два и по месеца пре болести; носећи притајано у души ту ужасну слутњу, није је ником поверовао за неко време. У то доба од првог дана није се одвајао од двоице интимних му другова. Он је осећао, у осами, страх, нама је то пало у очи. Био је необичан и свим се силама трудио да буде онакав какав је до тада био, али, покрети, песме, дискусија, чежња за сунцем, зеленилом и ваздухом, све то говорило је о неком наглом душевном преврату и сведочило нам, да Жучни није у нормалном стању. Тих дана, једнога јутра, зором, причао нам је овај чисто пророчки сан: „Сневао сам да смо шетали поред Нишаве, ја сам био у средини, и наједанпут поглед ми се оте у висину где сам спазио неку чудновату слику, као нека префињена супстанција која се само осећа као сила и спушта у виду ветра к нама. За трен ока стегну мене, отрже између вас и понесе бесном брзином кроз простор. Грчевито сам се отимао и звао вас у помоћ, сила је и даље носила а ви неми и запањени стајали и гледали. Чини ми се, и сад осећам, да је мој глас проламао васиону и услед великог растојања није

могао допрети до вас. Мене је сила однела, ја сам изгубио свест и не знам шта је даље било.“

Кад нам је то испричао ми смо више у шали сан протумачили као да ће он отићи у војску, јер је баш тих дана ступио у српско поданство и требао да иде на регрутацију.

Међутим, у другој половини марта, он је дошао на мисао о самоубиству или у најбољем случају на бегство из Ниша. Тада ми је поверио тајну и пригушеним гласом говорио о неком лудом и до ужаса несносном осећању. „Знаш ли ти - рекао је он - да сам ја ишао безвољно и безразложно у руско посланство и тражио да ме пошљу у Русију, а не знам зашто. Ја нисам имао циља“. Гледао сам га напрегнутом озбиљношћу човека који се труди да то све протумачи и тад сам у његовим дубоким очима опазио очајан положај душе која се исто тако упиње да ову мрачну страну свога преврата себи објасни и чека да неко други то учини.

Из овог суморног трпљења и страха Жучни је написао ову песму:

- О како је волем кад сева и грми, кад је тамно небо пуно змијастих муња које га пресецају, кад громови запуцају са црног свода па изгледа: Близу је пропаст, близу је смак света!

Муње драге, ви које режете чудне речи у високим просторима, о, драге муње, дођите ми јер ми је суморна душа, суморна и очишћена; дођите кад се ништа не види у висини, јер су звезде обукле вео жалости; дођите ми сада и обасјајте стазу моју, дођите, миле муње! мрак је на земљи!

О, громови! Загрмите пакленом риком браћо моја! Загрмите божанском правдом којој нема такмаца!

Удри буро и не чекај да те се уплашимо; удри буро док смо још на земљи док се подли у гробове не посакривамо!

Удри буро! ја хоћу да живим, ја хоћу да се бијем и борим за високу Правду која се не боји смрти. Ти ниси моћна да ме обориш, ти немаш отрова од којег моје срце није јаче, ти страшна Буро!

Како волем буру и громове. Како волем кад ме облева овај пљусак. Прокисао сам до голе коже, хладне и мокре капље слевају се низ моје тело; о, како ми је добро што ме је потерала ова бура док ја са муњама пресецам просторе лутајући.

Крупан бели град бије ме по голом телу, тврде грудве и оштре лопте леда немило ме ударају по глави; нигде јаме ни листа да се сакријем, нигде крова, нигде дрвета, нигде брата ни пријатеља; ја ево сам а дошло време крвавог умирања.

Ко хоће и ко тражи душу моју?

Ко хоће да ме уништи?

Зар незна да сам ја снажни Бог кога није могуће уништити!

А ја ипак волем громове што ме прате, ове муње што ми се свете.

Ово небо које ми прети.

И тако би вечито осећао овај топот; да нарасте чак изнад моје главе, да ме свега упије и удави тако жудно, незаситово...

Ах, да, осећам да ни у смрти нема смрти, да постоји само једини живот, све је друго хрђав сан, лаж и обмана!

О, громови! муње моје с којих сам тако срећан, разносите, парајте, ударајте!!!“

Ништа карактеристичније од ове песме, ништа не може боље засведочити, да је Жучни предосећао смрт, од ове дирљиве и величанствене песме „крвавог умирања“. Но поред ове ми износимо овде у целости и друге које се тако исто односе на смрт а за које позитивно знамо да их је Жучни писао у то време кад је наслутио смрт, песме су без наслова.

I

Тешко ми ... Срце јеца;
Нешто ме тишти кињи.
Већ јадна душа клеца
Неки је терет сињи
Обара, боли, дави...
Динућ’ се право небу, некад је много хтела,
Ал’ крвав бој за хлебом узе јој срца врела
Баш кад је живот срела...

II

Збогом за свагда Истино највећа!
Зашто ме бије мисао злослутна?
Ко давни живот прође моја срећа
Збогом лепото моја апсолутна!

На сунцу твоме губио сам вид
Желећи благо, сву дубину плаву:
О, тебе, ко страшан несаломљив зид
Крвавио сам и мозак и главу.

III
Сад знам да ништа не могу помоћи
Ма да ми срце стално добро жуди,
Јер ја сам рођен у тихој самоћи
Да умрем негде далеко од људи.

IV
У срцу моме данас нешто плаче
И тако боно језовито цвили:
Давно се тешка трагедија заче
По врелој крви ко мравињак мили.

Ко смртни ујед змијинога зуба,
Нешто ме ледно обара и сише:
Као бела јата рањених голуба
У болан крик се моје сузе слише.

Животе груби! шта ме ово чека
И што у мени ужаснуто ништи:
Као да ми нема радости ни лека
Тако ме страшно обара и тишти!

V
Чекајућ живот огроман и сјајан
Дође ми нека авет пуна стрви;
Хтедо вечну младост и век среће трајан -
А оста кап црне усирене крви.

Радости у борби што је душа плела
Ту чашу меда гроб горчине мрви:
Свенуше ми росни лавори са чела
А оста кап црне усирене крви.

Борбу сам хтео бескрајну и моћну
Ал’ ево неки зао вртлог први:
Оте ми срце мач и звезде ноћне
А оста кап црне усирене крви.

- Зашто овако драги Жучни, упитао сам га пошто сам ове песме прочитао?

- То није ништа извештачено! То су диктовала осећања. Но остави сад то, него хајдемо, осећам потребу сунца и зеленила - и он гласно запева руску химну. Глас му је дрхтао... Ишли смо споро, погнутих глава, оборена погледа као да смо изгубили неку драгоценост па је полако, пажљиво, тражимо, учинило ми се да се и један и други устручавао да проговори баш као да би тим рекао нешто страшно и узнемирио хармонију тужне свечане тишине која је око нас владала.

… „Но шта је... Ја се толико осећам снажан и јак да би био у стању најопаснију болест савладати“ - то рече Жучни и одмах запева америчку химну. - Он је ведрио лице које није могло бити ведро, он је веселио душу која је очајавала. У року од десет дана, он се пријавио министарству унутрашњих дела, за тумача енглеског језика код једне од лекарских мисија, чисто због тога, што је желио, ма под коју цену, да оде из Ниша. Кроз неколико дана његова је молба била примљена, саопштење је добио 10. априла и баш тога дана осетио прве симптоме болести и потужио нам се како је осетио наглу промену у температури. Од тада се нисмо никако растајали, Жучни се отимао бољки три дана и ако је температура трећег дана достигла на 40 степени. За та три дана тражио је да будемо напољу, на ваздуху, по цео дан и већи део ноћи. - „Та ваздуха, брате, ваздуха, свежине, поља, цвета! Одвратни су ми ови локали, куће, кафане, станови, то су гробнице људске“.

Ноћ... били смо на последњој шетњи, последњој његовој шетњи. Киша је падала ми смо ипак ишли. Поред нас се чуо шум брзе реке Нишаве. Жучни је застајкивао да слуша нешто, држао ме за капут и говорио ми о вредности песме коју сад Нишава пева, о топлини крупних капљица кише које су нас квасиле, о муњи и громовима који су преставњали нерасположење природе. Говорио је у заносу, тако, да сам једва могао нешто разумети. Ишли смо више, све даље и улазили у црну ноћ све дубље. Око нас је владао мрак и хладна језовита ноћ. Изгледало је да ће небо остати вечито црним облацима покривено и да се никад сванути неће. Околина је изгледала као пустиња: по где где се опази умирућа светиљка, која је од покрета подрхтавала, из ниских нишких периферија и допирала до нас. Ниш је спавао... Жучни је био будан, тражио живот и бегао од смрти:

„Гле над нама небо затворено

Не прима нам плача ни молитве...“

Cheer up my dear! Зар није дивна ова ноћ - рече он.

Дивна! Загушено и једва, дрхтећи, изговорим и спазих у мраку његове крупне очи, као две сјајне звезде, како испод суморног чела продиру дубоко у моју душу. Тада сам осетио ужасан, необјашњив, страх и бол...

Враћали смо се у варош певајући српску химну. Поред нас, споро, пажљиво, пролазила су два стражара бацајући сумњиве погледе на нас. Мислили су да смо ми скитнице, пијанице, но они, невини људи, нису знали, и били су сувише далеко од тога да знаду зашто смо се скитали и са каквим смо се ужасним алкохолом опили, они нису знали да је то последња шетња Нестора Жучног по земљи - Србији - коју је он љубио и волео...

Узалудно је било тродневно отимање и опирање, узалудни и сви савети пријатеља, Жучни је четврти дан, у зору, 14 априла, савладан потпуно и пренесен у болницу. Два дана доцније констатован је пегави тифус и Жучни, извлачећи руке испод покривача, показивао је пеге друговима и тихо шануо: „којешта, он је, па шта с тим."

Изговорио је ове речи хладно као човек који је свестан нечег што се апсолутно не може избећи. У његовој свести одигравали су се тада, за више дана, страховити процеси осећања, чији су се симптоми јасно на лицу оцртавали. Изгледало је да му је тих момената и дана сав свет његова сазнања у души вибрирао. Он је првих дана покушавао да тој душевној револти даде и логичног изражаја, напрежући се да изрази идеју за идејом, а од којих би сваку још у почетку недовршену напустио давајући другу и тако прекидан безбројним мислима он ни једну идеју, коју је желио дати, није могао довршити. Све што је говорио било је нејасно, али су његова физиономија и дубоке очи били веран преводилац те емоцијоналне расталасаности чији су општи изрази давали негативна осећања, жалост и гнев. Док је болест била лакша, гњев је био у надмоћности, тек доцније уступио је место краћој и мирнијој душевној рефлексији после које би се очи напуниле са сузама, црте лица би се осетно развукле и глас би постао плачан. Јасно је било, да се у овим процесима одигравала и састојала цела душевна борба могућности, управо о неизбежности смрти. Пошто је болест све више тровала крв, слабила организам и црпила снагу, Жучни је коначно изгубио наду на оздрављење. Тада се трудио да објасни Хегелов систем апсолутног идеализма и емпиричко скупљање Аристотеловог система категорија. Падајући у најапстрактније појмове и губећи се у излагању истих прешао би на злочиначко дело Чезара Борџије и изрицао му

страшну осуду али, док још ту осуду није ни изрекао прешао би на Веде, затим би цитирао савет старога Варуне који саветује сину: да позна онога из кога је све изашло и у кога се све опет враћа. Прелазио је брзо на теорију о вредности живота а потом говорио: „За доцнији живот сви ћете се кајати...“

Најпосле се сећао рата и великог крвопролића и тада је дизао руке у вис да би боље објаснио своју веру у победу Правде над неправдом: „Ко год се бори за Правду он ће победити. Ја духом учествујем у ломљењу људских окова и тешко неком кад ја устанем. Неустрашиво ће Нестор Жучни поћи оним стазама на које се тако дуго и очајно спремао. Поћиће неустрашиво без иједног ланца на себи! Јесте ли чули?“ ... Интензивно осећам, и, ја знам шта говорим... О, драги брате!... и ти ћеш самном, ја не сумњам... Спремите ми ново одело... то је највиши морал... - ту већ болесник није знао шта говори и то су биле последње речи Нестора Жучног.

Поред његове главе, на малом столу, на малом парчету хартије, био је и овај стих:

- Ја осећам како врх усана моји
Ко нежно прамење сунчано и бело;
Умире... и лебди човечанство цело
Трепери сав живот и све што постоји!

Умирао је и хтео да живи, па ипак, и поред нежног, савесног, труда и добре жеље, честитог лечника Миловановића, катастрофа се примицала. Петнаести дан болести наступило је кулминативно тровање крви, компликације и запаљење мозга. Агонија је трајала два и по дана. Снажни, очувани и здрави организам није било лако уништити. За то време, два и по дана, Жучни није проговорио, није знао ништа, није осећао бол.

У зору, двадесет седмог априла, кад се из сна будио свет и живот; кад су пропевале тице радосну песму сунцу које долази и кад се све живо обрадовало лепоти априлске дивне зоре, ми смо стајали неми, тужни и немоћни пред једним злочином Природе и гледали загонетан осмех на хладним уснама Нестора Жучног који је тога часа за навек склопио своје паметне очи - и умро - баш онда кад је наше напаћено Српство, са крвавом заставом Ослобођења, објавило целом племену Зору уједињења, рада и цивилизације - са вером, да ће наше херојско

племе, свршивши национални задатак, ослобођено предрасуда и идеологије, поћи стазама оне високе Идеје коју је Он обожавао; са вером, да ће се наше Српство борити витешки и неустрашиво за општу Идеју Човечанства исто онако, витешки, као што се је борило за своје народно уједињење и Слободу!

(ПОСЛЕДЊИ ДАНИ ПЕСНИКА НЕСТОРА ЖУЧНОГ -/наслов прир./ - одломак из књиге Б. Граховца: *Живот и смрт Нестора Жучног*. - *Државна штампарија Србије*, Ниш, 1915. стр. 55-65.)

Гордон Гордон - СМИТ (Gordon Gordon-Smith)

УЗАЛУДНЕ НАДЕ

[Г. ГОРДОН-СМИТ, енглески новинар. Аутор је књиге бележака и сећања из Првог светског рата *Од Србије до Југославије*, објављене у Њујорку, 1920. године. Ангажован од њујоршког *Трибјуна*, Гордон-Смит полази 15. августа 1915. године са задатком да се, као ратни дописник, придружи главном штабу српске војске у Нишу.

У Нишу Гордон-Смит борави релативно кратко време, у септембру и првој половини октобра 1915. Ту је сведок драматичних догађаја: страха становништва од доласка немачке и бугарске војске, али и разочарања недоласком савезничких трупа, за које су већ изграђени славолуци добродошлице. Гордон-Смит ће реално описати те драматичне тренутке, пун гнева према савезницима, а већ средином октобра, поћи ће са српском владом пут Крфа и бити сведок надљудских напора српске војске у планинама Албаније, као и њених подвига у пробоју Солунског фронта.]

НЕГДЕ ОКО ПОДНЕВА другог дана коначно смо стигли на наше одредиште. Као што је то уобичајено у градовима на Балкану, нишка железничка станица је од центра града била удаљена око миљу и по, а пут је водио калдрмисаним улицама, које су биле у неописиво лошем стању. Упркос чињеници да је Ниш српски град већ више од тридесет година, он још увек има све карактеристике турског насеља, широке, прљаве улице, с чије се обе стране налазе збијени редови приземних кућа и ту и тамо по који огромни трг, по коме возила јавног превоза тандрчу и крећу се попут бродова по узбурканом мору. По лепом времену, на овим путевима прво приметите прашину, која се пред ветар нагомилава, стварајући густе облаке; када је време влажно, улице су море блата, изузетно чврстог и густог.

Под уобичајеним околностима, Ниш је град од око двадесет хиљада становника. Међутим, када сам ја стигао, у њему је живело близу сто хиљада људи, а пре мог доласка било их је још и више. То су углавном биле избеглице које су преплавиле град за време прве

аустријске инвазије и владини званичници, који су долазили у Ниш у време када је он привремено постао престоница земље. Министарство унутрашњих послова било је смештено у Префектури, док су остала министарства била смештена у другим јавним објектима. Дипломатски кор, који је с владом допутовао из Београда сместио се где год је било места. Дипломатски клуб, где је дипломатски кор обедовао, налазио се у просторијама „Бела кафане", најбољег ресторана у граду. Јеловник ове кафане једва да је и подсећао на онај у Maison d'or или у *Cafe Anglais*, али, навикли смо се и на то. Ипак нам је било суђено да се касније за обеде вратимо тамо, јер се храна те кафане прилично допала нашем претпостављеном.

„Бела кафана" била је место где су се размењивале вести. За ручком или вечером ту сте могли срести француске пилоте, хирурге Црвеног крста, особље британских и америчких ратних болница, српске официре свих чинова, локалне новинаре и владине званичнике. Гесло главног кувара ове кафане изгледа да је било: „Кад год си у дилеми какво јело да припремиш, обавезно у њега стави папричицу", једну врло живописну врсту црвене паприке. Резултат тога био је да је готово свако јело имало укус буктиње и терало је сузе у очи, чак и онима најхрабријима. Вина је још увек било у довољним количинама, а пиво (два франка по боци) се могло наћи с времена на време, када би контигент из Солуна стигао возом.

Много тога се говоркало, али је мали број вести био заиста поуздан. Новине које су стизале из Солуна биле би журно разграбљене. У њима су се налазили извештаји о великом искрцавању француских и британских трупа, па су наде да ће на српско тло коначно стићи појачање бивале све веће. Међу народом је поводом тога владао велики ентузијазам, и кад је најзад долазак француских трупа био и званично најављен за наредни дан, град је просто полудео од одушевљења. Општина је за украшавање улица у част доласка савезничких трупа одобрила 20000 франака, који је тешком муком уштедела. За свега неколико сати град је био окићен бројним заставама. Француски триколори и британске заставе биле су истакнуте свуда. Редови млетачких јарбола, украшени карактеристичним француским и британским бојама, уздизали су се од железничке станице до градске већнице. На хиљаде сељака из околних села пристизало је у град и сваки становник Ниша био је на ногама да дочека савезнике. Али, сати су пролазили а ништа се није дешавало. Онда је стигла вест да се долазак савезника одлаже за наредни дан. Али, узбуђену гомилу људи поново је чекало разочарење. Тако је пролазио

дан за даном, све док коначно једне ноћи по повратку кући, кроз прозор нисам видео раднике градске службе како сакупљају заставе и колицима их одвозе. Следећег јутра голи јарболи били су живо сведочанство о томе да је кратком сну о доласку савезничке помоћи дошао крај.

Првобитно одушевљење заменила је општа депресија. С огромним интересовањем читали су се извештаји с Дунава и Бугарске границе. Сваке вечери људи су у „Белој кафани“ с највећом пажњом посматрали лица страних дипломата, не би ли им њихов израз одао било какав наговештај о томе какав ток догађаји попримају. Све што смо могли чути било је да аустро-немачке снаге на Дунавском фронту гомилају велики број топовских батерија свих калибара према Београду и другим градовима на обалама реке, док су Бугари из часа у час концентрисали своје јединице на источној граници земље. Сазнало се да је војвода Путник од савезника затражио дозволу да српска војска пређе границу и сломи Бугаре, и да су они не само одбили његов захтев, него је добио и изненађујућа уверавања да мобилизација бугарске војске није уперена противу Срба. Овакве уверавања у Нишу су дочекана с подсмехом, јер су сви били свесни чињенице да је бугарски напад само питање часа.

(УЗАЛУДНЕ НАДЕ - /наслов прир./ - фрагмент текста Г. Гордон-Смит-а: *From Serbia to Yugoslavia* - *New York* - *London*, 1920. p. 46-49. Превела са енглеског: *Снежна ЈАНЧИЋ*)

Богомил Вошњак:

СУСРЕТИ СА ЛИДЕРИМА СРБИЈЕ КОД НИКОЛЕ ПАШИЋА

[БОГОМИЛ ВОШЊАК (1882–1959), правник и дипломата. За време Првог светског рата био је члан Југословенског одбора у Лондону.

Вошњак стиже крајем септембра 1915. године у Ниш, где се среће са престолонаследником Александром, Николом Пашићем и другим лидерима Србије са којима разматра питање Словенаца у будућој заједници са Хрватима и Србима. Када остаје без јаснијих одговора, напушта Ниш, уочи доласка окупатора Бугара.]

НИШ, КОНАЦ ПУТА. Први поглед није особито пријатан. На станици блато и прљави кочијаши у лепом јесенском јутру. Било је сретно што сам нашао са Каменаровићем добру собу у „Оријенту“.

Најпре сам тражио др Марушића и Шорлија, који су били спашени сибирског ропства и који су већ приспели у Ниш. Нису били више стари, него су ми се чинили доста сломљени. Такви догађаји измене људе.

Председништво Владе и Министарство Иностраних Дела је преко Нишаве. Нова зграда - ваљда окружно надлештво. Јавио сам се Јовану Јовановићу, али Пашић ме одмах примио.

Николу Пашића видео сам први пут. Његова частитљива, лепа и неизмерно складна појава је учинила у тадашњем моменту овакав утисак: старац средњег раста, није ни гојазан, ни витак, црте су врло хармоничке, у лукавим очима лежи нешто скепсе. Правилно лице је опкружено оном славном белом брадом, која је постала симбол. Говорио је тихо, као да се то, што говори никога не тиче. Реченице су испрекидане, без праве везе, који пут чак шаптом изречене.

Његови непријатељи су сматрали, да је тај његов говор знак безазлености и безмоћности старца. Каква заблуда! Обистинило се у његовом случају, да је задаћа језика, да сакрије мисли, или бар да их

открије само упућеном интелигенту. Кад је хтео, могао је Пашић јасно и језгровито говорити, да је била милина. То сам искусио у Паризу на конференцији мира, када сам био с њиме у дневноме додиру.

Никола Пашић је био скоро као некаква појава из које приче из Тисућ и једне ноћи: један од оних падишаха или везира, пуних сугестивне силе ауторитета, како их приказује источњачки дух на врхунцу своје стваралачке снаге. Вечити сукоб између запада и истока појављивао се у њему. Био је појава словенског истока. Његова љубав је била широка. Русија, не Англосаксонство. Незаборавимо, да и Чичерин носи остентативно источњачко одело и да је цела његова политика заправо стара руска царска политика, упућена баснословноме истоку. Ради тога и ова црта Николе Пашића није никаква срамота.

Од кова правих државника је био Никола Пашић, високо, над медиокритетом свакидашњице. Али ипак није био савремени државник. Био је антиадминистративни таленат. Стрингентно каузална видовитост му није била дана. Незаборавимо, да се родио још у турско време на Балкану, где неретко политичка стварност и практични смисао за власт потискује начела, идеје и логичност еволуције.

Без сумње велик човек!

Поклонио сам се Пашићу у име словеначких чланова Ј. О. Казао сам, да сам дошао у Ниш, да бих добио побуде за даљњи рад. Рекао сам, да иде врло полагано са нашом пропагандом у Енглеској. Почели смо говорити о нацрту Великих Сила, које желе, да се створи самостална Хрватска. Тумачио сам му становиште Словенаца. Пашић је казао, да су Велике Силе у томе погледу већ одступиле од првобитног нацрта и да су постале већ попустљивије. Сматрају положај словеначких земаља скопчаним са положајем Хрватске. Потребно је, да се Хрвати и Словенци питају, да ли се хоће ујединити са Србијом. Овим речима Пашића није била јасно изражена идеја народног јединства, то је било у основи нешто другога. Идеја народног јединства тражи, да Срби, Хрвати и Словенци створе нову народну и државну заједницу. Гледе Бугарске изразио се Пашић, да она неће ићи до крајности и да неће доћи до оружаног конфликта.

У овим данима је био пословима оптерећен, имао је преко главе дипломатска преговарања. Не заборавимо, да су баш у оним данима Велике Силе тражиле, да Србија жртвује један дио Маћедоније у ту сврху, да Бугарска не уђе са Централним Силама у светски рат.

Два дана доцније посетио сам поново Николу Пашића. Уручио сам му словеначку споменицу, око које је било толико борбе. Зафалио сам му се кратко, што је било примљено већ године 1914. словеначко име у прву декларацију Скупштине. Зачуђен сам био, да је постао Пашић после ових речи скоро патетичан. Изјавио је, да је сматрао то за чин политичке потребе.

После тога је почео говорити опште доста познате ствари, као да је рат у целој Еуропи и шта да раде Немци, после тога је скренуо разговор другим смером. Казао сам, да су Словенци и Хрвати живели у особитим приликама кроз векове и да треба о томе водити рачуна. Споменуо сам начело самоуправе. На то је одговорио Пашић, да има Србија своје срезове и да он и његова странка не би били противни хрватској аутономији. У томе погледу хоће, да се поступа на најлибералнији начин. Словенцима ће бити дата потпуна слобода, да сами одреде, шта се има чинити најбоље. Ове речи носиле су у себи и извесне опасности, пошто ова велика либералност може значити у исто време и незаинтересованост.

Почели смо говорити о Лондонском Пакту. Италијани сами, рекао је, не верују, да ће он остати до краја на снази. Питао сам: да ли има наде, да постане Лондонски Пакт „комад хартије"? Одговор: „да". Одлучно је тврдио, да је конвенција закључена за леђима Србије. Живо је изјавио, да ће се Србија целом свом снагом борити против Лондонског Пакта. Говорио је управо емфатично. После смо говорили о југословенском имену. Изјавио је, да се боји, да се југословенско име неће удомачити међу Србима. Изјавио је, да је врло неумесно, ако појединци већ данас одређују границе, када се још не зна, какав ће бити свршетак.

Овај разговор се водио у једној великој једноличној соби за министарске седнице. Шпанском стеном је обележено место за Председника Министарства. Тамо је био једноставни писаћи сто са ниским фотељем.

КОД СТОЈАНА ПРОТИЋА

На путу у стан Стојана Протића десио се трагичан догађај. На улици су пуцали људи револвером на немачки аероплан, који је бацао бомбе на Ниш. Баш су носили мртваце из кућних авлија. Најстрашније је било видети малу девојчицу, која је страшно плакала, убијени су јој били родитељи. Авијатичар је хтео бацати бомбе на Министарство Иностраних Дела, али убио је школску децу, жене и два чешка

заробљеника. Аероплан је наставио пут у Софију, где је био авијатичар примљен с највећим одушевљењем.

Посетио сам Стојана Протића заједно са др Лазом Марковићем. Протић је учинио ванредно јак, куд и камо интелектуалнији, утисак од Николе Пашића. Разговарали смо се о будућим уставним проблемима у новој држави. Мишљења је, да би требало да завлада у новој држави некакав енглески дух самоуправе. Одговорио сам, да има много типова енглеске самоуправе, т.ј. енглески county coucil, ирски home rule, Канада или аустралијска савезна држава. Протић је истицао, да мора будућа држава имати свој јединствени однос између цркве и државе. У Швајцарској може сваки кантон сам уређивати своје црквено-политичке послове. Али Швајцарска нема своје спољне политике; ми ћемо је имати у најширем опсегу. Досадањи однос између Мађарске и Хрватске не може бити узор, пошто је тај преширок. Створити треба нешто, што ће бити између савезне и унитарне државе. Тенденција мора бити, да се ради на унификацији, али се то мора учинити постепено. Др Лаза Марковић је приметио, да мора бити гарантије за државни интегритет, да не би било опасности, да би се могао однос променити у реалну унију. Тежиште мора бити у централноме парламенту. Није умесно говорити о федерализму, боље би било говорити о самоуправама.

Нешто опасно је било моје питање, каква би била територија Хрватске у новој држави. Протић је на то одговорио посредним начином: све земље где живе Срби, дакле Срем, дио Славоније, Босна и Херцеговина би се ујдиниле са Србијом. На моје питање: шта ће бити са Далмацијом, одговорио је: „Историјска Далмација до Неретве треба, да припада Хрватској.“ Из ових речи се види, да су биле његове концепције основане на уједињавању Срба у једну заједницу као и Хрвата у другу.

Изустио сам реч хегемонија Срба. Протић отклања апсолутно, да би се могао овакав однос именовати хегемонијом.

ЉУБА ДАВИДОВИЋ, КОСТА СТОЈАНОВИЋ И ЉУБА ЈОВАНОВИЋ. ЈУГОСЛОВЕНСКА ПРОПАГАНДА У НИШУ

Љуба Давидовић је био Министар Просвете. Србија је у рату и инвазија је почела, али ипак Министар Просвете је у великом послу. Љуба Давидовић је жив, љубазан, симпатичан, да мора имати свак најбољи утисак. То је личност, која мора себи прибавити међу масама

велики ауторитет и популарност. Г. Љуба Давидовић је казао, да познаје хрватски менталитет и да треба у погледу Хрвата и Словенаца извесне опрезности. Мишљења је, да би била превелика децентрализација штетна у многоме погледу. Срби су широкогрудни. Осведочен је, да ће бити потешкоћа, али исто тако верује, да ће бити највеће тешкоће отклоњене.

Народна Скупштина налази се у Официрском Дому у једној врло обичној дворани, која се баш сада кречи. Има ограду од стакла, која дели Скупштину од кафане. Пошто је била заузета соба председника и пошто није било кулоара, морао сам се шетати са Костом Стојановићем уз Нишаву. Коста Стојановић је ванредне интелигенције, али нешто несређен. Воли Италију, говори заносно о италијанској ренесанси. Страсно мрзи Немачку. Каже, да италијански империјализам нема правог корена у италијанском народу. Колонијални аргументи нису били подесни, да би Талијани ушли у рат. Коста Стојановић, који је неколико година касније потписао рапалски уговор, не верује, да би Лондонски Пакт могао остати на снази. Италија и Југославија су априорни савезници против Немачке. После смо говорили о унутарњем уређењу. Треба све централизирати како је централизирана Италија и Француска. Ипак Коста Стојановић није имао сталних погледа, пошто је нешто касније чак симпатизирао са законодавством сабора.

Посетио сам Љубу Јовановића, тадањег Министра Унутрашњих Дела. Изврсна душа, добар човек, Љуба Јовановић је мишљења, да ће тако звани „империјалисти" ипак попустити. Нема страх, да ће бити непобедљивих запрека. Одлучно је против тога, да би се све нивелизирало, па такво нивелизирање лежи Србима у крви и тим менталитетом мора се рачунати. Говорио ми је о фанатизму извесних младих људи, који њему достављају спискове особа, које треба стрељати, када се уђе у пречанске крајеве. Верује, да ће бити у своје време државна власт и круна довољно јаки, да не дође до особне и партизанске освете. Ово предвиђање се је године 1918. испунило.

И Ниш је имао свој Југословенски Одбор, који је имао своју собу у нишкој гимназији. Председник овог Одбора био је Станоје Станојевић. О конкуренцији његовој са Ј. О. у Лондону није било лако говорити. Његови чланови су били избеглице Срби, Хрвати и Словенци, а главну реч у томе Одбору је имала ипак Српска Влада. После слома Србије не знам, који је био удес нишког Југословенског Одбора. Потребно је било на сваки начин, да буде у Нишу извесна организација, која је скупљала емигранте и која је и радила на добровољачком питању. У

погледу добровољаца учињено је било великих погрешака. Ван града смо видели оне заробљенике, који ће бити примљени као добровољци у добровољачки одред. Лутали су као некакве изгубљене овце. Некоји су били боси. Наши емисари су обећавали све могуће ствари овим будућим добровољцима и на основу ових обећања су ови људи дошли у Србију. По моме мишљењу је било погрешно, што се није тражила од свакога потписана изјава, да жели бити добровољац. Догодиле су се разне компромитујуће ствари. Тако су некоји официри изјавили, да су „аустријски Словенци". Лепи легионари. Били су одмах интернирани. Други су се опет тужили што се с њима поступа као са Албанцима. Тврдили су, да се не чини разлика између пречанских Срба, Хрвата и Словенаца. Нема разлике у поступању, али такођер не у незадовољству.

Видео сам такође један пук бивших југословенских заробљеника у новим лепим српским униформама. Са нашим избеглицама имао сам више састанака, на којима сам их известио о стању наших ствари на западу. На овим састанцима смо расправљали и о будућем унутарњем уређењу. Избацили су моје ствари из лепе собе и добио сам једну рупу под кровом. Пред вратима је био масни фотељ за собарицу. У оваквом амбиенту сам морао расправљати о важним државним питањима будућности са мојим друговима.

НИШ ПРЕД СЛОМОМ

Тешко је приказати Ниш, какав је био у оним судбоносним данима. Улице са својом турском калдрмом, мале беле кућице, међу њима какав стари дрвени турски конак, провинцијалне кафане, које личе на турске ханове. По улицама круже полуразбијена кола, фијакери са малим коњима, који су као мачке. Грлати новинари продавају најновија издања, отворене су кухиње, где се кувају пред очима публике народна јела, по улицама виде се београдски бирократи, који се не осећају добро у тој средини. На шеталишту се шетају у вече лепо обучене Београђанке у прогнанству. Тамо се у вече види много политичких људи и у мраку се тамо приказује и Пашић у кругу старе господе.

Чудновато је гледати дуге врсте коморџиских кола, пред којима иду стрпљиви мали црни волови.

Психологија народа је јединствена. На северу продире немачка офанзива све више и више, на југу може се очекивати сваки дан рат са Бугарском. Цели народ верује у победу. Ова вера је неизмерна, бесконачна. Кад би зависило од војника, рат са Бугарском већ давно би почео. Нема Срба, који не би мислио, да ће бити српска војска за

неколико дана у Софији. Ово поверење у самог себе граничи скоро на неко стање хипнозе. То је фанатизам, жељезна воља за победом, која одушевљава тај заиста војнички народ.

Кад би био тај јединствени народ побеђен, - била би то велика несрећа за Словенство, за човечанство. Из овог народа би могла постати расна елита, која би створила свој свет, оригиналан и силан.

Зачуђен сам био са каквим су се интересом разговарали одговорни политичари у тешким данима пре српско-бугарског рата о нашим националним проблемима, као - да Србија није у опасности. Али ипак ваздух је био пун ужасне нервозе. Бугарске новине доносиле су већ недељу дана натписе: Рат са Бугарском. У ходнику Министарства Иностраних Дела рекао ми је Милан Гавриловић у моменту, кад је прошао један погрбљени господин: то је наш сапатник. И тај господин је био посланик Белгије. Жалосно пророчанство.

Министарства су намештена у врло малим кућама. У Министарству Иностраних Дела нема чекаонице. Требало је чекати у ходнику. Кроз прозор ходника видим у авлији Министарства Иностраних Дела сваки дан у исто време војника како коље јагањца.

Исхрана је била у опште у Нишу врло добра и врло јефтина. Причала су се чудеса, како се јефтино живело у Нишу. Чини се, да је само пиво било велика реткост. Чим се сазнало, да има у којој кафани свежег пива, скупио се тамо народ и тамо су седели заједно народни посланици, политичари, избеглице и по који Министар код чаше пива те се живо разговарали о томе, шта ће донети будућност.

Ниш је био у тробојницама: очекивала се савезничка војска, која није дошла. Неколико нижих француских официра се шетало по нишким улицама. Србија и Срби су били у трагичној ступици.

Имао сам намјеру, да путујем у Крагујевац или у Приштину где се тада налазио Цвијић, али Марушић и Шорли су ми саветовали, да то никако не урадим. И њихов савет је био паметан. У овим тренутцима, у којима се спрема већ страшна српска Голгота преко Албаније, није било више могућности, да се ради озбиљно у политичком погледу. Чак ни дипломата није имао више реч него је све било у рукама војника. У киши и магли отпутовао сам из Ниша у Солун.

КОД ЊЕГОВОГ КРАЉЕВСКОГ ВИСОЧАНСТВА - ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКА АЛЕКСАНДРА

У Нишу месеца септембра 1915 г.

У соби помоћника Министра Иностраних Дела примило ме је Његово Краљевско Височанство Регент. Да бих сачувао потпуну тачну слику ове прве аудијенције Словенца, који је стигао из аустро-угарске монархије као представник Словенаца у Ниш, тадању српску престоницу, споменућу само садржину мог дневника, у коме пишем:

„Александар је средњег раста, бистар поглед. Све је код њега живо, интелигентно, у исто време једноставно, отворено и скромно. Говори војнички, кратка питања, ништа реторичног. Дао је знак Јовану Јовановићу те је изишао из собе. Казао сам, да раширујемо у престоницама Европе начело: Један народ, једна држава, једна династија. Регентово питање је било: „А што они кажу?“ Мој одговор је био, да не верују, да би се могло извршити уједињење на једанпут, него постепено. Ове речи су учиниле непријатан утисак. После сам рекао ја: Али ми верујемо, сада или никада. Интересовало је много Регента то, што је било у Словеначкој почевши од балканских побједа још извесних размирица између изборника Словеначке Људске Странке и вођства. Све словеначке странке не желе само уједињење са Хрватском, него са целим нашим Југом. Изразио сам мишљење, да не би било добро, ако би се после окупације укинуле наше аутономије и аутономне администрације. На то је рекао регент: „Нитко на то не мисли.“

Забележио сам у дневнику: „Сретна држава, која ће имати оваквог владара.“

(СУСРЕТИ СА ЛИДЕРИМА СРБИЈЕ -/наслов прир./ - одломци из књиге Б. Вошњака: *У борби за уједињену народну државу. – Љубљана-Београд-Загреб*, 1928. стр.65-74 и 115-116.)

Франко Поточњак

ДОБРОВОЉАЧКЕ ЧЕТЕ

[ФРАНКО ПОТОЧЊАК (1862–1932), политичар и публициста. После аустро-угарске објаве рата Србији, побегао је из Славоније у Италију, у Рим, где се окупља прво језгро Срба, Хрвата и Словенаца.

У Нишу борави 1915. године и ради на организовању добровољачких јединица Срба, Хрвата и Словенаца из Аустро-Угарске, Америке и других земаља.]

ПРВО ДО ЧЕГА МИ ЈЕ БИЛО СТАЛО да уредим било је питање легије. Са владом углавио сам да ће она носити трошкове превоза из Америке. Она ће и поставити свога посебнога повјереника у Солуну који ће добровољце дочекивати, бринути се за њихово уздржавање и путовање до Ниша, гдје се има основати посебан bureau са бригом да се скрби за њихово даље снабдијевање и отправљање. Добровољци ће чинити засебну јединицу под руководством и образовањем једнога вишег официра.

Када је то у принципу било углављено настало је питање о особама које би то имале извести. За повјереника у Солуну, влада изјави, да има врсних чиновника на избор, па да ће послати једног од њих. За нишки биро предложио сам, и било је прихваћено, Словенца инжинира г. Драг. Густинчића, човјека врло спремна и агилна. Помоћнике, према потреби, дала би му влада.

Како ће добровољачке чете сачињавати Словенци, Срби и Хрвати из аустро-угарске монаркије, требати ће да буде добро упућен у суштину националнога нашега питања, а и одан му душом и тијелом онај који ће да га руководи. Не ради се само о војничкој стеги и дисциплини, јер то је у овоме случају само формална страна, већ је у питању нешто што је много више, а то је дух који легије скупља и који их води. Бити сретне руке у избору човјека коме се то повјери, значи имати већ унапред половину успјеха.

Познавао сам отприје, још из Хрватске, потпуковника г. Милана Прибићевића. Напоменем његово име. Учинило ми се да сам добро погодио. Њ. Височанство Престолонасљедник Александар изјави ми да ће бити добро ако сам лично пођем до њега и с њим се споразумијем, јер он је командант I прекобројнога пука који силно воли и тешко ће хтјети да се с њиме растане.

Пођем у Свилајнац гдје се је са својим пуком налазио г. потпуковник Прибићевић. Саопћим му сврху мога доласка. Након дуга преговарања и зрела размишљања дођосмо до одлуке која је сретно ријешила обоје. Г. Прибићевић изјави да се са својим пуком растати не може. Али се и не боји никаква ни посла ни преоптерећености. Он је вољан и спреман да се приме команде легија па било их колико му драго. Што више то боље. Тек нека се влада за добре побрине за њихово смјештење. А за њихов напредак и успјех он ће се сав заложити душом и тијелом.

Вративши се у Ниш саопћио сам резултат свога пута у Свилајнац и Њ. Вис. Пријестолонасљеднику и влади. А како сам из Лондона био питан брзојавно за успјех, послао сам путем српске владе ову шифрирану брзојавку:

„Добровољце дочекивати ће у Солуну посебни повјереник. Он ће водити бригу око превоза и конака до Ниша. У Нишу примати ће их bureau ad hoc, руковођен по инжиниру Густинчићу који ће их даље предати војеној команди у Свилајнцу. Тамо ће их организовати и образовати потпуковник Милан Прибићевић. Нека се одмах почне са скупљањем. Повјереник ће поћи у Солун чим буде јављен долазак првих добровољаца. Влада је преузела ликвидацију трошкова превоза из Америке у Солун. Превоз има бити израван, без обзира на црногорски аранжман, јер би то ствар само отешчало, како се је у неким случајевима и показало. Ангажујте наше енглеске пријатеље, да код своје владе испослују, ако већ није могуће бесплатан превоз, а оно барем знатнији попуст. Посланике на страни влада је информирала. Гледе заробљеника у Русији воде се међу владама преговори. Од њих образовати ће се чете које ће се употребити према потреби и ситуацији која ће се створити. Пупин обавијештен посебно. Лекчевић болестан опасно. За Мандића интервенирао. Мнијење о офанзиви примљено као пријатељски уважени израз. Лежао сам болестан, за то малко отегнуо одговором.“

У то исто вријеме радило се о једној другој важној ствари. У Русији налазило се много и много тисућа заробљеника Срба, Хрвата и Словенаца из аустро-угарске монархије. Велики дио њих драговољно

се предао, управо прешли су на страну руску. Из тих елемената дало би се саставити лијепих чета које би се могле употребити за народне сврхе. Могло би их се употребити као помоћ Србији у операцијама које их не би водиле у борбу са њиховом браћом, а како прилике показују и како се развијају бити ће и још каке нужде да се бране заједничке границе будуће отачбине-државе против незаситних сусједа Талијана и Румуња. К томе, када се доврши рат, требати ће тјерати њемачке и махарске чете из наших крајева, да и не говоримо о томе како ће требати конференцији мира послије рата придонијети аргуменат оружја да нагласи и потенцира трибут наш што смо га жртвовали за слободу лијевањем крви.

Преговори о томе вођени су између српске и руске владе те су и довршени повољним успјехом. Руска влада преузела је у своју дужност financiрање тих чета и потпуну њину опскрбу. Како су пак, те чете, имале бити образоване само од оних Срба, Хрвата и Словенаца који се сами, добровољно пријаве, било је потребно да се пошаље неколико интелигентнијих људи који би војно-пљеницима могли да протумаче у чему се ствар састоји и за чиме се иде. Тако су послани гг. Мирко Комненовић, посједник из Ерцег-Новога, те два професора др Јосип Миличић и Блаж Рукавина.

Посао скупљања добровољаца, док је некако успијевао и у јужној Америци и у Русији, није полазио за руком у Сјеверној Америци. Разлози су познати. Ну хтјело се је свакако да се и оданле добије штогод војске. За то сам у споразуму са владом замолио проф. г. Михајла Пупина да опрезним начином, без повреде неутралитета, преко поузданика узнастоји наснубити што више добровољаца. Послао сам му, исто тако путем српске владе, ову брзојавку:

„Дјеловањем и посредством југословенскога комитета у Лондону образује се југословенска легија којој је сврхом и циљем одбрана народних наших интереса у свакоме смјеру. У ту легију примају се у првоме реду чланови нашега народа из аустро-угарске монархије, а добро су дошли и они из других крајева да помогну ослободити неспашену браћу. Пријава је стигло већ више стотина, а очекују се и друге. Чим више тим боље; чим више тисућа, тим сигурнији и већи успјех.

Како у Сјеверној Америци има безброј Срба, Словенаца и Хрвата за жељети је да се у што већем броју пријаве у легију и дођу овамо. Трошкови превоза из Америке овамо осигурани су. Превоз има бити из Америке у Европу, по могућности изравно у Солун, гдје добровољце

прима посебни изасланик који их шаље у Србију, гдје се образују у чете и изучавају војнички.

Умољени сте најусрдније да начином и средствима који Вам се чине најподеснијим, преко поузданика и југословенскога комитета у Лондону и југословенскога одбора у Chicagu и Ваших повјерљиво скубите добровољце, те да их снабдите за пут средствима која ће Вам уз благодарност бити накнађена...“

Полазећи у Ниш из Лондона имао сам више разговора са комитетом о послу што га имам да изведем. Међу иним тангирало се и питање државног уређења након уједињења које нијесу сви чланови једнаким оком гледали. Претежити дио гледао је неку конфедерацију земаља, а не уједињење народа као једне јединствене цјелине. За то ме неки потакоше да сондирам код владе и код појединих министара како они на ствар гледају.

То сам и покушао, али до резултата нијесам дошао никаква. Рећ би да се је ствар чинила још сувише раном. За то и нијесам могао ништа о томе да јавим г. Трумбићу у писму од 15 јула 1915 којим му пишем:

„Драги Анте, 30 јуна брзојавио сам Ти одговор на Твоју депешу гледе легије и другога што је било за одговорити. На одговор си нешто дуже морао чекати, јер ме неко вријеме није било у Нишу, већ сам лежао болестан у Свилајнцу. Био сам, наиме пошао у послу уређења легије у Свилајнац до потпуковника Милана Прибићевића да га замолим нека се приме образовања и приготављања легије за њену сврху. Он је командантом I прекобројнога пука којега никако није вољан оставити, па смо удесили тако да ће он уза свој пук имати и легију. То је најбоље ријешење, јер је он веома способан и врстан вођа, к томе је веома наображен, а душом и тијелом је једнако одан и воли Хрватску као и Србију. Боравећи код њега одвезосмо се једнога поподнева у Дубље, село крај Свилајнца, гдје је батаљун његових војника, те нам се на повратку поплаше његови виловити коњи и ми испадосмо из кола која се преврнуше. Он је јефтиније прошао од мене, јер му је само натучена нога, ну ја сам однио тешке контузије на рамену и кољену, а на лијевој нози сам и доста велику рану задобио. Сада је већ све добро, тек бих, по казивању лијечниkову, на десноме кољену могао однијети један стални барометар. Због тога ћу ваљда морати некуда у топлице да се тај ђаво излијечи док је на фришку, да не буде - све што кашње све то јаче туче.

Овдје су прилике доста тешке. Све живе у некој тешкој неизвјесности. Нико не зна данас што ће сутра донијети, иако је вјера у

коначну побједу савезника још увијек тврда. Чујем и слушам мнијења полаг којих Србија може и да буде прегажена, па опет људи не здвајају, јер то не држе дефинитивним успјехом кајзер-ћесаровим. Вјерује се у Русију која, попут зиме, кад већ није угризла зубима ошинути ће репом, а поврх тога, људима никако не иде у главу ни помисао да би могла подлећи страна на којој се налази Енглеска која нити познаје пораз, нити пушта из зуби што једном захвати.

Мој пут у Петроград пао је у воду. Сада су у Русији такве прилике да, како овдје мисле, неби имало никаква смисла заподијевати било шта у нашем питању...

Гледе диспозиције у правцу о којем смо говорили не могу Ти ништа јавити. Људи одтрсују своје свакодневне послове, па не могу никако да их добијем на један серијозан и трајнији разговор. Све је под знаком хитности која се мени приказује неким плаштем који има да преда мном оправда закопчаност, на коју наилазим. Умјесто да и сами започну дискусију о свим питањима која у то улазе, они вјешто избегавају на све могуће начине чим само и из далека начнем о томе да говорим. Све ми се чини да ће нас евентуални fait accompli затећи као телад пред новим вратима, па се не ћемо знати кренути ни лијево ни десно, ни напред ни натраг. Или су већ они за себе на чисто што ће и како ће, па ћемо тек да будемо гурнути?

Од пријестолнасљедника био сам веома љубазно примљен у одуљој аудијенцији. Информирао сам га детаљно о свему и посебно му истакнуо оне моменте о којима смо разговарали. Чини утисак веома озбиљнога и паметнога човјека. На народ и на народно наше питање гледа широким погледом те не показује никакве тјесногрудности. Бити ће срећа, буде ли наша интелигенција у сва три дијела народна прожета једнаким таким мислима и осјећајима. Јер за народ је ласно, он је сав за све добро, само да га тзв. интелигенција не квари...

Јави ми што и како се мисли даље, сада када сте, како читам, предали memoire Crewu умјесто Greyju. Какви су твоји погледи на ствар и што је од којега члана комитета, јер чујем да су неки отишли у Сјеверну и Јужну Америку, ну позитивно не знам ништа.

Овдје је живот мизеран, станови испод критике, а скупоћа да није била већа ни у Паризу за опсаде. Овдјешни пословни свијет није ни трговац ни обртник, он је сваки само пљачкаш и прости разбојник".

Него у ствари сондирања мнијења о будућем уређењу државном ипак сам нешто учинио. Видећи да усменим путем не могу никако

да дођем до било каква одговора или објашњења, држао сам да ћу бити боље среће покушам ли писмено. Напишем неки своје врсти меморандум у којем изложим своје мисли о томе и предам га г. министру-предсједнику Пашићу. Рачунао сам овако: сада ће ми он свакако објаснити своје мишљење. Ако се ма у чем не слаже, казати ће у чем и за што се не слаже. Ако се слаже, тим боље, јер нема разлога да се још боље и потање не објаснимо.

Предам му меморандум 21/7 1915. Прођоше једва два дана сретнемо се на променади. Он ме призва и каза ми: „Прочитао сам оно Ваше. Оно је врло добро. Потпуно се слажем.“ Хтио сам да малко зађемо разговором у ствар, ну г. Пашић пође преко свега као да ничега и нема и да га се и не тиче. И са меморандумом био сам тамо гдје и без меморандума.

Меморандум тај одштампан је у првој свесци *Из Емиграције* у одјељку *Крфска Декларација* стр. 107-115.

Моја акција у Америци, поименце чикашка резолуција, била је у Нишу и уопће у Србији веома добро примљена. Кудагод сам дошао било ми је то посебно признато. Неки су дали израза дивљењу што сам успио у тако кратко вријеме, а још поврх тога уз тако бројно судјеловање свих трију елемената.

Ну уза све то, помно мотрећи прилике и људе, опазио сам да има нешто што то задовољство не чини потпуним. Мени, истина, није ништа речено и други на моме мјесту не би можебит био ништа ни замјетио, али сам, на несрећу или срећу нека Бог зна, већ по природи и сувише осјетљив и пажљив. Слушао сам са свих страна панегирике чикашкој резолуцији као првој манифестацији што су је учинили Срби, Хрвати и Словенци заједнички и као једно. Ну толико пута истицано је да је могла бити још крепча и јача, још пунија и садржајнија. То је био један... али, за који сам узалуд питао што је то што јој недостаје. Када сам о томе питао министра унутрашњих дела г. Љубу Јовановића с којим ме вежу пријатељске везе већ преко двадесет година, каза ми он: „То не значи ништа и томе не требаш придавати никакве важности. Мораш знати да је то већ тако у нас. Све се обара и слаби у вриједности. Ништа не може да остане у својој пуној снази и цијени. Није то ни плод неке злоће или малиције, већ просто неки несташлук и буржикозност.“

Међутим изиђе први број *Југословенскога Гласника*, омладинскога листа који је, као и што је посвема разумљиво, стајао под покровитељством извјесних кругова. У њем изиђе и приказ о чикашкој

скупштини и резолуцији из пера једног омладинца - родом Црногорца. У томе приказу вели се о резолуцији да није посвема јасна и потпуна. Та је тврдња постављена без икаквог образложења, јер се не вели ни за што није јасна ни у чему је непотпуна. Свака је критика не само допуштена, већ управо пожељна. Али свака критика мора и образложити и оправдати оно што каже. Јер само је оно критички што се оснива на разлогу. Разлог може бити оправдан или неоправдан, више или мање, према чему вриједи и критика. Тек разлог мора да буде. Без разлога није критика већ пуко набацивање ријечи.

Кажем то уреднику *Гласника* и неким другим лицима која нијесу била индиферентна према листу. Мало по мало ипак избије клин кроз врећу. У резолуцији, рекло се, нема спомена о династији, а требало је то посебно нагласити.

Тај ми се приговор показао неоснованим. Нама се ради о томе да пред читавим свијетом манифестирамо и нагласимо народно јединство Словенаца, Срба и Хрвата. Из те максиме логиком и нуждом народнога самоопредељења захтијевамо ослобођење испод ига аустро-маџарског и уједињење са истокрвном браћом у Србији. То је, у кратко речено, битност нашега народно-политичкога проблема. То је истакнула и чикашка резолуција. Све друго, што би се у њој било истакнуло, било би секундарно, могло би бити и лијепо и било коме пријатно, ну нити би било есенцијално, битно, нити би народни проблем као такав ријешавало.

Толико са принципијелне стране речено. Да и не говоримо о томе да чикашка скупштина није била компететна за ријешавање тога питања, као ни о томе што би се све било излегло из расправе у којој би се било дало повода и прилике Јефтићима и Крмпотићима да распојасају оргије страсти са циљем и сврхом с којима су и дошли на скупштину.

Када сам одтрсио све послове што сам их имао у Нишу да посвршавам стао сам да се спремам у Русију. У Петрограду има доста посла да се информишу кругови и званични и приватни. Као нигдје другдје тако ни тамо нијесмо нигда ништа подузимали да народно наше питање разбистримо онако како оно захтијева. Гдјекоји покушај популаризовања, да тако речем, српског империјализма, био је у многим руским круговима примљен и сматран као нека конкуренција бугарском империјализму. Ну национално наше питање, као национални наш проблем, као питање наше расе, као животно питање народне јединице Словенаца, Срба и Хрвата нигда није било ни постављено ни изнесено ни пред руску владу и њене представнике ни пред руско јавно мнијење.

Сада, када је рат то питање и нама самима наметнуо, јер ми са тим питањем нијесмо у рат ушли, нијесмо га, што више, још у себи били право ни ријешили, сада нам је криво што га други не познају онако како бисмо то ми хтјели, а како га, до јутрос, ни сами нијесмо познавали.

Поврх тога задавати ће у Русији доста посла и скупљање добровољаца међу заробљеницима и интернираним. Југословенске легије су најважнија творевина и највеће дјело у читавом нашем ослободилачком дјеловању. Можемо ми говорити и приповиједати што нас је воља и колико нам драго, легије ће бити дјела, оне ће чином документирати све исповјести, по њима verbum caro factum erit. За то њима треба посветити сву снагу и све силе.

Код владе српске нијесу били за то да идем у Русију онога часа. Лом руски био је у пуноме јеку, војска узмакнула пред Нијемцима. Сада су тамо забављени својом невољом и толиким неприликама, па нећу моћи ништа да урадим. За који мјесец бити ће то посве иначе и прилике повољније. То ме аргументирање није освједочавало. Руска невоља је моментана. Наша акција није ни тек за данас, ни за сутра, већ за будућност. Треба њоме отпочети што прије и тјерати је без престанка. Што се год више добра уради унапред вриједи и добро ће доћи доцније.

Господа су ипак остала код свога мнијења. Када је то исто мишљење изјавио и посланик Русије књаз Трубецкој с којим сам имао разговор добра два сата, није ни мени преостало ино ван да се о томе покорим.

Ма што да сам подузимао у Нишу да дођем до везе са својима код куће све је био узалуд. А било ми је много до тога стало да сазнам што је од мојих, тим више што сам сазнао да је за мном издата тјералица, да сам под казненим поступком ради велеиздаје и да ми је све конфисковано. Одлазећи од куће оставио сам све онако како се налазило, нити сам што уредио, нити гледе било чега учинио било какве одредбе. Док сам по првобитним намјерама и договорима са пријатељима држао да ћу се, када све добро изсондирам, повратити кући и онда ћемо се одлучити на акцију, остао сам већ с прва маха дефинитивно напољу и изгубио и траг повратка. Пошао сам, штоно ријеч, као гуска у маглу.

(ДОБРОВОЉАЧКЕ ЧЕТЕ - /наслов прир./ - фрагмент из књиге Ф. Поточњака *Из емиграције II*, Загреб, 1919. стр. 18-24.)

Јован Радонић

НИКОЛА ПАШИЋ И СРБИ У УНГАРСКОЈ

[ЈОВАН РАДОНИЋ (1873–1956), историчар, професор Београдског универзитета, члан САНУ. Написао више дела из наше историје (*Историја Срба у Угарској, Западна Европа и Балкан, Гроф Ђорђе Бранковић и његово доба*...), допунио *Историју Срба* К. Јиричека…

У Нишу борави од доласка српске владе, јула 1914. до пролећа 1915. године, где је радио као шеф Главне војне цензуре. Припадао је групи интелектуалаца која је имала за задатак да, на основу научне грађе, пише о српским крајевима под Аустро-Угарском. У Нишу ће објавити брошуру *Срби у Унгарској*, а на Пашићев захтев, припремиће меморандум за скуп у Букурешту, где ће образлагати оправданост претензије Србије на Банат.]

ЈА САМ ДОШАО У БЛИЖИ ДОДИР с Николом Пашићем на почетку великога светскога рата. Већ у септембру 1914 године рече ми, једном приликом, Пашић да би добро било, на основу поуздане грађе, приказати најстарију прошлост Срба у Бачкој, Банату и Барањи. „Било би корисно, говорио је он, ако би се могло доказати да смо ми у тим крајевима старији од Мађара. Сећам се, наставио је Пашић, да сам давно, још као млад човек, читао код Шафарика, а чини ми се и код Первољфа, да су Срби у те крајеве дошли много раније од Мађара. Види ти то, знаш, да ли се ја добро сећам, а опиши још и однос Срба у Унгарској према Мађарима и Бечу; јер ће нам то, можда, једнога дана требати.“

И ако на војној дужности, успео сам ипак да за сразмерно кратко време објавим у Нишу књигу „Срби у Угарској“, која је 1915 добро дошла пок. Ст. Новаковићу, како ми је сам говорио, при изради његове студије о нама у Revue de Paris.

Маја 1915. позват сам у Ниш Пашићу. Тада га је много интересовало питање Баната. Распитујући се о положају српских манастира у Банату, о времену њихова постанка и њиховим заснивањима, рекао ми је да ће наше претензије на Банат требати поткрепити не само економским

него и етнографским и историјским разлозима. „Треба, говорио ми је Пашић, да пођеш у Букурешт, па да онде с Пајом (Маринковићем) спремиш меморандум за велике силе, у коме ће се показати да су наше претензије на Банат оправдане.“

Пред полазак у Букурешт отишао сам у нишко окружно начелство да примим од Пашића последње инструкције. Ушавши у Пашићев кабинет, затекао сам онде пок. д-ра Лазу Пачуа, тада министра финансија. Разговор је одмах почео о Банату, о коме се Пачу такође много интересовао. У разговору с Пашићем и Пачуом, замолих Пашића да ми, ако је могуће, означи у главним потезима како замишља границе наше будуће државе.

Пашић устаде, приђе зиду на коме је разапета била карта југоисточне Европе, те једним лењиром пође да повлачи границе, почев од истока. Сећам се добро да је границу Баната повукао далеко на исток, вододелницом између хуњадске и крашовске жупаније, а на северу низ реку Мориш. Захвативши Суботицу, Бају, целу Барању и Међумурје, почео је да повлачи границу између наше будуће државе и Аустрије, обухвативши, при том, и Целовац. „А шта је с Грацом, Никола? Зар Грац остави Аустрији?!“ додаде у шали Пачу, срчући кафу и одбијајући густ дим од цигарете. „Много ће бити, Лазо, али буди миран и задовољан, твој Чуруг (родно место Лазе Пачуа у Бачкој),ући ће у састав наше државе.“

На растанку, пола у шали, рећи ће ми Пашић:

„У Букурешту, знаш, немој много да говориш, него више слушај и више се чуди.“

На конференцији мира у Паризу, где сам као експерт за Војводину био члан Територијалне Комисије, запитаће ме једнога дана:

„А да ли је онај твој деспот или гроф Бранковић, како га ти у оној твојој књизи зовеш, збиља мислио да направи велику краљевину од Јадранскога па до Црнога Мора?“ „Јесте, господине Пашићу, мислио је да формира Илирску Краљевину, која би обухватила све јужне Словене. И зато што тадашњи цар Леополд Први и његова камарила то никако нису хтели, него су мислили да се шире на рачун Турака по читавом Балканском Полуострву, зато је деспот Бранковић и завршио свој живот у затвору у Хебу, у западној Чешкој.“ Слушајући пажљиво, Пашић је тихо, више као за себе, говорио: „Бранковић је показао пут којим сада треба ићи. А овај Трумбић, када сам му рекао да је још Бранковић, пре две стотине и више година мислио на стварање велике краљевине, од

мора до мора, сумња у то. Шта има да сумња када му је тако забележено у историји! Имали сте ви Срби преко добрих и великих људи, само је штета што су господа и владике у борби око аутономије заборавили на народ, па је овај економски посрнуо.“

Спремајући интернационални византолошки конгрес у Београду, замолих једног дана Пашића, да нам као председник владе помогне у том великом послу. „Хоћу да помогнем, говорио ми је. Није требало пустити да се први конгрес одржи у Букурешту. Нама је Византија и њена култура далеко ближа него Румунима, наше су везе са Византијом много тешње, па је зато требало први конгрес одржати у Београду. Ако Румуни имају нешто од Византије, добили су то преко нас. Та зар није српски поп Никодим подигао прве манастире у Влашкој?“

Наша прошлост, особито културна, много га је занимала и у дубокој старости. Сећам се да смо једне ноћи, за време ноћне скупштинске седнице, читав сат и по разговарали у министарској соби поред скупштинске дворнице о нашој прошлости. Жагор и гласови из дворнице нису га бунили, он је волео да слуша о начину живота наших владара и властеле, желео је да зна како су се одевали, шта су јели, како су славили, како је прост народ живео, колико је радио за се а колико за властелу. Њега је, даље, много занимао период под Турцима. У разговору о том, пок. Пашић сасвим је добро схватио улогу православне цркве у то доба, истичући тачно да се под њеним утицајем у главном и формирала жива национална свест нашега народа.

„Све је то тако занимљиво и важно, говорио је он, и то ме је вазда увек много занимало. Да сам постао професор Велике Школе и имао више времена, ја бих, можда, о томе још више читао и размишљао. Чудиш се што спомињем професуру, додао је смешећи се. Јесте, предложен сам био за професора Велике Школе на техничком факултету, али ме Ристић није желео видети на катедри.“

(НИКОЛА ПАШИЋ И СРБИ У УНГАРСКОЈ - /наслов прир.) – текст Ј. Радонића објављен поводом годишњице смрти Н. Пашића, под називом: *Сећања на Николу Пашића. – Време*, Београд, од 10. децембра 1926.)

Милутин Бојић

НОВЕ БАНКНОТЕ

[МИЛУТИН БОЈИЋ (1892–1917), песник и драмски писац, новинар. Аутор је четири збирке песама, као и неколико изузетних патриотских песама *Плава гробница* и друге.

За време Првог светског рата, ради као сарадник *Гласника* у Нишу, 1914/1915. године. У Нишу објављује и своје дело *Каин.* Поред тога, бавио се позоришном и књижевном критиком. Повлачи се са српском војском преко Црне Горе и Албаније. Умире у Солуну.]

ВАЉДА ДА БИ СЕ ДАО ЛЕП ОРЕОЛ лиферацији с опанцима, и српски, тако рећи јубиларни, новац је израђен са исто онолико фушераја са колико су рађени и фамозни опанци.

Банкноте израђене за време победоносног рата једног народа остају као леп документ духа тога народа. Наше нове банкноте од 50 динара су тако бедне да представљају срамоту и за онога ко их је радио и за комисију која их је примила, па чак и за народ у коме ће циркулисати.

Ево у неколико речи описа ове последње срамоте:

То је једно парче бедне плавкасте хартије без „васердрука“ и са бедним фигурама мртвачке љубичасте боје. Леви део банкноте заузима један бедни српски војник, који очајно дрема сав искривљен, без живота и готово одвратан. Тако је уметник замислио српског војника после победоносног рата. У другој земљи, за овакво ружење војске испљували би уметника; код нас је добио добар хонорар.

Десни део банкноте представља српска сељанка, врло кисела лица (као да је устала од спавања после пијанке) са сумњивим шишкама и тобож понесеним пластом. Ова је „српска сељанка“ ужасно ружна и са блесавим изразом очију. Уз то има дрзак став рђаве жене.

Бескрајно треба бити захвалан уметнику за овакво „дивно“ схватање српске сељанке, која је била прави херој у ова три рата. По

ономе цртежу, склони смо посумњати да је уметник уопште видео српску сељанку.

Обе ове фигуре су уоквирене једним више него бедним оквиром, израђеним са масом грешака.

Као врхунац свега, банкнота има две грешке. Погрешно је наведен параграф 45. место 145, а сем тога је место да стоји *члан управе*, штампано *члан унраве*.

И то је морало да допуни идилу!

Полеђина?

Ах, та полеђина.

Она са својом кобалт бојом подсећа на етикете пивских или винских флаша, или на што слично. На све, на све, само не на хартију која представља вредност.

Па тек цртежове позадине! То је карикатура, то је више него карикатура: та простачка дрљотина.

Ето тако изгледа, у неколико речи, ова уметничка илустрација српске победе. И то представља вредност од 50 динара.

Један банкар је рекао кад је видео ову банкноту први пут:

„То је готов фалсификат.“

(НОВЕ БАНКНОТЕ – У: *Гласник*, Ниш, бр 82, од 14. априла 1915.)

Милутин Бојић

ГОВОР Г. ПАШИЋА

ЈУЧЕ ЈЕ У НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ г. др Дража Павловић упутио питање председнику владе г. Н. Пашићу да ли су истинити гласови да ће скорих дана Италија ступити у акцију; да се воде преговори између Италије и сила Тројног споразума и да су ти преговори у великој мери већ завршени. По ономе што се у страној штампи говори о тим преговорима, заборавило се на Србију и на нашу браћу Хрвате и Словенце.

Г. Пашић је на ово питање одговорио:

Доиста са разних страна долазе гласови да се воде преговори између Италије и Тројног споразума. Ти гласови за сада још нису званично потврђени, те, према томе, не можемо знати уколико су оправдани. Често се дешава да се пуштају лажни гласови само да изазову говор и да се могу том приликом сазнати и расположења појединих кругова. Ја за сада не могу да поклоним пуну веру тим гласовима и не могу да верујем да су они оправдани. Зато што држим да Италија поштује принцип народности, принцип помоћу кога се она ујединила (Тако је!), верујем да она неће напустити тај принцип у времену када се решавају разна национална питања. Италија је постала на принципу народности, она мора тај принцип чувати до краја, јер ако га напусти, онда је напустила и основицу на којој је своју државу подигла. Држим да Италија, ако узме учешћа, ићи ће заједно са силама Тројног споразума и поштоваће принцип националиста а своје интересе у Јадранском мору подесиће тако да од тога не буде штетних последица ни за нас ни за њу; да отуда не потекне неслога између Југославије: Срба, Хрвата, Словенаца и Италијана. Јер сама слога та два народа може дати довољно гарантије за обезбеђење да надирање Немачке на Средоземно море не може имати успеха. (Тако је! Врло добро!)

Ја држим, рекао је г. Пашић на крају, да се италијански политичари и државници не могу полакомити за једно или друго острво, јер могу

знати да у томе не лежи сила, већ у српско-хрватско-словенско-италијанској слози. Та слога одржаће дуги мир и међу нама и у Европи.

Из тих разлога ја још не могу да поклоним веру тим гласовима и молим вас да будете стрпљиви док праву ствар не сазнамо, и да о томе сада не говорите. А доцније ћемо о томе говорити.

После говора г. Пашића, узео је опет реч г. Дража Павловић и рекао је: Ово питање не сме бити решено без саслушања Србије и гласа Срба, Хрвата и Словенаца. Ми се са нашим пријатељима боримо за правду, слободу и принцип националности. Ако се то питање реши без нашег саслушања, онда неће бити мира ни на Балкану ни у Европи. О овом питању поднећу интерпелацију.

(ГОВОР Г. ПАШИЋА – *Гласник*, Ниш, бр. 84, од 16. априла 1915.)

Милутин Бојић

КАЗНА ЗЛОЧИНЦИМА

ЦЕО СВЕТ У СРБИЈИ СЕ УСКОМЕШАО због недостатка монополских артикала. Цела земља је остала без шећера, петролеума, шпиритуса, палидрваца и других преко потребних артикала. Ова несташица је ужасно отежавала живот у свима крајевима Србије. Најжалоснији факт у целој овој ствари је да се није морало остати без свега овога. Србија је, богу хвала, још увек у могућности да набави и довуче у земљу све ове потребне артикле и, према томе, тражен је узрок свему овоме. И разуме се да је одговор био врло јасан. Српска државна управа монопола је заборавила шта је њена дужност и са једном несравњеном аљкавошћу и лабавошћу бринула се о набавци ових намирница. Да намирница уопште није било, Управа монопола би се вероватно забринула, но како су ови артикли нађени у количини довољној да се задовоље све потребе појединаца, Управа монопола се није бринула да се ови артикли и даље набављају како би се свак снабдео довољном количином потребних му намирница.

Управа монопола је била, у ствари, према некима мати, а према некима маћеха. Она је некоме давала и сувише, док су други остајали без и једнога парчета шећера, без капи шпиритуса, петролеума и др.

Приликом деобе се није водио никакав надзор и није чињено ништа да се спрече евентуалне злоупотребе.

И само зато што је рађено са толико лабавости, могло се десити да се код једног нишког бакалина нађе шест вагона скривена шећера. Овдашњи нишки трговац учинио је ово, разуме се, из чисте шпекулације. Када је то већ констатовано, онда се тај господин, који крије шећер онда када га нигде нема, мора осетно казнити. Српска држава не може допустити да неки трговци тргују с једним монополисаним артиклом на свој начин и да га продају коме хоће. Српска држава мора бити господар, а не разни трговци и шпекуланти.

И као што захтевамо казну за лиферанте из опанчарске афере и за разне агенте који желе да у мутној води лове рибу, тако се и над овим трговцем мора изрећи казна.

Крити шећер и шпекулисати њиме онда када појединци немају ни парчета шећера да засладе млеко деци, злочин је исто тако велики као што је велики злочин тровати војску буђавим брашном и песком и обувати је рђавим опанцима.

Трговац код кога је констатован овај гадан поступак мора бити строго кажњен.

И нека се не остане само на овоме. Нека се изврши строг преглед код свих оних који раде несавесно и који хоће да се богате данас, у најтеже време по српски народ, који хоће да се богате на рачун народа и против народа.

За све злочинце мора бити најстрожа казна, јер ћемо се само тако моћи, бар унеколико, спасити опасне пљачке.

(КАЗНА ЗЛОЧИНЦИМА – *Гласник*, Ниш, бр. 139, од 14. јуна 1915.)

Н. Васиљевски

У НИШУ - СПОКОЈСТВО И ОСЕЋАЊЕ ИЗВРШЕНЕ ДУЖНОСТИ

Дошавши пре две недеље из Русије у Ниш, ја сам се изненадио због оне тишине и мира који у ово време владају у том граду. Упоређујући његов живот у садашњости са животом у новембру месецу, када су због рата у њ дошли становници многих градова Краљевине Србије, морам признати, да у њему сад влада потпун одмор од тешких и јуначких напора, који беху посвећени одбрани отаџбине од силног непријатеља. Ово се види још по томе што је по болницама остало врло мало рањеника, према оном јесењем броју када их је било исувише и када се осећао недостатак медицинске помоћи.

Живот тече мирно и нормално. Кафане су отворене свега од 11 до 2 поподне и од 6 до 9 увече. То и доприноси да се тако осећа овај велики мир, који прекидају само узвици новинарских продаваца.

На улицама мирно иду и раде заробљеници. На лицима свих Срба потпуно спокојство и осећање извршене дужности. У Другој резервној болници, у којој сам се задржао са својим пријатељем из Русије, др К., дочекао нас веома љубазно управник болнице мајор Жерајић, руски васпитаник, који ради од почетка рата без одмора. Кроз његову велику болницу прошло је око 8.000 рањеника. Проценат оздрављења, без обзира на тешке услове о евакуацији, веома је повољан и велики. У његовој болници, због довољног броја просторија и неудаљености од железничке станице, скоро сваког дана одседају иностране санитетске мисије.

Од свих ових странаца слушају се изрази одушевљења и дивљења према последњим победама србског народа. Гледајући ове скромне и покадшто забринуте војнике, који својим изгледом више личе на сељке ораче неголи на страховите ратнике, човек се мора искрено дивити оном силном духу који је српску армију довео до оних победа…

(СПОКОЈСТВО И ОСЕЋАЊЕ ИЗВРШЕНЕ ДУЖНОСТИ /наслов прир./ - одломак из текста Н. Васиљевског *У Нишу и Београду. – Политика*, Београд, од 6. јула 1915, стр. 1-2)

Лаврич

У НИШУ СЕ КУЈЕ ИСТОРИЈА ЦЕЛОГ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ НАРОДА

[ЛАВРИЧ (?) ратни дописник руског *Новое времја* за време Првог светског рата из Србије]

...Ниш се од скора почео да мири с улогом престонице, па се на то навикнуо на пример у ценама за станове, у скупоћи животних намирница и т.д. У осталом, захваљујући контроли становништва, овде се није дошло до онаквих куриозитета до каквих се дошло у Петрограду, и ако се овде становништво за време рата повећало на три-четири пута више него што га је било. Каква је овде тескоба и гушење, то се најбоље види по гостионицама за време ручка и вечере. Овде сразмерно има много гостионица, па су ипак за време јела заузети сви столови и све столице. Јужњаци необично воле гостонице и кафане. За марљивога посматрача овде има увек много материјала.

Страшна епидемија пегавог тифуса, која је овде пустошила целе зиме, гледање безбројнога броја рањеника у току пуне четири године непрекиднога рата (аутор овде сабире и године Балканских ратова – прим. прир.), губици многих милих и драгих, пропаст имања – све је то учинило Србе веома издржљивим, мање друштвеним, па по некад и хладним.

Са великом душевном захвалношћу они, на пример, дочекују руске, енглеске и француске санитетске одреде, али без икаквог спољашњег одушевљења, без раскошних банкета, без излишних фраза. А овде је доиста много санитетских одреда. Захваљујући њиховом пожртвовању, епидемија је већ одавно престала – не само у Нишу, него у целој Србији. Нарочиту бригу према Србији показују Енглези. Скоро сваке недеље долазе у Ниш нови енглески болничари, милосрдне сестре и лекари, издашни, коректни, џентлмени у свему.

Нарочито се мора истаћи заслуга српске заштитнице – супруге пређашњега енглеског посланика, Леди Пеџетове, која ради од самог

почетка рата као најобичнија милосрдна сестра. Срби је доиста обожавају и не зову је другачије него „наша Леди Пеџет". По својој уређености у Нишу се истичу руске болнице, има их две – свака са по неколико стотина постеља. Поред њих имају и бараке за заразне болести. Руси су такође уредили четири бесплатне трпезе за сиротињу. Сви болесници у руским болницама одушевљено причају о руским милосрдним сестрама. Многи су ми са сузама у очима говорили, да је њихов живот спасен захваљујући једино невероватном старању и чувању Рускиња.

Уопште, не само љубав према Русији, него је овде и вера у Русију огромна. То се најбоље могло видети у доба последњег одступања руске војске: ни у српском друштву, ни у српској штампи не чу се о томе ни једна скептична примедба, јер сви одлично знају да са Немачком ратује цео руски народ и да због тога не може бити никакве сумње у победу.

Захваљујући својој уздржљивости, Србин не показује никакво спољашње, јефтино одушевљење. Исто тако не истиче ни своју мржњу према непријатељу. Аустријски заробљеници не могу се пожалити ни на једну увреду, ни на једну неукусну реч. Што се тиче заробљених Словена, они, са српским војницима шетају потпуно пријатељски по нишким улицама. А ти су српски војници тако добродушни у својим кућама а тако храбри на ратишту.

Српски војник понаша се према непријатељу исто као и Руси. У рањенику и у заробљенику он више не види непријатеља, а још мање у побеђеном – само ако тај побеђени сам о томе не напомене. Широкогрудост Срба може се у том погледу мерити само са руском широкогрудошћу. По нишким улицама можете често видети православног свештеника под руком са турским хоџом. Интернирани Немци и Аустријанци врло често галаме по улицама на немачком језику: Србин их просто игнорује. Широкогрудост Срба може се проучавати и у њиховом приватном животу. Ту скоро присуствовао сам једном официрском поселу. Служили су посилни, који су се у исти мах частили са официрима. Код једнога од војника нађе се хармоника, и он поче свирати коло. Официри се нису могли уздржати: поведоше коло заједно са својим војницима… - утисак је био као да нисмо у касарни него у каквој великој братској породици. Код многих српских официра послужују у кућама заробљени аустријски Словени, који, несумњиво, први пут у животу виде такво понашање официра према војнику, па, може бити, слуте и осећају зашто је српска војска непобедна.

Заробљени Аустријанци умели су да оцене такво понашање према себи. Пошто међу заробљеним Чесима и Хрватима има много добрих свирача, организовали су добар симфонијски оркестар, те сада имамо у Нишу свакога петка симфонијски концерт, у чији програм улазе и тако тешке тачке, као што је „1812. година" Чајковскога и „Игра Мртваца" Сен-Сана. Да би смо имали какву такву илузију о престоници, овде имамо и позориште које је увек препуно зачамелих Београђана, јер староседеоци, „Нишлије", претпостављају позоришту добро вино и добру вечеру.

Без обзира на рат, живот у Нишу тече нормално. Никакве трке ни јурњаве, никакве узбуне. Чак и културни рад не само што није престао, него је уз примоћ сила којима располаже – постао чак и интензивнији него што је био до рата. Већина периодних издања била је још у почетку рата пренесена у Ниш. Новине славно пролазе, много новог и свежег унели су у овдашњи културни живот аустријски бегунци – Словенци и Србо-Хрвати. Они су основали и нарочити „Југословенски одбор", који сваке недеље штампа по две-три брошуре о актуелним питањима, нарочито о југословенским стварима. Ових дана штампан је први број новог журнала „Југословенски гласник", који обрађује, у свој ширини, сва питања која су на дневном реду.

Ти исти аустријски бегунци спремају једну нарочиту легију, која ће у потребном моменту, заједно са српском војском, ући у Аустрију ради ослобођења својих земаља од немачког ропства.

На тај начин, Ниш није само српска него и југословенска привремена престоница. Без обзира на провинцијални и неуређени изглед Ниша – ипак се осећа да се у њему кује историја целог југословенског народа, историја будуће велике Југославије. У заједничкој, енергичној и озбиљној заједници на послу о будућности, у овом неугледном граду пружили су један другом руку Словенац, Хрват и Србин. Имајући иза својих леђа тако огроман ослонац какав је братска Русија, они верују да ће се овога пута доћи до ослобођења свих словенских народа.

(У НИШУ СЕ КУЈЕ ИСТОРИЈА ЦЕЛОГ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ НАРОДА /наслов прир./ фрагмент из текста *Како је у Нишу. Новое времја.* - пренела *Политика,* Београд, од 4. августа 1915. Превео са руског: ?)

Џ. Џонсон Абрахам (J. Johnston Abraham)

ТАМНЕ СЕНКЕ

[ЏОНСОН АБРАХАМ (?), хирург из Канаде. Био члан медицинске екипе британског *Црвеног крста* која је, почетком Првог светског рата, била смештена у Крагујевцу.

У Ниш долази са задатком да обезбеди лекове. Своје прве утиске о овом граду објављује у познатој књизи *Мој балкански запис.*]

ВОЗ ЈЕ КОНАЧНО СТИГАО, (на скопску железничку станицу - прим. прир.) и ми смо посматрали неколико веома уморних медицинских сестара и лекара у униформама Црвеног крста, како силазе да протегну своје укочене удове и попију топлу кафу за време получасовне паузе. Сећајући се како смо и сами били преморени након путовања из Солуна, знајући да пред собом имају још једну заморну, дугу ноћ, и да ћемо се са њима видети у Нишу, нисмо им досађивали разговором. Уместо тога, пронашли смо наш купе, убацили у њега своју опрему, и припремили се да се што удобније сместимо за предстојећу ноћ...

Ујутру смо се сви нашли на нишкој станици. То је била Краљевска болничка слободна јединица, под руководством Џејмса Берија. Представио сам му нашег начелника (Мек Ларена - прим. прир.), а онда прошетао наоколо, разговарајући са члановима јединице.

Слушајући њихов одушевљени разговор, њихов оптимизам, њихове планове да се врате на посао врло брзо и буду од користи, осећао сам се врло старо и уморно. Очигледно су били у заблуди да има доста операција које треба обавити, и много нових рањеника који свакодневно пристижу. Рекао сам им за тоталну обуставу ватре, и да је последица тога недостатак посла за хирурге. Објаснио сам им да је земљу шчепала најужаснија могућа епидемија, и да се свака медицинска сестра и свака могућа медицинска помоћ мора сместа мобилисати у борби против ње. Били су врло љубазни са мном, али им се из погледа могло видети да нису схватали право стање ствари.

„Али ми смо хируршка јединица. И дошли смо да вршимо операције“, рекао је један од њих, као да је тиме све било сређено.

„Ми смо, наравно, обучени да радимо сваки посао, али смо у суштини хируршка јединица“, додао је други помирљивије.

Проблем са њима био је у томе што су временски каснили за нама пуна два месеца. Тифус се појавио мало пре њиховог одласка из Енглеске, али је цензура била толико јака, да се није допуштало да било шта процури. Као последица тога, наишли смо на потпуно неочекиване услове.

Било ми је јасно да ће бити потребно бар месец дана да схвате како ствари заиста стоје. А онда, кад буду схватили, знао сам да ћемо на помоћ господина Берија моћи да рачунамо у сваком погледу.

Начелник је већ раније био у Нишу, па је знао да се снађе.

„Скоро је немогуће добити собе за преноћиште“, рекао је. „Откако је, након евакуације Београда, постао главни град, Ниш има четири пута више становника него у нормалним околностима. Прво ћемо покушати у хотелу *Руски Цар*, а ако тамо не будемо могли да добијемо собе, отићи ћемо у команду и пустити их да они избаце некога због нас.“

Ниш је мизеран град са ниским кућама, широким веома лоше калдрмисаним улицама, као и неколико огромних пустих тргова који служе као пијаце. Узели смо фијакер и откотрљали се до хотела *Руски Цар*, трећеразредног хотела који су држали аустријски Јевреји. Ту су нам рекли да немају соба. Начелник је, међутим, знао за хотелску лаж, па се попео уз степенице до свог пријатеља Србина, неког Петровића знајући да он неће имати ништа против ако скинемо прашину с пута. Ту смо наишли на Ану, собарицу - веома ружног изгледа, али зато изузетно предусретљиву особу. Не могу рећи колико је језика говорила, али енглески није био један од тих. Помало исквареног немачког с много гестикулација, комбиновано с њеном ведром интелигенцијом, помогли су нам да добијемо све што нам је требало. Затим је стигао доручак, а потом је дошла на ред посета британском министру, који је привремено био смештен у камп заједно са својим особљем у дворишту Конзулата, и то веома скучено због тескобног простора. Ми смо му пренели све што смо знали о епидемији, и замолили га да нам помогне да се састанемо са председником владе, Н. Пашићем као и са управником Санитарног уреда, уколико је таква ствар постојала у земљи. Било је очигледно да је дошло до видних ужурбаности у званичном свету, јер под хитно стављена је била у погон сва машинерија и обећан нам је

интервју за наредно јутро. Већ се шапутало да је једна висока личност из дворског круга заражена па је људе хватала паника. Почели су да се појављују и написи о томе, па су експерти тврдили да је запрашивање одеће нафталином у праху сигурна превентива. Један мали ћопави Србин, који је говорио изузетно добро енглески, представио нам се за време ручка код *Руског Цара*, и питао ме о енглеским методама лечења, објаснивши да је он био нишки дописник за *Дејли Мејл*.

Лутајући унаоколо тог поподнева по сунчаном дану, Ниш ми је прирастао срцу. Град је био препун оне захуктале гомиле типичне за велеград. Официра у свечаним униформама било је свуда, возили су се кочијама, или ходали улицама, или су пак седели по кафанама. Једини знаци рата били су црни барјаци обешени о прозоре кућа, на тај начин објављујући смрт у породици, као и депримирајући број младих удовица свуда унаоколо одевених у црно.

Трагао сам по радњама за енглеско-српском граматиком, за малу црвенокосу, али најбоље што сам могао наћи био је француско-српски речник. У Београду сам добијао одговоре углавном „Да, имамо“, али у Нишу одговор је свуда био „Не“. У Нишу су се у то време могле набавити само најнеопходније ствари, а и оне су коштале три пута више од нормалне цене.

Ниш је био турска варош до 1876; у њему је била само једна џамија и стара турска тврђава, које су некада уливале страх мештанима, јединствени сведоци остали из времена турске окупације - као још један тужан споменик овенчан херојском славом: *Пирамида од лобања*. (Ћеле-кула).

Тог поподнева одвезао сам се да погледам ту *Пирамиду од лобања*. Она представља својеврстан узорак дивљачког ужаса у Европи. Такву ствар могуће је наћи једино на Балкану. То је хумка сачињена од људских лобања углављених у бетон. То су главе неколико стотина српских родољуба, које су одрубили осветнички Турци након једног неуспелог устанка. Већи део глава је нестао, одроњен ветром и кишом, или су пак кришом биле склањане побожним рукама за хришћанску сахрану. На врх куле постављен је крст, и место је светиња за оне који су остали да живе. Нек почивају у миру.

Река Нишава, преко које се налази један висећи мост, одваја град од тврђаве. Један шанац, који лако може да се напуни водом из реке, иде око ње. Прешао сам мост и прошао кроз древну капију тврђаве без неког посебног узбуђења. Приметио сам да је њен унутрашњи део

био доста простран и отворен. Неколико касарни се налазило тамо, складишта за муницију и поширок парадни простор. Неки од чланова Беријеве екипе који су допутовали са нама истим возом такође су разгледали место. Оно што ме је највише потресло била је апсана са сужњевима, обученим у чудну пожутелу одећу, који су ходали тамо амо у оковима. Задњи пут сам видео људе у гвозденим оковима кад сам угледао групу Кинеза који су радили на изградњи путева ван Батавије у Холандској Источној Индији.

Део нашег задатка је био да се састанемо са председником Српског Црвеног крста. Прешли смо реку и одвезли се до једне зграде намењене овом удружењу и његовом секретару, који је изузетно лепо изгледао одевен у средњевековну свештеничку одежду православне цркве. Доктор Леко је био доброћудан старији господин са снежно белом старинском брадом. Необично је личио на Н. Пашића, Великог Старца Србије, који је тако племенито водио земљу својом усамљеном борбом против суседа колоса, Аустрије. Доктор Леко је био изузетно наклоњен нашим сугестијама. Он је оставио сва расположива средства Друштва нама, и није му падало ништа друго до да нам помогне...

Касније смо, међутим, сазнали да је и један од његових синова био тешко оболео од тифуса у то време, и све то време док је према нама био толико предусретљив и љубазан, очекивао је телеграм којим би му могли јавити о синовљевој смрти. Али ништа од свега тога се није одражавало у разговору с нама. Изгледало је, заиста, да је његова једина брига била да се увери да ћемо ми за ту ноћ добити собе. Директно је телефонирао директору медицинског војног одсека, и лично нас својим кочијама одвезао назад до уреда пуковника Карановића, директора одсека, како би се уверио да ће се он и постарати за нас. Са урођеном самоувереношћу Британаца, међутим, мислили смо да би пре одласка у команду, требало сами да окушамо срећу, па смо ухватили свеприсутног Ивана, курира у Амбасади, да нам помогне. Мора да смо провели неколико сати трчећи унаоколо; али су нас свуда дочекивали с истом причом: „нема слободних соба, попуњено недељама унапред“. У међувремену се, међутим, команда побринула за нас, пошто су били сигурни да ми сами нећемо успети; и када смо већ били потпуно исцрпљени од умора, заиста је било право олакшање када смо сазнали да су нам осигурали спаваћу собу у самом *Руском Цару*. Торбе с нашим стварима већ су биле тамо, и једино их је требало предати Ани. То смо и урадили, захвалног срца и уморних костију. Онда смо сишли на вечеру. Видевши мали, удобни сто који је био слободан, одмах смо га заузели.

И срећа да јесмо, пошто се врло брзо након тога ресторан напунио, и изгледало је као да до краја вечери није више постојало ни једно једино слободно место. Одмах након што смо сели за сто, ушла су два дебела Грка, бесно нас гледајући, а онда отишла. Тек касније смо сазнали да су то била та два несрећника који су због нас били избачени из своје собе, без икаквог претходног обавештења, иако су били гости хотела већ месецима. Два или три сата, потуцали су се унаоколо у узалудном покушају да нађу неки други смештај; и сада, кад су се најзад вратили у хотел, измрцварени и гладни, мора да су били језиво огорчени кад су сазнали да су ти исти људи који су их избацили из њихових соба, такође шчепали и нарочито омиљени сто, који су они обично резервисали за себе. Мали Србин, дописник *Дејли Мејла*, који нам је ово и испричао, био је на неки чудан начин злобно усхићен. Изгледа да му је нарочито задовољство представљало то што ми све то време нисмо ни били свесни колико смо их много изнервирали. Баш тада, Грци нису били нарочито популарни у Србији. Касније су то постали још и мање.

Руски Цар у Енглеској би се сматрао хотелчићем ниже категорије. Био је нека чудна мешавина између кафане, механе и гостионице. Да би стигао до смештајних просторија гост је морао да изађе у двориште, па да се попне уз камене степенице које су водиле до спаваћих соба. Собе су биле пристојно чисте, с бело окреченим неравним зидовима, с подом од цигала и неколико ћилимчића. Кревети су били обавезно прекривени дебелим јорганима омиљеним код свих балканских народа. Осветљавало се свећом, о санитарним уређајима Вам не смем причати.

Нема сумње, то је био најбољи хотел у Србији изван Београда, па би се сва памет и мода увече сјатиле на вечеру. Аустријски власник је увек изгледао као да очекује да га неко убије у рану зору, али, без даљег, његов бизнис је цветао. Мора се признати као комплимент власнику да је држао одличног кувара. Јела су била изузетно добра. Наслађивали смо се прворазредном вечером и чудили док смо посматрали српске официре одевене у златно црвене униформе како вечерају са својим супругама и децом, заједно са по неким посилним у једном потпуно демократском духу. Већина дипломатског кора вечерала је овде, као и акредитовани дописници париских и лондонских листова. Упркос тмурној околини то је било веома весело накинђурено друштво, јер и поред тога што је униформа српских официра врло једноставна, била је изузетно лепа, веома прикладна уз тело у поређењу са нашом непривлачном каки боје. Ту и тамо могли смо приметити по неко енглеско или америчко лице а да не погрешимо; већином инжењери

или трговци нафтом који су се враћали из Русије преко Румуније и преседали у Нишу да би следећег јутра ухватили воз за Солун.

У девет сати ближио се крај вечере, и људи су почињали да се разилазе. Међу њима су биле и три Енглескиње, медицинске сестре, које су изгледале веома уморне и исцрпљене од рада. Имао сам пакет за једну од њих, и то ми је послужило као средство да се упознамо, па су нас оне позвале да их посетимо идућег јутра у њиховој болници. Чим су отишле, приметили смо да је приличан број људи задржао своја места, а затим су пристизали и нови посетиоци. Разумели смо разлог свему томе тек када су на предњем делу ресторана поставили велико бело платно. Кинематографска представа управо је требало да почне, и они који су остали требало је да плате по један динар екстра (франак) за ту привилегију. Скоро сви филмови су били немачког порекла: или велика фарса, или сладуњаве љубавне сцене. Било ми је чудно касније када сам размишљао о свему томе, посматрати српску публику како се забавља, узбуђује, просто се топи у филмовима радости, туге и љубави свог окорелог непријатеља. Људска природа је иста широм света, тако да нико није осећао неприродност времена. Нисам ни ја...

Много пре завршетка представе, повукли смо се. Били смо веома уморни, а пред нама је за следећи дан стајао дуг дневни ред. У кревету сам, међутим, схватио да сам био толико исцрпљен, да нисам могао ни да заспим. Тако сам поново запалио свећу, коју сам извадио из своје пољске корпе, и изабрао једну књигу из свог ранца. Била је то књига *Religio Medici*, једна од оних неколико књига које сам свуда носио са собом. Читајући наглас, тихо самоме себи, милозвучну прозу једног лекара из Норица, лагано сам постајао све мање свестан своје околине, своје исцрпљености, себе. А онда је дошао сан, удварајући се неодољиво својим меким, сивим крилима, а након тога и заборав, све док ме оштро куцање на вратима, насмејано Анино лице са мојим доручком на послужавнику и брз поглед на часовник, нису учинили свесним да је нови дан већ увелико био почео. Болница у којој су радиле Енглескиње налазила се близу железничке станице. Узех фијакер и иструцках се по неравној нишкој калдрми, поред колона воловских кола, натоварених сеном које су се кретале дуж улица с ниским неофарбаним кућама. Свуд унаоколо сретали смо српске војнике сељаке у грубој сукненој одећи, с пушкама и фишеклијама. Они су носили необичне сандале tsepele (ципеле, тј. опанке) са спиралним кожним опутама намотаним око ногу преко шарено извезених charapa (socks), које су биле навучене изнад доњег уско набраног дела чакшира на начин типичан за северну Србију.

Ја сам чешће виђао такве tsepele на нашим пацијентима у Скопљу, јер се оне не носе у Македонији. Овде се, међутим, оне могу купити у сваком дућану где се продају предмети од коже, тако зауставио сам се и купио један пар за себе.

Сама болница била је једна импозантна, општинска зграда, на брзину преправљена за смештај између хиљаду и хиљаду и шесто пацијената. Буквално је све врвело од запуштених, прљавих људи, у одрпаним униформама, који су се мували унаоколо, очигледно без икакве контроле, мада је стражар са натакнутим бајонетом стајао и осигуравао улаз. Дуж ходника, болесници су лежали на душецима по поду, на начин на који смо се сада већ потпуно били навикли. Цело место је мирисало неухватљиво познато. Била је то иста она неописиво загушљива атмосфера, као у нашој болници у Скопљу.

Следећи неколико пацијената у завојима, стигао сам у свлачионицу у приземљу, и тамо пронашао три енглеске медицинске сестре. У центру те просторије била су постављена четири операциона стола, а около њих клупе. Столови, клупе и сав слободни простор између њих били су попуњени, чак и више од тога непрекидном масом рањеника која се кретала, који су били прегледани, обучени и распоређивани, што се могло брже, како би се направило места за наизглед бескрајни низ осакаћених људи, који су онако безизражајно и врло стрпљиво чекали свој ред. Двојица грчких лекара и три енглеске медицинске сестре старали су се о свим тим завојима. Жене су изгледале исцрпљено и уморно, чак и тако рано изјутра. Мало чудо - радили су у тој истој ужасној атмосфери месецима, сваки божји дан, уз прозор који се никада није отварао.

Када сам ушао, сви су били у послу, па сам тихо стајао и посматрао их, све док ме једна од сестара није приметила, и уморно се насмешила. Двојица лекара управо су прегледала један случај септичне, прострелне ране руке сасвим уобичајени случај, један од хиљаду таквих веома пажљиво.

„Зашто?“, питао сам сестру.

„Не знам“, одговорила је. „Вероватно је у питању тифус. Обично има по четири-пет случајева сваког јутра.“

„Али директор Медицинског сектора ме је још прошле ноћи уверавао да у Нишу у овом тренутку нема случајева тифуса.“

„О, да! Наравно да нема! Али, упркос томе, у овом тренутку их само у овој болници има шест стотина“, приметила је, „ми то не би

требало да знамо. Показаћу вам где су, па неформално погледајте сами. Уколико се о томе сазна истина, влада се боји панике, па тако све овакве случајеве означавају као инфлуенцу (грип). И овако су људи већ доста забринути. Један од лекара је умро овде. Такође је и руска медицинска сестра, која је овде радила с нама, умрла. Одвели су је и неговали је заједно са мушким болничарима. Тамо уопште није било сестара, и нису нам рекли све док није умрла. „Није ничија грешка“, рекла је равнодушно.

Све у свему, било је то веома депресивно јутро. Проверио сам изјаву да је ово место било пуно тифуса. Две од сестара су, како сам сазнао, следећег дана отпутовале за Енглеску, физички потпуно исцрпљене и сломљеног духа. Она једна што је остала, поздравила се са мном.

„Дођите да ме видите, ако икада више поново дођете овде. Сетите се да ћу овде бити потпуно сама“, једноставно је рекла. „Због чега се нисте вратили кући са осталима?“ питао сам.

„Немам због чега да се вратим“, одговорила је утучено.

Није имало више шта да се каже. Била је то монотона, тужна трагедија невољене жене. Била је пуначка и проста, времешна и прилично бледа. Лично се не бих могао забављати с њом. Била је то само још једна напуштена и одбачена особа у струји живота, али била је Енглескиња, и размишљање о њој ме је целог дана чинило утученим. Могао сам је чути како каже „не заборавите да ћу овде бити сасвим сама.“ То је било ужасно. Мрзео сам је због тога што сам се због ње осећао бедно. Те вечери сам и начелника забринуо, причајући му о њој.

„Мораћемо да покушамо да урадимо нешто да је спасемо“, рекао сам намћорасто.

„Свакако. Уколико то не урадимо, сасвим сигурно ће умрети“, одговорио је полако. „Видео сам је када сам последњи пут био овде, и питао сам се да ли ће нам бити од икакве користи. Она, знате, није обучена медицинска сестра.“

Било је договорено да те ноћи треба да наставимо за Београд и погледамо место које је било предвиђено за нову болницу, коју би ми требало да преузмемо. Међутим, ова нам се идеја није допала. Изгледало је као да Срби мисле да ми желимо да побегнемо из Скопља. То нас је узнемирило. Штавише, имали смо осећај да са нашим исцрпљеним особљем не бисмо могли да отпочнемо такав нови подухват, са било каквим шансама за успех. Када смо сазнали уз то да су предложили евакуацију наших двеста педесет пацијената са компликованим

преломима, који су сви већ били дошли у контакт с тифусом, у Београд, у нову болницу, били смо запрепашћени.

„Ово је већ превршило сваку меру“, рекао сам начелнику. „Ако одемо, њима ћемо инфицирати цели Београд.“

„Сувише је безнадежно“, одговорио је он зловољно.

Међутим, после ручка, ствари су се разведриле.

Имали смо договорени интервју с председником владе, Н. Пашићем, и одмах нам је било јасно да смо најзад ступили у контакт са заиста одлучним човеком. Својим благим очима, којима нас је гледало његово доброћудно, старо лице, слушао је наше излагање дотичног случаја, који смо му изнели уз помоћ британског министра и првог секретара. Чим је схватио о чему се ради, ствари су кренуле с мртве тачке. Договорено је да се комисија од три члана, коју чине главни медицински официр, мајор и начелник, упути у Скопље. Требало је да комисија има пленарну моћ. Град је, практично, требало да буде предат њима, а договори које смо били постигли, имали су снагу наредби.

Након тог интервјуа, некако нам је изгледало да се хоризонт свуда око нас разведрава. Имали смо осећај да се више не боримо узалуд с мртвачком инерцијом и пасивним отпором провинцијских власти јужне Србије. Сада смо имали подршку владе; изгледи за скорашње побољшање стања били су већ сада ружичасти; и ми смо, стога, одлучили да би план за Београд требало дефинитивно одбацити, како би се најзад сконцентрисали на нашу сопствену област.

Када смо дошли до те одлуке, мислим да смо обојица осетили олакшање. Обузела нас је неодољива жеља да напустимо Ниш. Желели смо да се вратимо кући. Идеја о тродневном путовању до Београда, у ужасно инфицираном возу, није нам се нимало допадала.

„Хајдемо натраг“, рекао је начелник.

Да би у томе успели, морали смо стварно да пожуримо. Била је права јагма да дођемо до хотела, онда, расправа са ужасним, малим аустријским Јеврејином, власником хотела, који нам је претерано много наплатио, дивље клацкање у фијакеру док је возио калдрмом, и коначно, застој на преласку пута преко железничке пруге, управо пред сам наш долазак на станицу. Сада могу да се сетим како смо зауставили једног Србина у пролазу, натоварили га нашим пртљагом, како смо исплатили фијакеристу, као и наше страшне журбе ка станици, онако натоварени нашим малим пртљагом, и нашег улетања у воз баш пред његов полазак. Униформа неизоставно изазива поштовање свуда на

Балкану. Заузели смо купе, који је вероватно припадао неком другом, и једноставно се утврдили иза својих пртљага и намерно непробојног незнања било ког језика на коме су нам се обраћали. Такав гест је било апсолутно немогуће оправдати. Врло арогантно, али очигледно успешно.

Воз је свуда био препун, а ходници такође полупуни људи, који су током целог тог ноћног путовања престајали у мраку. Светла није било нигде.

Уз помоћ остатка упаљене свеће, две конзерве сардина и пола векне хлеба, некако смо успели да проведемо прва два сата вожње. А онда нас је и свећа издала, и ми смо коначно од чистог премора заспали.

(ТАМНЕ СЕНКЕ – одломак из књиге Х. Џ. Абрахама *Мој балкански запис* / My Balkan log. - *Chapman & Holl, Ltd*, London, 1916./ *Превели са енглеског: Владимир ЦВЕТКОВСКИ и Снежана ЈАНЧИЋ*)

Алис и Клод Ескју (Alice and Claud Caru-Askew)

У НИШУ СМО ИМАЛИ СВЕ ШТО СМО ЖЕЛЕЛИ

[АЛИС и КЛОД ЕСКЈУ – британски писци. Били су у саставу *Прве британске пољске амбуланте,* која се налазила у Пироту. Писали су детективске романе и, како наводи Даглас М. Доло, они су све време ову јединицу помагали од својих ауторских хонорара.

Алис и Клод Ескју долазе у Ниш, после пада Пирота у бугарске руке, и задржавају се до пред саму окупацију града. У свом делу *Рањена земља…*, веома пластично описују Ниш и прилике уочи доласка окупатора.]

ПО НАШЕМ ДОЛАСКУ НА НИШКУ СТАНИЦУ, касно поподне, били смо врло изненађени кад смо наишли на целу јединицу, која се ту задржала на свом путу за Крушевац, и која вероватно неће кренути до вечери. Наше путовање у препуном возу било је веома заморно.

Тада смо их и видели последњи пут као целу јединицу. Након многих промена дуж пута, аутомобили са шоферима те ноћи стигли су у Ниш, и наставили свој пут за Крушевац сутра ујутру. Пошто нису познавали пут, дао сам им једну веома добру мапу земље коју сам имао пошто смо у то време веровали да ћемо и ми, заједно са Војним штабом, кренути истим путем, и да ћемо се, стога, сигурно поново срести. Али, није било тако, па тако више никада нисам могао да добијем натраг своју мапу. То је био губитак за којим сам дубоко жалио, због наших каснијих лутања земљом, пошто другу мапу више нигде нисам могао да набавим, а она једна која ми је била остала, била је нека јефтина ратна мапа, купљена у Енглеској, на којој нису били уцртани главни путеви, а и у сваком другом погледу била је неадекватна. Ону коју сам њима дао, и која је била потпуно тачна, купио сам у Солуну - била је немачке производње и била је прилично јасан доказ њиховог познавања земље. Сасвим сам сигуран да у Енглеској не би било могуће наћи ишта слично...

Овде могу рећи да је болницу у Пироту требало оставити отвореном, након бугарске окупације овог града. Један од хирурга из наше екипе, др Ајот, био је амерички држављанин, и правио је све могуће припреме да остане. Једна или две медицинске сестре такође су се добровољно пријавиле да му праве друштво. Војно медицинско особље, од кога смо ми добијали наређења, проценило је, међутим, да се цела болница исели, а морам признати да је, колико сам ја могао да проценим, то такође била и жеља самих пацијената. То је било нешто што се стално понављало - тај страх да се буде остављен на милост и немилост непријатељу...

Ниш није био толико пун; као што је то био случај и с Пиротом, већина становника већ је била побегла из града. Они срећнији, отишли су до Солуна, пре него што је пут био пресечен; то сада, наравно, више није било изводљиво. До тада смо већ знали да је Скопље пало, мада су стално стизале вести да је било поново освојено. Пошто више није било могуће бежати у том правцу, избеглице су се сада тискале ка Приштини, Митровици и другим градовима, као што је то био на западу Нови Пазар, и већ су почели да стижу гласови о тешким условима који су тамо владали. То је био први наговештај да ће вероватно бити оскудице хране.

У Нишу смо имали све што смо желели. Били смо смештени у једном од хотела, где нам је било прилично удобно - онолико удобно колико човеку може бити у једном српском хотелу изван Београда, где о неком луксузу није могло бити ни говора.

У оваквим хотелима, цена се обично одређивала по кревету, а не према соби. О овој цени коначно су одлучивале градске власти, у односу на положај хотела и квалитет смештаја који се нудио, и засигурно је била врло скромна; у својој спаваћој соби обично бисте нашли и одштампани списак осталих хотела у граду, са њиховим прописаним ценама. Ако је соба била довољно велика, обично је имала три или четири кревета, и изгледа да се мало пажње поклањало томе на који ће начин они бити расподељени и попуњени. Осим кревета, у соби је заиста било мало намештаја, а услуга је била таквог квалитета, да се готово могла и занемарити. Обично је ту била једино собарица, о чијим се способностима да пружи ваљану услугу, није баш много водило рачуна.

Не смете очекивати да вам ципеле буду очишћене. То би већ представљало мешање у посао веома исплатљивој уличној индустрији, која је, на југу, обично у рукама турских дечака. Они су заиста добро

обављали свој посао, а за то бисте им платили један пени, или нешто слично томе, мада је и овде, као и у већини других ствари, страни утицај створио склоност ка подизању цена...

Храна се углавном наручивала према јеловнику. Било је много јела која су била типично српска, а у свима је обично главни састојак била паприка. Паприка може да се једе цела - пуњена месом - али је чешће била послуживана као нека врста салате, које су се, пошто постоје различите врсте паприка, међусобно разликовале по својој јачини и укусу. Сељаци је користе као основу за готово све врсте јела. Зидови правих српских кућа украшени су венцима овог поврћа, црвеним и зеленим, који се суше на сунцу - што је врло карактеристично.

Што се осталих намирница тиче, за спремање се врло обилно користе маст и уље, па се несташица ова два артикла касније веома јако осетила.

Од свих правих српских специјалитета, можда је најукуснија њихова пилећа супа. У припремању овог јела ни на чему се не штеди, и оно може бити засебан оброк, пошто се цело пиле може послужити као једна осредња порција.

Не смем, такође, заборавити да споменем њихову урођену склоност ка прасећем печењу, које се не може често наћи у хотелском менију, пошто је обично резервисано за празничне дане, када се цело пече на примитивном ражњу, испод кога гори ватра од дрва, који је постављен на неком згодном месту у природи.

У нормалним околностима, јаја има у изобиљу, а омиљени начин на који се једу је у облику палачинке; такође, можете потражити и пржена јаја, али су поширана јаја била новина која је дошла као изненађење, када сам је уводио у различите куће у којима смо боравили, и када су настали проблеми у погледу хране.

Свеже млеко нисте могли увек пронаћи, а бутер је у свим временима био реткост. Ускоро смо стекли и ту навику да свој чај пијемо на начин омиљен у овој земљи - веома врућ, слаб и сладак, са кришком лимуна унутра, онда када се лимун могао набавити - и из чаше. Онда када смо сами покушавали да направимо такав чај, обично би испао сувише јак; да буде баш какав треба, треба да буде бледожут, боје ћилибара.

Чудно је то како човек лако прихвата навике других земаља. Код куће ми никада не би пало на памет да попијем кафу, нарочито ону јаку и црну, у било које доба дана, али је на Истоку то изгледало сасвим природно. Код Турака је навика да се пије кафа готово порок, што је

већ свима знано; али је за мене изненађујућа чињеница била та колико се порок може лако усвојити. Елис том пороку никада није подлегла што је била ствар на којој сам јој био тако себично захвалан, пошто ми је то често омогућавало да, уместо једне, добијем две шољице кафе.

Вино се обично могло набавити - наравно, говорим о оним релативно нормалним временима пре повлачења - али оно је било лошег квалитета, јер иако има пуно винограда, па и оних заиста квалитетних, правилно гајење грожђа дуго се занемаривало. Можемо ли се томе уопште и чудити, ако знамо да је земља већ годинама ратовала? Није се могло набавити ни било које увозно вино или пиво; пиво се некада доста увозило из Немачке, али тај извор снабдевања није дуго опстао. Неколико српских пивара није могло да задовољи потребе целе земље, па се често догађало да га уопште није ни било - што је било жалосно, јер је обичан народ углавном волео своје пиво.

У Нишу су се залихе пива трошиле веома обазриво. Нигде се није служило пре једанаест сати, и често би ме забављало да гледам како се послушни грађани окупљају по хотелима и ресторанима око пола једанаест, стрпљиво седећи за малим столовима, који су деловали потпуно празно без уобичајеног реда чаша испред њих. Како би откуцало једанаест сати, конобари би се растрчали наоколо са пуним криглама; али пошто је количина овог пића била увек ограничена, свака од тих жедних душа била би срећна ако је могла да добије још једну криглу пива, јер би се отприлике до пола дванаест читава та расположива количина углавном потрошила. После тог времена, пиво се више нигде није могло добити до шест сати поподне.

Овакво затварање хотела и ресторана за време одређених сати током дана није било само последица недовољног снабдевања пивом. Постојао је, такође, и пропис који су санитарне власти донеле за време епидемије тифуса, а који овде још увек није био укинут, као што је то био случај са другим градовима - на пример са Скопљем. На самом почетку нашег боравка овде, ти су прописи били веома строги. Они, наравно, нису погађали нас, пошто смо у болници били стално заузети, али постојала је и једна продавница која је правила врло укусне ситне колаче, па је дамама тешко падало то што их нису могле набавити у време када им је то било најпотребније - време чаја. Све продавнице и места где би се људи могли окупљати и, на тај начин, ширити инфекцију, била су у одређене сате затворена; као и за пиво, и за колаче се морало чекати до шест сати поподне.

То ме је подсетило на страшну жељу за колачима, слаткишима и свему те врсте, коју смо осећали за време гладних дана током повлачења - вероватно због оне људске проклетости, пошто их тих дана никако нисмо могли набавити, а можда и због тога што људски организам и заиста има јаку потребу за слаткишима. Сећам се да сам просто жудео за џемом - иако га код куће нисам ни пипао. И смејао сам се - али то је био онај смех из саосећања - када је једна дама која је била са нама, у једном тренутку патетично узвикнула: „Ох, шта бих сада дала за један пудинг с џемом!“ Она је то заиста рекла са јаким емоцијама иако нисам могао ни замислити да се било шта, ни упола толико обично као што је пудинг с џемом - икада могло појавити на некој трпези у Енглеској...

На срећу, мислим да никада нисмо остали без шећера - мада смо га у то време врло скупо плаћали.

Вратимо се просечном српском хотелу. Тамо нисте смели очекивати ништа што је налик луксузном смештају са гостинским собама. У њима је увек постојала једна велика заједничка сала, која је обично била отворена и за пролазнике, као сваки ресторан, и ту су се могли срести људи свих сталежа, који су седели једни крај других, у једном заиста демократском духу. У сали није било никаквих украса, осим неизбежних портрета краља и престолонаследника, и евентуално неког избора биоскопских плаката. Што се санитарних просторија тиче, оне су биле у најпримитивнијем стању.

У том нишком хотелу смо остали неколико дана, на свом путу за Пирот, и ту смо последњи пут и видели нашег покојног главног хирурга, капетана Армстронга. На свом повратку из Албаније, пошто му је време рада са Првом британском пољском болницом истекло, нашао је једно отворено, за себе корисно радно место у Скопљу. У болници *Леди Пеџет* постао је врховни хирург и био веома поштован од свих. Тих дана - што је врло чудно - нисмо очекивали тако тешке борбе у Скопљу, па смо молили капетана Армстронга да свој нови уговор откаже и пође у Пирот са нама; али он то није могао да уради. Како се касније видело, био је у центру борби много пре нас.

Од њега смо сазнали неке појединости о српском походу кроз Албанију, који је у сваком погледу био успешан, кулминирајући и коначном окупацијом Драча. Тамо је ручао са Есад-пашом, који је сада, изгледа, склопио споразум са Србијом и био спреман да поступа у складу са савезницима.

По свему што сам до сада чуо о Есад-паши, он је дату реч поштено држао. У много случајева је, приликом повлачења, пружио Србима помоћ, а његова војска - мислим да се састојала од неких пет хиљада људи - никада није била зликовачка, осим у неколико усамљених случајева, који су били ван његове контроле. Католички Албанци су били ти који нису признавали Есад-пашу, који су се противили проласку Срба кроз њихову земљу, и који су били криви за разбојничка дела и убиства, у шта сам касније имао прилике и да се уверим.

Често сам био у прилици да чујем како Ниш називају „великим селом". Овакав опис овог града није одговарајући. Ниш уопште не личи на село - много је сугестивнији, са својим редовима малих, скромних кућа, које личе на предграђе неког великог града. На први поглед, то је само једно обично и непривлачно место. Зими и по лошем времену, Ниш је једно од најдепресивнијих места које можете замислити. Блато на улицама је заиста права ноћна мора. Једном се неко расправљао са мном како ће Ниш коначно прерасти у један леп град; можда и хоће, јер има положај који се само пожелети може, али ће пре тога свака кућа у њему морати да се сруши до темеља.

Пијаца је врло занимљива, али се по својој шароликости и разноврсности не може ни упоредити са оном у Скопљу. Налази се на огромном тргу, у самом центру града - тргу, који је изгледа немогуће избећи, ма где да кренете. Морате га прећи и по сунцу које пече и по киши која шиба, што је чест случај - па не знате шта је од та два горе и непријатније. Пијачним данима ту се сјати разнолика гомила теретних кола, волова и сељака са робом сваке врсте, да је врло тешко кроз њу проћи.

Постоји у Нишу једна јавна институција, које ћемо се увек са захвалношћу сећати - купатило. У Нишу смо се купали. То је било пре отприлике два месеца, и од тада више нисмо видели купатило. Човек би помислио да је град као Скадар у могућности да вам обезбеди ту потребу - али није такав случај, пошто сам узалуд покушавао да га нађем, идући с једног на други крај града. Јасно се могу сетити, када смо били у Подгорици, колико смо завидели једном нашем пријатељу који је био на Цетињу, где је био гост амбасаде. Хвалисао се како има једанаест купатила. Одмах сам се заклео, да ћу, чим за то будем имао шансе, ја имати дванаест.

Само се питам када ћу имати ту шансу!

Купатила (овде се, највероватније, мисли и на купатила у Нишкој Бањи - прим. прир.) у Нишу су прилично луксузна - велики базени у поду, са степеницама које воде доле до њих, опремљена тушевима за топлу и хладну воду. Невоља је била једино што је вентилација била лоша, тако да је врућина када изађете из каде била готово неподношљива.

У већини апартмана постоје по два купатила, а „мешовито купање“ ни у ком случају није било забрањено. Десило се да је један мој стидљиви пријатељ једном отпратио неку даму до купатила, и можете замислити њихову заједничку узнемиреност кад су открили да је из тога схваћено здраво за готово да они намеравају да деле и собу. Када је он целу ту ствар објаснио најбоље што је знао и умео, рекли су му да су сва остала купатила заузета, па заиста нема потребе да чека, пошто су ова два још остала слободна. То што је он инсистирао на томе да ипак сачека, изазвало је њихово изненађење и причинило им забаву.

Док смо ми били у Нишу, тамо се могао видети врло мали број Енглеза. Они су углавном већ били отишли, у једном или другом правцу. Осећање узнемирености било је присутно свуда у граду, и баш као и у Пироту, улице су увек биле пуне избеглица које су одасвуд стизале пешице, носећи са собом своју скромну имовину. Имали су изглед прогоњених, ти јадни људи; оставили су за собом своје домове, и кренули, ни сами не знајући куда.

Још је жалосније било видети рањене војнике, како тумарају сеоским друмовима. То су били они за које није било више места по болницама, и који су се упутили својим сопственим домовима. Лако је претпоставити да је чак и у овој раној фази трагедије ове земље било много оних који нису успели да стигну до свог циља. Могли сте их такође видети и на воловским колима - људе који више нису могли да ходају.

Нишке болнице су, без сумње, биле у ужасном стању. Близу станице се налазила једна велика болница, за коју је било договорено да је прузме једна америчка „мисија“, али је дошло до једног врло дугог и злослутног закашњења, пре него што је било коме од новог особља било допуштено да је уопште и посети. Ишао сам тамо са главним хирургом, али нам је љубазно било речено да не можемо да уђемо на одељења док се све не доведе у ред, а то ће бити тек за дан-два. Ако се сетите да су сви наши јадни пацијенти из Пирота били послати за Ниш, и да су и из свих других праваца стално пристизали рањеници, можете замислити тешкоће са којима се морала борити болничка администрација - и да

због тога нису желели да неки странац, као што сам био ја, види шта се заправо тамо догађа.

Американци, на крају, нису остали у Нишу. Покупили су своје аутомобиле и коначно отишли за Солун, преко Приштине и Битоља. У то време већ је постојала идеја о томе да је Скопље ослобођено, или ће у најскорије време то бити, и сви су желели да се, уколико је то могуће, упуте тамо...

Пратио сам неколицину од ове господе, у једном од њихових аутомобила, на помало авантуристичком путовању за Крушевац. Ишли су тамо да довезу још један њихов ауто, који се тамо био покварио, и за који су се надали да ће га поправити и вратити назад. Циљ мог пута углавном је био да осигурам нешто од наше имовине која је припадала главној болници; нисмо знали да јединица, у ствари, уопште неће ни остати у Крушевцу.

Тај дан ми је остао у сећању као први дан кад сам заиста био гладан. Рано смо пошли, па сам слабо доручковао, надајући се да ћу све што ми је потребно моћи да купим у Крушевцу. Али тамо буквално није имало шта да се купи...

Било је чудно вратити се у Ниш, који је деловао тако мирно на први поглед - након тоталног хаоса у Крушевцу. Али, природно, узнемирење се ширило, мада су власти чиниле све што је било у њиховој моћи да га спрече. Поред осталих упутстава, издале су и званични летак, у коме се становништво Ниша позива да се умири, уз молбу и напомену да град није ни у каквој опасности; мотив овог прогласа био је изузетан, али је све то било само тужно претварање, пошто су се борбе водиле већ толико близу Ниша да би се народ могао обманути. Ниш је, у ствари, пао свега четири-пет дана након издавања тог прогласа.

Стварни ратни услови били су тих дана много критичнији него што смо ми били свесни. За почетак, нисмо знали баш ништа о блиској опасности која нам је свима претила могућим падом Приштине; на то сам се већ осврнуо, као и на успешну акцију генерала Бојовића и Моравске дивизије на југу, која је отворила могућност за спасавање целе војске.

Такође сам већ поменуо и хероизам Моравске дивизије. Највише се истакао Други пук. Овај пук је у потпуности заслужио име које су му дали Бугари: „Челични (гвоздени) пук“. Њихов храбри командант, пуковник Миливоје Стојановић, и његов ађутант, заједно су, истога дана, отпочели жестоку борбу за положај звани „Старача“, близу

Лазаревца - који се налази североисточно од Ваљева. Не мање славан био је и Први пук, под вођством најпопуларнијег команданта, генерала Гојковића, кога су његови војници звали именом од милоште „Чича“ - именом које је готово немогуће превести; борба између Пека и Млаве - североисточно од Ниша - у којој је учествовао углавном овај пук, била је вероватно најжешћа битка овог рата. Сасвим је сигурно да им се Бугари, који су овде претрпели тежак пораз, нису могли супротставити; али шта су Срби друго могли, осим да се повлаче, када им је у позадини претио непријатељ, који је такође стајао и испред њих, а с којим су се они тако храбро суочавали.

Кордон се све више сужавао. Аустријски Немци су давали све од себе да до запада потпуно потуку непријатеља, и да се, спајајући се са Бугарима на југу, повлачење Срба пресече. Могућности за излаз су се сваким даном све више смањивале. Па ипак смо се свакога дана питали када ће савезници доћи и шта су то савезници уопште радили.

Такође смо били веома забринути због неуспеха Грчке да испуни обавезу према свом савезнику, а званично саопштење (извињење) које је објављено у вези с тим што нису поступили по договору, учинило нам се најподлијим могућим. „Наш одбрамбени уговор са Србијом није предвидео могућност да она буде нападнута и од стране Бугарске, заједно са осталим снагама.“

То је, у ствари, оно што је ту било речено. Касније сам имао прилике да о томе поразговарам са једним истакнутим грчким лекарем, који ми је цели тај случај представио у нешто другачијем светлу.

Грчка је на самом почетку рата, рекао је он, била у потпуности на страни савезника. Да смо јој дозволили да нам се придружи, она би то сигурно и урадила. (Ово је у потпуности потврдило мишљење које ми је, месецима раније, о томе било понуђено на „Saidiah-u“.) „Мислим“, тврдио је, „да је став Велике Британије био углавном частан - јер она није хтела да мале државе увлачи у страхоте рата без преке потребе. Али, она је у том погледу била сурова и неумољива, што нас је увредило. Није баш требало да нам тако директно каже истину - морала је да поступи мало више дипломатски. Ми на Истоку не можемо разумети тако директно изражено поштење у стварима од виталног значаја. У ствари - „на овом месту се насмејао“, скоро да би се могло рећи да је частан дипломата или политичар онај који највише лаже - јер зна да му и тако нико неће веровати...

„Последица тога била је“, наставио је, „да сте тим поступком изгубили доста грчких симпатија, а када је до те преке потребе дошло, понашали сте се својевољно, приграбивши грчке бродове и грчку територију, чиме сте изгубили још и више симпатија. Немци су увидели своју предност и нису оклевали да је чврсто шчепају. Тиме су они, упркос Белгији, успели да увере моју земљу да британски захтев да одбрани мале земље није био оправдан. Ми имамо своја сопствена искуства, и већ смо видели ваш неуспех да помогнете Србији. У тако одсудним тренуцима ми не желимо да будемо само оруђе у рукама савезника - излажући себе, што је највероватније, потпуно истој онаквој судбини која је задесила Србију. Тако се о свему томе расправља у Атини, где сада постоји чврсто уверење, које подстичу и немачки агенти, да ће Централне силе добити рат. Жао нам је Србије, али ако се ми нисмо држали нашег дела споразума, ни она, на жалост, није била у стању да се држи свог. Она, природно, није могла да обезбеди људе које нам је обећала за сарадњу - нити су савезници то могли да ураде у њено име. Да су то учинили, ствари би можда текле другачије“.

Тако је наш пријатељ у кратким цртама изнео случај своје земље. То ми је мало разјаснило читаву ствар, али какве су стварне чињенице биле, то нисам могао знати.

Већ сада ствари су почеле да изгледају веома озбиљно и у самом Нишу. Из дана у дан примећивали смо нове и нове заштитне капке, који су били спуштени преко излога. Многе продавнице већ су биле потпуно затворене, а код оних које су још увек биле отворене, осећала се грозничава забринутост у вези са продајом робе, коју су били спремни да дају чак и по цену највеће жртве. То је било време када се све куповало по багателним ценама - вредна крзна су се, на пример, могла купити за неку безначајну суму новца. Трговци који су намеравали да побегну, желели су да скупе сав готов новац који је икако било могуће сакупити.

С друге стране, било је и оних који су намеравали да остану и наставе с послом и након застрашујуће непријатељске окупације. Њихова главна брига била је да осигурају новац који су имали, а који би сасвим сигурно био конфискован уколико би Немци или Бугари ушли у град. Један наш пријатељ је у вези са тим имао чудно искуство. Једном или двапут је нешто ситно пазарио по радњама и остао је без готовог новца. За власнике тих радњи он је био потпуни странац - све што су о њему могли знати било је да је био Енглез и да је био прикључен некој британској „мисији“.

„Пред собом имате дуг пут“, рекли су му, „и биће вам потребан новац. Дозволите нам да вам га ми обезбедимо. Ево вам 3.000 франака - 120 фунти у готовом новцу. Он вам је потпуно на располагању - а уколико вам буде потребно, има га још. Све што од вас заузврат тражимо је чек на исто толики износ у банци у Лондону, који можемо уновчити када се рат буде завршио.“

Наш пријатељ, међутим, није био вољан да се оптерећује таквом обавезом, али каква би то прилика била за неког профитера!

Наше бежање из Ниша, када је за то неизбежно дошло време, било је у још већој журби, него оно из Пирота. Пуковник Борисављевић, који је био главни за здравство - директор српског Црвеног крста - љубазно је на себе преузео обавезу да нас превезе у једним од амбулантних кола, и када је дошао да нас покупи, био је веома узбуђен - више није било времена за губљење.

Били смо на улици, која је била у некаквом метежу. Радило се о неким пљачкама које су се десиле - наиме, било је проваљено у неке продавнице, и њихова роба је била избачена на улицу, како би се разграбила. Како је уопште било могуће зауставити руљу, у условима када је читаво организовано друштво неминовно дошло до свог краја? О српском поштењу вам много говори и то што је било веома мало нереда и пљачки - пре него што је окупаторска војска ушла у град, а како је у том погледу било касније, немамо тачних информација.

Разговарали смо са једним врло старим господином који је држао продавницу мешовите робе у главној улици. Био је очајан - једна заиста трагична личност. Био је исувише стар да би бежао, а није ни имао куда. У претходном, Бугарском рату, изгубио је два сина, па се и он, као и сви други, бојао Бугара.

„Узеће ми све што имам“, јецао је. „Убили су моја два сина - а вероватно ће и мене.“

Покушали смо да за њега нађемо неку реч охрабрења, али је то било веома тешко. Јер он је, као и ми, већ знао да је Србија била напуштена од свих својих пријатеља, и да мора да пати и крвари сама.

Па ипак, док је коментарисао ову чињеницу, у његовом гласу није било горчине. „Не знам због чега нас је ваша велика земља изневерила,“ рекао је, са оном тихом помиреношћу са судбином, „али мора да за то постоји неки јак разлог - који ћемо вероватно тек касније разумети.“

Он још увек није био изгубио поверење у Енглеску, та старина, мада му је руина те велике земље већ гледала у лице.

Ставио нам је у руке некакве разгледнице, као успомену на растанак. Оне су биле узете буквално на ризик са неке гомиле разноврсне робе. Била је то чудна случајност, готово предсказање, да је прва разгледница на коју смо бацили поглед, представљала репродукцију једне славне слике, на којој је било приказано повлачење из Москве. Али, тада смо још увек једва могли и замислити колико ће се скоро страхоте овог чувеног повлачења поновити.

Баш усред те мале сцене, стигао је пуковник Борисављевић са својим колима. „Морате одмах да пођете," наредио је. „Не смемо овде више остати ни трена."

Тада је настала дилема! Наш пртљаг је још увек био у хотелу. Такође смо написали и неке чекове на мале своте новца, а кусур за њих још нисмо били добили. Али, није нам било допуштено ни да одемо по свој пртљаг, ни да сачекамо кусур.

„Да мој син није спреман, отишао бих и без њега", рекао је одсечно пуковник. И тако, пошто је инстинкт за самоодржањем најјачи инстинкт, морали смо да ускочимо у кола тако како смо се затекли, остављајући све наше ствари за нама, да падну Бугарима у руке - уколико власник хотела не буде могао да нам их сачува.

Био је то чудан, мали човек, тај власник хотела; изузетан карактер, и имао је један диван проналазак, за који је толико желео да га донесе у Енглеску, где би био и коришћен. То је, по њему, била једноставна машина, чија би употреба морала не само да оконча рат, него и донесе револуцију у целом свету. Ништа није тражио, осим неопходног материјала за прављење модела.

Био је врло искрен, апсолутно убеђен у непогрешивост свог изума. Сањар, без сумње, који је и сам себе обмањивао - али ко у то може бити сигуран? Заклео се да ће своју тајну однети са собом у гроб, уколико за свој изум не буде могао да обезбеди услове које би он сматрао одговарајућим. Претпостављавам, наравно, да га није требало схватити озбиљно, али природа још крије неоткривене мистерије. Шта ако овај стари човек заиста оствари своју претњу, а његово откриће - које је било у некаквој вези са вечитим кретањем - буде било стварно значајно? У сваком случају, што се нас тиче, сам његов ентузијазам га је чинио занимљивом особом - особом за памћење.

Пуковник Борисављевић, који нам је помогао да побегнемо из Ниша, се касније, можда, сећао својих речи да би у тим околностима оставио и сопственог сина. Управо то је и морао да уради у Пећи, не

усуђујући се да дозволи дечаку, који је имао само дванаест година, и већ боловао услед умора и изгладнелости, да се суочи са изузетно тешким походом преко планина Црне Горе.

Било је касно поподне кад смо напустили Ниш. Одмах изван града било је неко врло стрмо брдо које је требало прећи, а за наша тешка амбулантна кола, која су уз то била и у веома лошем стању, представљало је велики проблем да га савладају. Сви смо морали да идемо пешице, и није било ниједног међу нама који се забринуто није окренуо уназад, док смо одлазили.

Са врха тог брда пружао се леп поглед - Ниш је заиста изгледао мирно и лепо при залазећем сунцу. Али су брда на северу и истоку изгледала мрачна и злослутна, и ту и тамо до нас би долазио мирис дима и тутњава топова, која је парала тишину. Непријатељ је, без сумње, већ био пред вратима.

(У НИШУ СМО ИМАЛИ СВЕ ШТО СМО ЖЕЛЕЛИ - /наслов прир./- из књиге Алисе и Клода Ескјуа: *Рањена земља – Србија каквом смо је видели* /The Skicken Land – Serbia as we saw it - *Eveleigh Nash Company, London*, 1916, p. 144-167./ Превела са енглеског: *Снежана ЈАНЧИЋ)*

Инг. Петар Јовановић – Комита

СА ТАЈНИХ СЕДНИЦА СРПСКЕ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ У НИШУ – 1915.

[Инг. ПЕРА ЈОВАНОВИЋ – КОМИТА, народни посланик у Пашићевој влади, за време Првог светског рата.

У Нишу 1915. присуствовао тајним седницама Народне скупштине са којих је оставио детаљне забелешке.]

НА ТАЈНИМ СЕДНИЦАМА СРПСКЕ Народне Скупштине одржним у Нишу 7, 8 и 10. августа 1915. године пок. Пашић у своме опширноме документарноме говору изнео је узрок европског рата, као и дотадањи рад српске дипломације. Из дипломатске преписке, видело се да су неколико пута наши савезници тражили од Србије територијалне услуге Бугарској, не би ли она пришла на нашу страну.

Још августа 1914. захтеване су жртве од нас. Пок. Пашић је одмах тражио накнаде на другој страни, али ипак под погодбом да се о компензацији ништа не чује, да се не би поколебао дух у српском народу. Последње посебне ноте упућене нашој Влади од стране Русије, Француске, Енглеске и Италије траже категорички, да им наша Влада *да* овлашћење за споразум са Бугарском.

Влада је на те ноте одговорила да претходно жели знати према дотадањим нашим тражењима, шта је за Србију осигурано. Наши су савезници одмах одговорили.

Из тих одговора се види да су нам били осигурани: **Босна и Херцеговина са знатним делом Далмације, простран излаз на море, цео Срем и део Бачке, заједничка граница са Грчком.**

Славонија би се имала такође присајединити Србији, но то зависи од чињенице ко је пре буде окупирао: део Хрватске обећан је био Италијанима, а о остатку да се решава приликом закључења мира. Ипак, Русија, Француска и Енглеска обећаваху Србији и присаједињење Хрватске.

О Банату, граници са Албанијом и Словеначој не говори се, иако је један део Словеначке, као и Хрватске био обећан Италији, а други део резервисан; премда извесне силе-савезнице нису противне да се Словеначка присаједини Србији. Али и то би се имало решавати после рата.

Из нота Енглеске, Француске и Русије види се јасно шта је неоспорно: шта нам се обећава а шта је још у изгледу. И Италија се за неспорне територије слаже са осталим савезницима али не помиње, поред Баната (савезници о Банату нису говорили, јер су очекивали улазак Румуније у рат), границе са Албанијом ни Словеначку; прелази преко Хрватске, и сасвим прећуткује Славонију.

Пок. Пашић тражећи овлашћење од Народне Скупштине за компензације Бугарској истакао је нарочито ово:

„Италија изгледа да зебе од будуће Велике Србије, у њеном непосредном суседству и жели да део Хрватске остане, ако не засебно а оно бар да сами о себи решавају. Али, како Русија, Француска и Енглеска кажу за Славонију да ће је присаједините Србији, ако је ми пре окупирамо, ја верујем да ћемо ми много раније и са већим пожртвовањем долетети браћи Хрватима и Словенцима у братски ослободилачки загрљај но Италијани, који су ено још на граници, тамо ће они осцилирати! А о Славонији и да не говоримо…“

Завршавајући свој говор пок. Пашић је изјавио: „…Ми тражимо од Народне Скупштине овлашћење да продужимо преговоре, а ми ћемо обећати колико се мора… Од нас се тражи да подносимо жртве у интересу Србије и решења целог нашег националног проблема, ослобођења и уједињења свих Срба, Хрвата и Словенаца у једну Државу…“

Г. Настас Петровић је питао:

„Да ли се од нас траже територије одмах, или после рата?“

Пок. Пашић одговара:

„Од нас траже, да чинимо уступке онда када ми добијемо; кад добијемо да дамо.“

Г. Воја Вељковић и пок. Стојан Рибарац после опширних говора траже оставку владе.

Пок. Пашић:

„…Зна се како влада у парламентарним земљама долази и пада. Влада би грешила кад би слушала једног или више таквих а још више би погрешила да чим добије неповољну ноту, бежи; оставка!...“

Г. Јаша Продановић и пок. Милорад Павловић траже да се тог дана не доноси одлука, већ после дан-два, да се сви добро размисле…

Скупштина усваја тај предлог и трећа тајна седница одржана је 10. августа 1915. год. На којој после говора г. Жике Рафајловића и пок. Тоше Станковића (који није давао „ни појату“ Бугарима) да се не да ништа - тајна седница се претвара у јавну.

На тој седници председник пок. Андра Николић даје реч пок. Милану Ђурићу који на крају свога одушевљеног говора предлаже прелаз на дневни ред – резолуцију.

Пок. Пашић у име владе прима предложени прелаз на дневни ред – резолуцију, - која гласи:

„Пошто је саслушала изјаве владине и обавештења дата у тајној седници, Народна Скупштина одајући пошту палим јунацима и понављајући своју решеност да борбу за ослобођење и уједињење српско-хрватско-словеначког народа продужи уз своје савезнике по цену жртава неопходних за обезбеђење животних интереса нашег народа, одобрава владину политику и прелази на дневни ред.“

Овој историјској, најважнијој и најсудбоноснијој седици присуствовало је 128 посланика… Гласало је 127 посланика и то 103 „за“, а 24 „против“.

*

Није прошло ни неколико недеља од седнице одржане 10. августа 1915. год, а сазвана је 4. тајна седница, уједно и последња седница Народне Скупштине на територији слободне Краљевине Србије, на дан 1. октобра 1915. у Нишу.

Пок. Пашић говори:

„Од последње скупштинске седнице до данас ратна ситуација се знатно изменила. Онда су велике силе веровале да ће се Бугари придобити за акцију заједно са нашим савезницима противу централних сила, те да припомогну извођењу и довршењу тешког рата, тражене су од Србије тешке жртве само да се Бугари придобију против Турске. Ми смо њима одмах рекли: да

вазда водећи рачуна о бризи коју воде споразумне силе за нас да нас бране, ми излазимо на сусрет, ми смо и обећали жртве, но те жртве ми морамо везати са наградама на другој страни. Ми смо и вама рекли, да чинећи жртве, ми ћемо обезбедити Скопље, Овче Поље, Прилеп и да имамо заједничку границу са Грцима. Ми смо условили ту нашу жртву са многим другим добитцима које је Србија очекивала и очекује, и тек кад нам се на другој тој страни све надокнади, после свршетка рата и утврђења мира, тек онда да дамо и поднесемо дефинитивне жртве. Иако смо чинили велико обећање, то је зато што смо гледали да одржимо поверење и симпатије наших савезника.

Кад су савезници саопштили Бугарској наше концесије, она уместо приласка нама, одговорила је мобилизацијом своје војске. По извештајима, четворни споразум је ишао и даље но што смо ми обећавали, али то је вероватно чињено, да се Бугарској одузме и та могућност, да се изговарају на њихову неактивност што нису потпуно задовољни, што је наша концесија била недовољна. Она одговара и на те повећане понуде од стране наших савезника - уговором са Турском. Дакле, она се решила да иде са централним силама, и концетрација њене војске врши се на нашој граници.

Чим је Бугарска мобилисала, ми смо се обратили савезницима, да што пре прекину преговоре са Бугарском и да је ултиматумом изведу на чистину. Захтевали смо, да се одмах по ултиматуму огласе ратни односи између сила четворног споразума и Бугарске. Силе су прихватиле тај наш захтев, али са изменама: оне су јој казале , да напад на Сбију, значи напад и на четворни споразум, али нису ставиле услов: да чим не престане да демобилише, да настаје ратно стање. Те тако нисмо могли ни да нападнемо, иако смо били потпуно готови, него смо морали да чекамо да нас нападну; али и то је тешко доказивати после, који је први напао. Поред тога, ако бисмо ми напали, дали бисмо повода Грчкој да се разреши обавеза према Србији, да нас не помогне у таквом случају рата са Бугарском. Те морамо остати у дефанзиви. За то време, док је Бугарска мобилисала, и споразумне силе се увериле да је она на страни централних сила… Ми треба и даље да се трудимо да одржимо наш кредит. А Немачка најзад мора подлећи.“

Г. Алекса Жујовић:

„Ја верујем, да ће Русија и после таквог понашања Бугарске и даље је мазити…“

Моли да му се одговори: јесу ли нас Бугари напали, или не?

Пок. Пашић одговара:

„Пре два дана био је напад на граници између Књажевца и Зајечара на „Китку“, караулу код „Кади-Богаза“. Напад је одбијен, но поново су нас напали и караулу отели: такође и караулу „Поречка Глава“. Како је Китка и раније била спорна, наши су само сузбијали, али су остале тачке бранили. Бугари су нападали водовима и батаљонима, али како се продужио напад и на друге карауле нарочито данас и на целоме фронту и код Пирота и код Криве Паланке. Колика и каква је јачина непријатеља нема извештаја, али посве даје доказа ДА ЈЕ БУГАРСКА ДАНАС НАПАЛА СРБИЈУ!...“

(СА ТАЈНИХ СЕДНИЦА СРПСКЕ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ У НИШУ 1915. – фрагмент из записа *Из недавне прошлости,* инг. Пере Јовановића – Комите. – *Политика*, Београд, од 8. јуна 1928. г. стр. 4-5)

Огист Боп (Auguiste Boppe)

ЗА СРПСКОМ ВЛАДОМ ОД НИША ДО КРАЉЕВА

[ОГИСТ БОП (1862–1921), француски дипломата и историчар. Био француски посланик у Србији и Црној Гори. Написао је књиге: *Албанија и Наполеон* и *За српском владом од Ниша до Крфа 1915–1916.*

Као нови посланик Француске, Огист Боп долази у Ниш 16/29. јула, када га прима Никола Пашић. Све време експонирао се као искрени пријатељ Србије.]

„МИ ЋЕМО ПОЋИ ТЕК ОНДА кад загрме топови изнад вароши“, понављао је српски Председник Министарства када је, после једновременог аустро-бугарско-немачког напада, помишљао шта ће Влада радити, у случају ако се Бугари упуте на Ниш.

Г. Пашић и његове колеге полагали су на то да остану на својој дужности до последњег тренутка, али су у исти мах увиђали да, у тренутку свог наглог одласка, можда неће бити у стању осигурати безбедност дипломатског тела акредитованог код краљевске Владе, и сматрали су за потребно да се у исто време побрину и за његов премештај и за пренос главних надлештава и државне архиве. Варош која је, од 26 јула 1914, замењивала Београд као престоница Србије, била је доиста тако близу границе, да су извесне мере предохране морале бити предузете, чим је Бугарска објавила рат Србији.

Желећи да остане у тесној вези са Регентом, са Врховном Командом и војском, Влада је хтела да се, ако буде приморана напустити Ниш, настани само у таквој једној вароши која је играла неку улогу у народној историји Србије. Краљево, некад Карановац, одговарало је овим погледима. Али како да се у овој вароши од три хиљаде становника смести дипломатско тело поред српских министара? Краљево не би дало довољно могућности за то. С тога нам је г. Пашић поручио да ће Влада, кад се буде премештала, повести са собом само Посланике Споразумних Сила са по једним секретаром из сваког Посланства. „Ми идемо, говорио је, у места где ћемо имати толико муке да се сместимо,

да се исхранимо и да нађемо подвозна средства, да је неопходно потребно да сведемо наше особље на најмању меру.“ И тако *би* решено да сувишно особље Посланства Енглеске, Француске, Италије и Русије, са Посланицима Белгије, Грчке и Румуније и њиховим особљем, иде у Битољ, варош коју је Влада изабрала за смештај својих надлештава.

Али док су се ове припреме вршиле, становништво се почело узнемиравати; Срби беху сазнали како Грчка тумачи свој уговор о савезу; запазили су да се напуштању од стране Грчке придружило ћутање Румуније; видели су да су сами против три моћна непријатеља. Поред све своје храбрости, они су желели са зебњом да им Савезници помогну. Октобра 6, Ниш се беше окитио заставама да свечано дочека пук, чији је долазак генерал Бају званично објавио Влади, и цела Србија, и ако је немачка тешка артиљерија била заузела Београд, устрептала је надом на помисао да ће за овим првим пуком убрзо доћи и други „Французи“, да се боре раме уз раме са војницима сељацима из Шумадије и са Тимока. Опозивање прве наредбе, које је дошло у Солун, изазвало је дубоко разочарање.

Многи и многи Срби одлазили су већ у Солун, или су слали тамо своје породице; зверства која су Аустро-Маџари починили у току своје офанзиве 1914 године, још су била у живој успомени код тисуће људи, који су тада морали напустити своја огњишта у Шапцу, Лозници, Београду, и настанити се у Нишу и околним варошицама, Алексинцу, Лесковцу или Врању. Страх од Бугара гонио је ове несрећнике на нову сеобу; њихов пример изазвао је панику код нишких становника, од којих су многи одвели своје породице у Прокупље, у Куршумлију и у села овог планинског предела, за који су мислили да ће остати неприступачан непријатељској војсци. Ниш се мало по мало празнио.

Октобар 14. године 1915 био је одређен за полазак оних чланова дипломатског тела које је требало преселити у Битољ, са државном архивом и особљем главних надлештава. Зао удес хтео је да засебни воз, који је Министарство Иностраних Дела наручило у том циљу, не буде спреман на време, пошто је војна власт била реквирирала све неупотребљене вагоне. Тако је полазак одложен за 16 октобар; али тада, ако је воз био спреман, пруга није више била слободна; Бугари је беху пресекли код Врања. Више није било могућно ићи у Битољ жељезницом, јер се никад не би нашло довољно аутомобила да се преко Прокупља, Приштине и Феризовића избије на жељезничку пругу за Скопље.

После извесног устезања, г. Пашић одлучи, да се сви којима прилике нису дале да иду у Битољ одвезу у Чачак, знатно окружно место, на два часа од Краљева; требало је да пођу 18 октобра. Вароши Западне Мораве: Крушевац, Трстеник, Краљево, Чачак, постадоше тада уточишта хиљадама избеглица; сви су сматрали да су у безбедности у овој долини коју су штитиле Рудничке планине и која је била у страни од традиционалног пута инвазије. Стотине жена чиновничких, професорских, официрских, потражише ту прибежишта, настањујући се поглавито у Врњачкој и Рибарској Бањи.

Октобра 19. Влада поручи савезничким Посланицима да буду спремни да пођу сутрадан; стање се на Северу истина одржавало, али се зато погоршало на југу, наступањем Бугара ка Велесу.

Октобра 20. један засебан воз одвео је из Ниша, са председником Скупштине и неколико чиновника Министарства Иностраних Дела, Посланике Француске, Енглеске, Италије и Русије у Краљево, које је за њих требало да буде само прва етапа необичне одисеје у коју су запали за српском краљевском Владом.

(ЗА СРПСКОМ ВЛАДОМ ОД НИША ДО КРАЉЕВА - /наслов прир./ - фрагмент из књиге О. Бопа: *За српском владом од Ниша до Крфа /20. октобра 1915 – 19. јануара 1916.*/ *Женева*, 1918. стр. 7-11. Превео са француског: Душан Л. ЂОКИЋ)

Фери Пизани (Feri Pisani)

ЛУТАЈУЋА ПРЕСТОНИЦА

[ФЕРИ ПИЗАНИ (?), ратни дописник неколико талијанских листова из Србије. Аутор је књиге *Српска драма* коју објављује 1917. у Солуну.

Средином октобра 1915, долази у Ниш, одакле шаље последње извештаје из још слободног Ниша.]

КРОЗ ПУСТЕ ХОДНИКЕ НАЧЕЛСТВА моји кораци одјекују потмуло по каменим плочама. Овде, скоро годину дана бораве министарства. Према Београду, Ниш је једно велико село, али једно европско село, са жељезницом, улицама, по којом двоспратном зградом, и уличним фењерима. Где ће сада да иде лутајућа српска престоница? На северу Немци наступају; са истока и југа Бугари. Пред вратима видех где стоје воловска кола. Спорим ходом бивола последњи остаци архиве трагичне престонице одлазе ка Митровици, на сред Косова. Митровица је гомила турских кућа па ипак, можда ће се скорим и за њом зажалити. Зажалиће се и за Краљевом, несретном етапом гоњених посланстава. И онда ће се, одступајући све даље, побеђена, али не понижена Србија, склонити у Албанске Алпе; и ту, под земљаним колибама и земуницама, остатак овог дивног рода сачекаће крај ове дивне епопеје.

Престолонаследник је још у Крагујевцу, у Врховној Команди. Стари краљ Петар неће до последњег момента да напушта Тополу: Тополу, где пре једног столећа Црни Ђорђе разви заставу устанка који сазида садашњу Србију. Да ли ће славна Стогодишњица доживети тријумф Немца и Бугарина још тежи јарам него онај за време Турчина?

Долазим са Дунава. Северна војска напустила је линију велике реке. Па ипак ту, у свој жестини борбе, било је још наде. Битка дејствује на нерве, убрзава рад вена. Ми смо били и сувише близу пораза да би га могли тачно схватити. У Нишу, кога Влада, болнице, становништво већ напушта, друге црне вести нас очекују. Бугари, прелазећи границу у горњем току Мораве, пресекли су код Врања железничку пругу. Први пут, то учинише комитаџије који, пролазећи српску линију, користише

мрачну ноћ да поставе на пругу динамит, на дужини од неколико метара. Потом, један упад регуларне коњице. Говорило се да ће један батаљон трећег позива бити довољан да разјури ове дрске извиђаче. Али, како ни после три дана комуникација не беше васпостављена, стварност би јасна: српски источни фронт беше пробијен и непријатељска једна армија налазаше се пред Врањом. Французи још не беху прошли Струмицу и за комуникацију Србије са осталим светом остаде само једно парче железничке пруге, којој је већ грозила друга бугарска армија за Скопље. Код понеких опасност ствара обмане. Час то беху Руси који су заузели Краково. Час Румуни у последњем часу постављаху ултиматум Бугарској. Спас се очекивао од невероватних ствари. Чак је и Жофр шифрованом депешом, предлагао да се предузме офанзива да би се ослободила Србија.

Тифус који се беше услед летњих врућина мало стишао, појави се из јесењег блата и стаде, претећи Немцима! Рачунало се да ће и киша зауставити инвазију. Говорило се: „Одступање се врши по плану; намерно се одступа да би се непријатељ више увукао!“ Легенда се дотицаше чак и историје; Марко, херој из српске старине појави се са стражарима српским пред Пиротом, на своме коњу Шарцу, машући златним мачем. То се свуда понављало. Један командант дивизије рече својим војницима: „ако одступим даље, убите ме!“, па ипак, одступало се све даље и даље...

Нада, да ће Савезници стићи на време све више и више опадаше. Ниш, који се и сувише рано окитио за долазак Француза, оставио је сада да заставе лепршају на ветру. Киша је спрала боје, олује су обориле диреке који ношаху заставице и грбове са Белим Српским Орлом. Људи, који остадоше, још од ране зоре беху по улицама. Дакле, нико неће доћи у помоћ? Да ли се могло веровати да ће се Грчка обнављајући узмицање које учини последњега марта због Дарданела, извући из рата против Бугара? Да ли се могло објаснити свима који су горели од нестрпљења да је за једну армију од 200000 људи потребно времена за кретање једном јединим пругом, која је уз то пресечена и да би требало прво најурити три непријатељске дивизије које су на њој?

Једне вечери, одушевљење би неописано. Једна јединица француска пролазаше кроз варош са пушком о рамену, повезаних глава, завијених руку. Повикаше: „Ево Француза!“ Али то бејаху они из Топчидера, оних сто маринаца који за целу једну годину дана штитише својим маринским топовима Београд од монитора. Преко њих је Ниш сазнао појединости о паду белога града. Сазнало се за појединости

систематскога бомбардовања, без милосрђа, које из 1200 топова избаци на варош 60.000 метака. То беше она стотина из Топчидера али сада их већ не беше стотина на коју Макензен просу ватру из 90 хаубица. Топови немачки од 305 прво лишише српске батерије вида, уништавајући два француска рефлектора. Пошто су оруђа демонтована била, тек трећег дана по томе напустише они своје положаје, онда када баварска пешадија пробијаше српску линију. Страховита надмоћност Макензенових топова бацила је Србију у ропац.

Долазак првих немачких заробљеника, у исто време када доведоше прве бугарске заробљенике, оживе мало духове. Гледали су неприступачне, изазивајуће, одбијајуће од себе Немце. Бугари пак, напротив, беху кукавице, вукови који су постали јагањци, називајући своје чуваре браћом и просећи од гомиле дуван.

Али, горчина је испунила срце. Несретне грешке Споразума одскакале су све више. Треба се само сетити оног енглеског државника који у скупштини изјави да он јамчи за држање Бугарске! Па оног кореспондента Тајмса коме се даде да заступа пуномоћног министра! Па представника француске у Софији који чекаше и по пет недеља на одговор из Париза, јер тамо не придаваху озбиљност његовим узнемиравајућим извештајима. Па нашег представника у Нишу кога на Орзејском кеју сматраху за Србофила зато само што месецима предсказиваше претећу опасност!

Држање енглеског и руског посланика остављајући Софију, неверујући још ипак у могући прекид односа; лицемерство последњих речи цара Фердинанда упућених великим силама; одлазак ових бугарских посланстава маричком пругом коју Радославов, - о, страшна иронија! - освети са свечаношћу, ипак не даде им могућности да отворе очи о уговору бугарско-турском за кога тврђаху министарства у Петрограду и Лондону да и не постоји; прича о овој целој комедији није била у стању да отклони драму која јој је следовала. Очајање беше такво да се није имало снаге нико да оптужи.

У месту где беше Влада, налазила су се још тројица: стари Пашић, један од његових младих секретара и један обичан жандарм. Ја сам био присутан евакуацији Варшаве; Русија се повлачаше из Пољске али ту остајаше идеја о продужењу живота под новом управом. После евакуације Ниша, изгледаше да нема ничег више могућег за несретну земљу до Солун. Моји кораци одјекнуше по ходнику као звоњење. Млади секретар ми рече:

- Када судбина долази од Бога, народима не остаје друго до да приклоне главу пред неизбежним. Али то није случај код нас. Савезници још од пре годину дана држаху нашу судбину у својим рукама. Још пре годину дана ми смо предвидели држање Бугарске. Већ пуну годину дана ми обавештавамо Европу о држању у Софији, о шуровању Фердинанда са Немачком, уговору са Турском, зајмом у Берлину, преносу муниције за Цариград. Европа ипак није хтела да нам верује!

- 9. септембра, Бугарска објави мобилизацију а 10. у зору Врховна Команда телеграфише Влади у Ниш: „пред Пиротом имамо три дивизије. Гарантујемо за успех ако нам се дозволи марш на Софију..."

(ЛУТАЈУЋА ПРЕСТОНИЦА – фрагмент из књиге *Српска драма – октобар 1915–1916.* – Солун, 1917. стр. 44-47. Превео с француског: *Никола П. ПЕТРОВИЋ.*)

П. Ј. Марковић

ПОСЛЕДЊИ ДАНИ ОДБРАНЕ НИША

[П. Ј. МАРКОВИЋ (?), пуковник. Аутор је књиге *Моје успомене*.

У Нишу борави крајем октобра 1915, када се бори за одбрану Ниша. Текст о последњим данима борбе за Ниш написао је у Солуну, на Сретење 1917. године.]

МАЛЕНУ АЛИ ДИВОВСКИ ХРАБРУ СРБИЈУ око половине октобра 1915. притиснуше тешки и суморни облаци. После непуне године дана српски народ, чији је ореол славе блистао широм европског континента, чекала су нова тешка и дуга искушења.

Један кобни замах судбине имао је да сруши све оно што је читав век назидао.

Српски народ имао је да испије пехар горчине до дна, и да доживи своју Голготу.

Прилике су биле исувише озбиљне.

На лицима свих родољуба, којима је света груда Србије, читала се тешка сета и забринутост. Из њихових очију врцале су вреле сузе, а лице им се покри прераним браздама.

Сви су погледи били упрти у војску.

На њој је лежао спас народа и отаџбине.

И док су се дивљи крици тевтонских ратника разлегали по Шумадији и питомом Поморављу, дотле наша вероломна небраћа, уз праску и дреку „Шуми Марица“ и „возторжено ура“, као тигрови и хијене, приближавала су се долином Нишаве и Сврљишког Тимока гордоме Нишу.

Етапе њихова пута биле су обележене ужасима. Нове жртве, нова згаришта и нове рушевине ницали су на том пљачкашком путу.

Ниш их је омађио и заслепио! Он их је привлачио као магнет.

*

Општа војна ситуација, како на северозападу тако и на истоку, приморавала је наше славом увенчане армије на повлачење. Једна од њих, увек победоносна, поступно и у реду бијена најгорим временом, повлачила се једном својом дивизијом преко Беле Паланке ка Шпајским и Плочким положајима, а другом преко Сврљига на Грамаду.

Три дана киша лије без престанка. Не престаје ни дању ни ноћу. Капље се слиле у млазеве, а пљусак се ређа за пљуском. Црни облаци гањају се над нишавском долином, а Сува планина утонула је у сивопепељаву маглу. Као да се небо провалило, тако лије. Са свих чука и брда јуре набујали потоци и реке, носећи дрвље, кладе и камење.

Нишава се излила из корита, дошла до железничког насипа и Белопаланачко поље претворила у море.

Мутна и румена, кривуда као црвена бразда и губи се у понорима Сићевачке клисуре.

Путеви преплављени и однесени од многих бујица; мостови делом однети, а житко блато, дубоко и црвено, покрива тле пута. Прелазимо Црвену реку. Мост дршће и љуља се од удара бесних таласа.

Пут ка Плочи закрчен коморама. Кола покривена арњевима, асурама, шареницама и шаторским крилима. Између кола, десно и лево, промиче који аутомобил, који фијакер, застане, па и он уђе у колону. Све чини један дуг непрекидан низ.

Кола пропала у блато до главчина; волови и коњи до трбуха. Коморџије набиле џакове или покровце на главу, а многи вире из арњева. Промичу и групе пешака и коњаника. Сви набили на главу капуљаче од шатора, згрчили се, па ћуте.

А киша лије и слива се са њих...

Пешаци више не бирају пут, свуда оно карактеристично црвено блато, које траје све до Ниша. Нигде заклона. Наши нови, тек примљени, амерички аутомобили праве читаве олуке у блату. Са гума прска црвено блато и засипа пролазнике. Војници, утонули у мисли, и не осврћу се на то. По неки мргодно погледа а из погледа му се чита сета и забринутост.

Како је узвишен и велики наш војник! Са стојичком издржљивошћу сноси све што га снађе!

Велики у несрећи, великодушан и милостив у победи! И те наше легендарне ратнике, после три зиме у рововима и на предстражи, на суровом времену и још суровијим планинама, сада очекују нове борбе, нова бомбардовања и нове патње.

„На муци се познају јунаци.“

Подилазили смо Плочи.

Са оне стране Нишаве назире се кроз маглу и облаке читав сплет планина. То су голети и хрбати Гуљанске и Сврљишке планине. Даље на северу штрче пут неба неки кршеви. То је Грамада.

Да. Оне су ускоро имале да још једанпут потврде и посведоче своју сталну географско-историјску важност. Са њихових гребена и литица грмеће још који дан наш челични остраган, а лобање неверних Аспарухових потомака котрљаће се у крви својој.

Сетих се речи неумрлог географа и писца „Јеке од гусала“ пок. ђенерала Драгашевића: „Извесне тачке на терену имају увек своју непобитну и непромењену географску важност. Од искони крв се лила око њих, а све су се операције врзле у циљу њиног заузећа“.

Колико су ове речи звучале великом истином у овим судбоносним данима!

Грамада и Плоча, чија су имена тесно везана са ратовима за независност и за рат 1885., ево, где доживљују да поново потврде тачност једног начела.

О њихове литице и хрбате имао се сломити орган Бугара... Аутомобил је силазио низ брдо. Избили смо из Јелашничког теснаца и пред нама се указа добар и прав Митад-пашин пут, којим ћемо за кратко време стићи у Ниш.

Овде су коморе скретале с насипа, и десно и лево савијале се на утрину и паркирале. Стока се испреже, везује за коље, а испред ње простире навиљак влажнога сена или искисле шаше. Бијена кишом, оборила је главу и само тресе ушима.

Још за који тренутак и указаће нам се поносити Ниш. Ах, како дивне успомене буди код сваког од нас!

Подигнут на обалама Нишаве, главна раскрсница светских путева за Солун и Цариград, по своме и географском и војничком значају од памтивека је мамио све освајаче, било да су долазили са севера, било са истока.

По извојеваној независности најважнији центар наших аспирација према југу, а од објаве рата Аустроугарској и престоница.

Колико је само милиона ратног материјала нагомилано у њему и његовим слагалиштима последњих неколико година! И зар све то да падне у варварске руке? Зар да се на Нишком граду, Горици и Винику,

где је свака стопа натопљена племенитом крви Србиновом, залепрша туђинска застава?....

Не, то не може бити!

Ниш неће доживети ту судбину. Ниш ће се бранити упорно, свом снагом и свим средствима.

На Грамади и Плочи створиће се нови брегови бугарских лешева, а од њихове крви потећи ће потоци и реке.

Али ако нас црна судбина, која се у ове дане спушташе на китњасте лугове и тучне њиве Србијине, као ледена смрт са косом у руци, изневери?...

Какав ће то тежак удар бити по нас! Губитак целе источне Србије, губитак Моравске долине, губитак толиких милиона...

Не, то неће бити!

Стићи ће савезници, а храбра мишица српскога ратника дотле неће малаксати.

А тада? Бели двоглави орао, и ако рањен, винуће се поново преко питоме Шумадије ка блиставом Београду, да на обалама Саве и плава Дунава присуствује ишчезавању последњих тевтонских легиона.

Таква размишљања ројила су ми се по глави. Мисао је мисао замењивала, и у тим мислима промакосмо поред Нишке Бање. На домаку је већ и језовит споменик турске културе: Ћеле-кула, од које се човеку крв леди. И нехотице, у том тренутку, поглед се окреће северу, ка маленоме Чегру, где недостижни витез Синђелић са три стотине другова принесе себе на олтар отаџбине.

О, не, Ниш не може пасти!

Најзад, ево нас поред првих кућа нишких. Од силне кише никога живог на улици. Све се склонило под заклон и кров.

Испод стреја згрчили се прокисли војници и комороџије, кљусад, завезани за дрво или за какав плот, грицкају оно мало злехуде шаше.

Сусрећу се по која сељачка кола, а из њих вире главе несретних избеглица.

На по којој кући још се види наша тробојка. Пројурисмо поред „Европе“, главнога трга, и зађосмо у улицу ђенерала Лешјанина.

Пред зградом Духовног суда заустави се аутомобилска поворка.

Ту је изабрано место за штаб... армије. За долазак штаба убрзо се сазнало. Најпре дођоше војне, а затим и све остале власти. Радознале

групе грађана, жена, деце, војника и сељака, и покрај кише, врвеле су улицом.

Промичу аутомобили, фијакери и коњаници.

Ниш је нешто оживео. Трговине се отвориле, а кафане почеле живље да раде.

Осетио се долазак војске.

На угловима и трговима групе сељака и војника живо се објашњавају.

Пред штабом непрекидан покрет и долазак. Суседи, грађани и свештеници пролазе покрај штаба, застају и загледају изненадне госте у њиховој згради.

Да, ту се решава судбина и нас и Ниша. Ту су сви конци и све жице од наше Источне војске. С пажњом посматрају подизање телефонске линије и увођење телефонског ланца у штаб.

То је њихова војска, то су њихови синови и њихова нада. Њихови погледи и покрај забринутости уливају поуздање.

Са железничке станице непрестано долазе нова кола, нови путници, нове избеглице. Ка станици то исто. Сва кола пуна сандука и постељних ствари.

На самој станици и испред ње гомила света, путника избеглица, војника. Ту се измешао капут и униформа, гунче, конђе, беле и црне шамије и модерни шашири.

У суморној гомили, састављеној од свих сталежа једнога народа, везани заједничком несрећом, јасно се види узнемиреност и збуњеност. Из лица се чита туга и неизвесност. Све што су имали остављају сада на брзу руку и траже спаса. Многи од њих пошли су на неизвестан пут само са једним завежљајем, са једном торбицом на леђима.

Увече овлада нека сета и мртвило. Ретки фењери, улице мрачне, а из главнијих кафана жмири још по која лампа.

А дубоко у ноћ, док је Нишем овладала гробна тишина, са железничке станице допирао је непрестан писак локомотива.

*

Док је Ниш тонуо у сан, на Грамади и Плочи севало је и продирало у мрак према Бугарима толико бодрих и будних очију. Дрхтаве руке наших ратника грчевито су стезале митраљез, пушку и топ, да на најмањи шум проспу челик и олово на подлог освајача, који их потисну са њихове родне груде. За браниоце Ниша није било одмора ни сна.

Ноћу је тек настајао грозничав и најживљи рад. Тупи ударци пијука о тврде стене одјекивали су, а ашови рили земљу. Подизали су се заклони за пешадију, топове и митраљезе.

Привлачила се муниција у изобиљу, а испред заклона разапињата су препречна средства. Празне каре, возови и сандуци замењивани су пуним. Хиљадама руку било је запослено.

На путу за Грамаду и Плочу коморе, пуне хране, муниције и ратног материјала, хитају у своје јединице.

Око Малче, Кнез-села, Бање и Јелашнице многобројне ватре. То су празни степени појединих комора, који крај ватри проводе ноћ.

Од Бање пругом промиче лагано један санитетски воз. Зауставља се код Ћеле-куле, где искрцава рањенике из последњих заштитничких борби.

У градском нишком пољу и убојним слагалиштима рад даноноћни. Стотинама кола чекају свој ред за товарење. Најпре се товари муниција за пољску артиљерију, затим за хаубице, а онда за тешку артиљерију. Издају се бомбе, пешадијска муниција, пикритски меци и ракете.

Све се то журно товари, кола прелазе и губе се у правцу Св. Пантелеја, Доње Врежине и Бање.

А киша немилосрдно пада и засипа ове вредне пионире слободе, без милости, без сажаљења.

*

Ниш препун ратне спреме, муниције и санитетског материјала. Његова слагалишта и магацини брекћу од убојног изобиља.

Колико се извлачи, а још се и не познаје! Није чудо. Српски се народ свом снагом спремао за остварење својих идеала и аспирација.

Ратни материјал се набављао и гомилао у нишким магацинима.

Освитао је 16. октобар, кишан, суморан. И одмах је пало на ум најкрупније питање: шта да се ради са овом силном спремом и муницијом?

Колико се дана може Ниш држати?

Зар све ово што је прогутало милионе, да падне у руке Бугарима?

Не!

Све што се не може употребити има се евакуисати на леву обалу Мораве ка Прокупљу и Крушевцу.

И када паде такво решење, Ниш се претвори у мравињак, у коме је врело и киптело од рада.

Није се радило више само у правцу Грамаде и Плоче; оживеше и правци ка Прокупљу, Лесковцу и Крушевцу. Из Ниша и околине реквирирана су и последња кола. Узет је и последњи коњ, вочић и крава.

Нишке улице, пут ка железничкој станици и Прокупљу прекриљени од саобраћаја. И нове су избеглице стигле немајући где да одседну у Нишу, грабиле су даље. И на путу за Прокупље, између муницијских кола и аутомобила који су вукли спрему и муницију, виделе су се и сељачке лотре, и стари отрцани фијакери, и кола са накривљеним арњевима. Сва су избегличка кола била препуна пртљага, дењкова, поњава и покроваца. Из свих вире главице невине деце, која уплашено и унезверено гледају у овај саобраћајни хаос.

Сељачка кола воде здраве и једре планинке из Сврљига. Колико сам њих спазио босих по овоме кијамету! Крај кола, једине своје имовине, корача домаћин или каква седа старина. И када са Грамаде грмне који топ и одјекне у Моравској долини, старина ободе своје вочиће, баци тужан поглед на страну одакле долази одјек пуцња, а лице му добије осветнички израз. Тамо, иза оних сурих планина, где подмукли освајач сада курбан слави, остало му је све... Све!

Железничка станица закрчена возовима - пуни још не полазе, нови се формирају, а један воз стиже од Сталаћа.

На колосецима локомотиве под паром припремају се за полазак. Перон станични претрпан сандуцима, пртљагом, а у једном делу леже војници, завијени у ћебад.

Воз из Сталаћа се зауставља. Из вагона излазе путници, официри и избеглице. Из неких се вагона истоварују аутомобили, из неких архиве.

Поред железничке станице и инжињерске касарне од ране зоре промичу кола за колима без престанка.

Нешто даље од станице на путу се разлила велика бара. Сав пут у води и блату.

Пешаци, сељаци и сељанке, седају на кола која наиђу, да прегазе бару, опет се скидају и продужавају пут. Киша не престаје, и на површини баре стварају се клобуци од крупних капљица. Са лесковачког пута неке се избеглице враћају. Топлица се разлила код Кочана и не могу даље.

Један воз полази из нишке станице и губи се у правцу Брестовца, док други, од Црвеног крста, уз писак локомотиве, улази у станицу.

Истоварују се тешки дугачки топови. Истоваривањем руководе три енглеска официра. То су дугачки енглески марински топови, који су евакуисани из Београда. Неми сведоци херојске одбране Београда.

Пред станицом непрестано гомила света, избеглица и путника. Међу путницима и неки народни посланици. Три су још вароши куда они хитају: Крушевац, Прокупље и Лесковац. Оне су још незаузете и у свој загрљај примају несрећне избеглице.

16., 17. и 18. октобар прође у овој грозници.

*

У правцу Грамаде и Плоче од два три дана осећа се јак покрет и ужурбаност. Штабови излазе на положаје у осматрање, а трупе и јединице врше покрете и груписање.

На батеријским осматрачницама официри непрестано крај догледа.

Непријатељ је на видику.

Прва његова одељења дошла су у додир са нашим предстражама на Шпајским положајима.

Бела Паланка напуштена. На железничкој прузи Бела Паланка-Сићево чују се потмуле експлозије.

Бацају се у ваздух железнички мостови и пропусти, да се непријатељ не би могао њима користити.

Прве нападе Бугари управише на Шпајске положаје. Неуспевши у тим нападима и претрпевши озбиљне губитке, у нереду се повукоше ка Белој Паланци, гоњени артилеријском ватром и срчаним браниоцима Шпаја и Црвене Реке.

Добивши појачања Бугари предузеше поновне нападе на Шпајске положаје, а овом приликом почеше их тући батеријама и са положаја на десној обали Нишаве.

Шпајски положаји морали су се евакуисати. Са Плоче је још страшније загрмео српски топ. Пред чврстом одбраном и природним градовима Плоче Бугари застадоше.

Своје напоре и нападе окретоше на Грамаду. Тамо рокираше, и тежиште борбе пренесе се на Грамаду. Тамо им стигоше и најбољи њихови пукови.

Већ три дана како Грамада дршће од силне топовске ватре и бесомучних напада бугарских.

Напад стиже напад, и Грамада огрезну у крви и огњу, али храбри браниоци Грамаде, на домаку Чегру, одолевају јуначки.

Од самог сванућа топови гуде и својом самртничком мелодијом, уз пратњу митраљеза и бомби, поручују Бојаџијеву да је Ниш жив, јер га бране потомци Синђелића и витезови са Чегра.

Напади Бугара су одбијени.

Али потомци Аспаруха и Крума уводе нове пукове. Нови се напади врше, а са нових чука нове батерије сипају челик на Грамаду.

Браниоцима на Грамади нема појачања. Редови се њихови проређују, а мишица почиње да малаксава. Пет дана се бије нераван бој и непријатељу се ни стопа земље није уступила.

Бојаџијев, избезумљен, наређује нове нападе.

На путу за Малчу и Ниш силазе транспорти рањеника. Неки болно јече, неки тешко уздишу, а многи, када кола на неравном путу труцну, гласно зајаучу.

Двоја санитетска кола прати лекар. Вође држе чврсто коње за вођице и бирају најравнији део пута.

Кола иду лагано и у највећој тишини.

То су тешки рањеници - жртве исполинске борбе на Грамади.

*

Одјеци борбе на Грамади допиру до Ниша. Ускомешаност и узнемиреност све већа. Кроз улице свет, избеглице, војници, коморе, рањеници, ври као у котлу. 20. октобра пуче глас: Немци су заузели Крагујевац, а Горњем Милановцу избројани су сати.

Врховна команда одлази на Рашку.

Из Ниша се губе и последњи посланици.

Пред зградом Духовног суда пуно њих који траже обавештења. Ту је начелник округа Нишког, који се распитује за ситуацију, да би наредио шта треба за евакуацију; ту је руски публицист Чернов, који тражи једна кола да иде у Прокупље; ту командант места, који пита: шта да ради са Круповим турским топовима, који су на Винику и Горици за гађање против аероплана, а нема запреге да их свуче; ту су управници разних слагалишта, који траже наредбе шта да раде са спремом; ту грађани и неке жене, сви траже да се обавесте.

Овога дана улицом ђенерала Лешјанина возови и коморе у оба правца. Једни иду ка Грамади, а други ка Прокупљу. Улицом се сливају потоци од кише.

Једној жени жандарм скида са кола шиваћу машину и хоће да тера кола да носе муницију. Жена плаче и преклиње, јер јој је то једино издржавање.

Жандарм објашњава: да „сва кола морају да носе муницију, а не приватне ствари“, таква је наредба.

Киша пљушти на шиваћу машину, жена преклиње, и најзад болећиво српско срце попушта. Кола односе машину до станице, али се враћају за муницију.

На железничкој станици грозничав рад. Писак локомотиве продире кроз ваздух. На свима колосецима силан возни материјал, који се групише за евакуацију ка Крушевцу.

Нове „америчке“ локомотиве тек стигле, брекћу под паром: у ложионици „Борзикове“ и маневарске, све спремне за полазак. Све бруто такође шаље се у Крушевац.

*

Међутим се ситуација на Грамади почиње нагло погоршавати. Бугари добивши нова појачања, предузимају нове нападе на десни одсек грамадски, а једном својом јаком колоном врше обилазак левог крила грамадских положаја, с намером да избију у долину Топонице.

Опасност за Плочу, ако Бугари продру на десном одсеку Грамаде, била је очевидна; за целу ... армију и тимочку војску, ако продру у долину Топонице и отуд загрозе и Алексинцу.

Имало се брзо одлучити и благовремено предузети евакуацију трупа ...армије, иначе све може бити доцкан. Целог 21. ноћу и 22. октобра ни једне добре ни утешне вести. На десном одсеку грамадском пале су извесне тачке, али, услед рђавог времена и сталне кише, Бугари су се ту задржали.

Притисак, пак, у долини Топонице осећао се све јаче. Није била повољнија ситуација ни на северу. Наше су се армије имале повлачити у долину Западне Мораве. Под тако тешким околностима и у веома критичној ситуацији, која се могла сваког часа претворити у катастрофу, морало се решити на напуштање Ниша и евакуацију армије на леву обалу Мораве.

Судбина Ниша била је решена... Телефони су пренели диспозиције. Жива снага имала се спасти.

Свиће 22. октобар, тужан и суморан дан. Последње се припреме довршавају. Издају се заповести да се евакуишу власти. Спасава се још што се може. Све се изводи у највећој журби.

Нишу су откуцавали последњи сати.

Карактеристичне су слике из Ниша тога дана.

Слагалишта одећне спреме делила су становништву и сиротињи заосталу спрему. Од јутра рано по улицама јуре групе људи, жена, сиротиње, и носе блузе, трубе платна, црвене и плаве војничке чохе. Деца посрћу од тежине платна, које су повукла, и унезверено гледају, да им ко што не отме.

Из једне побочне улице маса Цигана носи нека дрва, кревете, даске и клупе. Све то јури, враћа се поново, и поново носе дрва.

Испред две пекарнице раздаје се брашно. Маса сиротиње, већином женског света, са торбама, марамама, отима се да приђе ономе који дели брашно. Оне, које су јаче, потискују слабије, а брашно се расипа. Брашно се дели у највећем нереду. Многе жене и девојке, убрашњављене, тресу се и чисте од брашна.

Трговине и дућани затворени.

Улицом ђенерала Лешјанина многобројне коморе се зауставиле и нешто чекају. Пошле су ка Грамади, а овде их је стигла заповест да не иду даље. Друге коморе пролазе поред њих, савијају ка Арнаут пазару и даље ка Мрамору.

Са Грамаде с времена на време чује се рафална топовска грмљава, па се за час утиша.

Између комора промичу и неки сиво пепељиви топови, са карама са запрегом воловском. Нису наши ни Шнајдеровци ни Дебанжовци. Погледам каре и на њима умотрим полумесец. Како ме то косну! Сведоци наше славе са Куманова и Битоља, ево их с нама заједно у овоме тешкоме часу. Још су у служби српских артиљераца, и са мрамора ће слати смрт у редове Бугара, који се здружише с полумесецом против крста.

Пред штабом чекају неке жене и један грађанин. Траже нешто и питају. Приђем им иословим их благо. Знао сам унапред, да их је овде

довела нека беда и невоља. Сетих се моје породице, која, можда, тако исто чека пред неким надлештвом у Крушевцу.

Прва, повијена црном марамом, са очима пуним суза и бола, пита: „Је ли Крушевац заузет?“ Тамо јој је кћи са ситном децом, а син јој је погинуо код Београда. Не зна шта да ради, да ли да иде у Крушевац или да остане овде.

Друга, сва преплашена, дрхтавим гласом пита: да ли истина власт одузима децу од 12 година па на даље, те да их шаље у Италију?

Разуме се, да сам првој саветовао, да остане у Нишу, а другу утешио да власт не одузима децу од 12 година него младиће који су на реду за регрутовање.

Видим једног грађанина, који стално тражи да изађе пред команданта армије. „Не може вас примити сада у овим тренутцима. Шта сте ради, кажите мени.“ И он се исповеди: „Ја сам богомољац... из Ниша. Сталним богоудним молитвама већ толико времена успео сам да се приближим Богу и Богомајци. Моју сам собу претворио у цркву, и у њој по цео дан и ноћ горе кандила. Претпрошле ноћи уснио сам сан, који се тиче Србије и српске војске... Треба да објасните војсци и њеним старешинама, да се ништа не плаше, и да ће све добро бити. Све ће ово проћи као олуј, и Срби ће се вратити задовољни на своја огњишта...

Само је Бог много љут на Србе, који га псују често и буд зашто. Држан је савет пред престолом Божјим, и док је Света Богомајка са легионом архангела молила Бога да поштеди Србе, дотле су Бог и свети Илија против Срба, и хоће да их казне...

На страни Богомајке су и сви свеци. Зато вас молим, да наредите: да војска никако више не псује Бога, и да се битке никада не започињу у недеље и празнике за време литургије, јер неће проћи тада добро српско оружје...“

Са тим речима опрости се и оде.

На мене је учинио утисак човека, који је све изгубио.

Тога дана допаде ми до руку један примерак листа „Гласника“ од 22. октобра, који је излазио у Нишу. Погледам лист с једне и друге стране. На првој страни два ступца празна, на другој готово цела чиста хартија.

И сам је лист најречитије представљао стање земље и садањих прилика, и био верно огледало свега тога.

На првој страни крупним словима, у врху преко целе стране, „Држање Грчке“, Венизелос у Риму у специјалној мисији. Испод тога уводни чланак: „Имамо веру“, који је наглашавао да не очајавамо, и да имамо веру у своју војску и оружје. Трећи чланак „Румунија се ломи“, и телеграм из Солуна о састанку Виљема са Макензеном у Темишвару, где је главни стан јужне војске.

И дан-данас чувам тај историски примерак „Гласника“, који је у тим тешким тренутцима био израз нашег јавног мњења и слободно гласило нашег народа.

*

Свршено је! Белона нас је изневерила. Најдаље за 24 часа ући ће први делови бугарских трупа у горди Ниш, и зубља слободе биће угашена. Бојаџијев ће ликовати, а дивљи крици издајника своје браће параће ваздух.

У своме заносу заборавиће: да се са оне стране стегови српских пукова још поносно вију, и да су то они стегови са Куманова и Битоља, Брегалнице, Јадра, Цера, Сувобора и Рудника.

Браниоци са Плоче и Грамада имали су се повући преко ноћи 22/23. октобра, истурајући према непријатељу јаке заштитнице.

Штаб... армије полази данас по подне у 4 и по часова.

Још по ручку групице нишких старина, измешани са седим свештеницима, старице са децом и својим унуцима бојажљиво су пролазиле поред штаба. Загледали су унутра и застајали. Спазили су припреме за полазак. Схватили су све. Њихова последња нада одлази. За њих неће бити више сунца ни слободе.

Пуни бола, са скрушеним срцем посматрали су сваки покрет. Са лица им се читао тежак терет, који их је обрвао у ове дане.

Још за 24 часа биће слободни грађани, а онда! За њих ће заћи српско сунце које тако умилно греје! Оно се неће више рађати, и за њих ће настати тама и мрак.

Око 4 и по часа по подне стигоше аутомобили пред штаб. Код свих нас и присутних овлада тајац.

Тешког тренутка који преживљујемо били смо свесни сви. Грло нам се стеже, а ваздуха не беше довољно, гледајући оне седе власи, оне скрушене мајке са децом њиховом...

Њихови су погледи говорили: „Коме нас остављате?“

Напрегнутост нерава била је дошла до врхунца.

Требало је изустити једну реч, и сузе би грануле као киша.

Најзад аутомобили забрујаше, и штаб се крену.

Погледом поздрависмо присутне, у чијим се очима заблисташе сузе бола и туге...

Аутомобили ударише преко Арнаут-пазара, па се поред станице изгубисмо пут Мрамора.

Прошла су од тих дана равна четири месеца. Ратници једне изгнаничке армије, која срамном ропству претпостави смрт, после нечувених мука и страдања које историја до данас није забележила, одмарала се испод маслина и кипариса, кроз које су се раздрагани зраци крфскога сунца играли, грлећи брда и обале залива Ипсоса.

Море се преливало у стотине разних боја, а несташни вали певали су божанску оду изгнаничкој армији.

На хоризонту се беле Арбанска брда а преко од Пиргоса дрхтао је на пучини амфитеатрални Крф.

Мирну пучину морску, равну - као огледало, парао је великом брзином морски брод, чија се силуета све јасније оцртаваше.

Пловио је у правцу Крфа, а затим је скренуо Говину, где је измењао сигнале са копном, а затим бацио котву.

Погледам кроз доглед. Познат ми је брод. Поново загледам и познам импозантни италијански брод „Re Vittorio“. Ах! какве ми је дивне успомене пробудио „Re Vittorio!“ Он нас је довезао из Валоне, и после сурових Арбанских планина како смо се пријатно осећали у његовим белим салонима, украшеним свим удобностима модерног трансатланског пароброда!...

Из пријатног сећања трже ме тандркање једних старих крфских кола на путу за Пиргос.

То је била пошта с Крфа. Поштар је доносио и новине и новости.

Хитао сам к њему.

Он ми даде један број *Illustrierter-Kourir-Journal* који излази у Цириху.

Прегледах га. Пун сцена и слика из Србије.

Слике из Ниша привукоше ми пажњу. „Пијаца у Нишу“. Много света, сељака и сељанака. Међу нашима виде се одвратне бугарске

шапке. Друга слика: „Једна улица у Нишу“. Свет се зауставио пред једном Макензеновом прокламацијом.

Две Српкиње, у пролазу поред прокламације, окренуле главу на другу страну.

Колико израза, колико поноса у тој слици!

Та ме слика баци у оне последње дане гордога Ниша.

Сетих се оних суза пред полазак штаба. Сетих се оних јадних мајки и сестара, код којих су сузе и пресушиле.

Сироте оне!

Сузе су пресушиле, бол је угушивао бол, а укочен поглед лутао је у даљину, преко оних сивомрких планина, где пре четири месеца ишчезоше њихови мили и драги.

Да, они су ишчезли, али су на врховима својих бајонета носили слободу.

Не клоните, Српкиње миле! Будите поносне и велике у несрећи!

Иза ових истих сивомрких планина, где се изгубише ваши најдражи, синуће ускоро сунце велике и снажне Србије!

У Солуну.

На Сретење 1917.

(ПОСЛЕДЊИ ДАНИ ОДБРАНЕ НИША – из књиге П. J. Марковића: *Из минулих дана. Успомене из 1915–1918. – Министарство војно и морнарице*, Београд, 1920. стр. 5-34.)

Др Никола Вучетић

МИЛИВОЈЕ НИЈЕ САГОРЕО НИШ

[НИКОЛА ВУЧЕТИЋ (?) лекар, написао је више књига и записа из балканских и Првог светског рата, као и животопис о потпуковнику Миливоју Николићу (1863–1947), који је после пада Београда дошао у Ниш и постао начелник *Главне војне станице*. О свом службовању у Нишу, као и о свом животу и војној каријери, Николић је казивао др Вучетићу, а овај то исписао у првом лицу и обликовао у животопис, под називом *Пример за углед*.]

НЕОПИСАНИ НАПОР, И УМНИ И ТЕЛЕСНИ, издржао сам у служби као начелник Војне станице у Нишу. Ту сам осетио и највећи душевни бол и тугу кад не бејах у стању да извршим оно што се од мене тражило, и нарочито кад гледах дивове, наше ратнике, у љутим ранама а незбринуте где се потуцају улицама, свратиштима и поред кућа. А како сам дошао за начелника Главне војне станице у Нишу? Ево како. На дан 31. октобра 1914. године срео сам у Нишу, на дрвеном мосту на Нишави, Министра војног Душана Стефановића. Он ме заустави као мој познаник још из његове ране младости док је био питомац Војне академије, а ја дисциплински наредник у Академији. Још отада сам га јако волео, а и он мене, и звао ме је увек из милоште „сељом“. И сада ме тако ослови: „Сељо, бићеш отсутра начелник Главне војне станице у Нишу.“ Ја сам почео да се отимам и да доказујем да начелник Војне станице Нишке, по Уредби о позадини војске, мора бити виши официр. Но министар остаде при своме и додаде: „Не брини, сељо, бићеш и ти мајор, а сада мораш да примиш ову дужност, јер сам ја видео у Кривој Паланци како ти обављаш послове: и брзо и тачно.“ У то време био је Начелник станице у Нишу чувени и угледни родољуб, врло интелигентни, пређашњи конзул и резервни мајор, Тодор Станковић, Нишлија. Ову службу нити је он разумевао нити ју је икад досада вршио, па се збиља није могао снаћи у њој. Сутрадан по виђењу са Министром војним на Нишавској ћуприји имао сам већ писмено постављење за Начелника станице и наређење да одмах примим

дужност. Одмах сам отишао у Станицу. Чим уђох, поздравих мајора Станковића и пружих му наређење, говорећи: „Господине мајоре, ја сам упућен да вас сменим". Он прими акт и не гледа у њ него мени у лице. Ја сам био замишљен, а и иначе бледуњав у лицу и жут. „Болан брајко, зар те амо послаше, да овде умреш?! Овамо долазе само они које је мајка већ одавно оплакала или их је при дојењу проклела!", рече ми он доста сажаљиво, на што му ја одговорих: „Негде морам умрети, господине мајоре. Но да не дангубимо, јер ја још нисам предао дужност управника Радионице и Слагалишта војне одеће, само сам оставио заступника, те пошто овде примим дужност морам је онде предати." Племенити Станковић маше главом и говори ми: „Видиш ли ти, болан брајко, шта је овде аката! Нећу ја моћи да ти ову за мене најтежу дужност предам ни за 20 дана!" „Примићу ја све то[1] од вас за 2 сата. Дајте ми само поверљиве акте и протокол да прегледам, а све остало и ове хрпе аката и све друго примићу вам на часну реч и даћу вам и потпис да сам све исправно и у реду примио", рекох му ја. Добри конзул и чуди се и радује се, па ми сав блажен вели: „Ако то тако свршимо, ја довече дајем господску вечеру у Хотел „Оријенту". Е, тако је и било.

У станици сам затекао 57 чиновника службеника. Од њих сам одмах одабрао само њих 14 најпоузданијих, а све остале сам упутио по спремљеном списку Команданту резервних трупа, пуковнику Стевану Илићу, да их упути у борачке трупе. Изненађења и јауци! Ето ти беде! Дојурише нишки Јевреји: стари Гедаља и многи други, и мољаху, да им се задрже на послу у којем су и досада били синови, сестрићи, ујкићи итд. Кратко и јасно био им је одговор: „Идите кући, док сте читави!" И одлазили су. У моју канцеларију сам узео за писара Петра-Перу Вуковића који је, учио сам, био врло вредан, а, поред тога, знао је добро и француски, и иначе, вешт и перу и говору. Он ми је постао десна рука. Ту у канцеларији он је са мном и ноћивао, а било је ноћи кад нисмо ни тренули.

* * *

Кад је Нишава однела нишко блато и кад је нишка калдрма опрана[2], уђе ми сутрадан уздигнуте главе један господин кога дотле нисам познавао. Гледам га: необично је озбиљан. Застао је на један корак од мога писаћег стола и ослонио се десном руком о свој штап, а у левој

1 Поред осталог, Николић је примио 59 фијакера, 75 кола са воловском запрегом и пратиоцима, магацине са опремом и намирницама. Види: Никола Вучетић: „Пример за углед", Београд, 1933.

2 Самоиницијативно, Николић је предузео тродневно чишћење Ниша од блата и прљавштине, ангажујући аустроугарске заробљенике.

је руци држао свој полуцилиндар. Не знајући ко је и шта је устадох и запитах га: „Молим, господине, шта желите?“ Он је остао озбиљан и непромењена лица и рече ми: „Јесте ли Ви Начелник станице?“, питао је хладно. „Да, господине, ја сам. Шта желите?“ „*Ја сам Стојан Протић, дошао сам да Вас видим и да Вам кажем хвала*, јер је ово прво јутро откако сам дошао у Ниш, а да се нисам заглибио у блато.“ Ја сам био у неприлици и замолих га, да ми не замери што га нисам познао и што сам га као и сваког другог човека примио. Понудих га и замолих да седне. „Само то! Да Вас не задржавам у раду!“, рече и опрости се, те оде. Истог дана срео ме је Министар унутрашњих дела Љуба Јовановић који је ишао са Миленком Чабрићем, секретаром Скупштине, задржа ме и рече: „Хвала Вам, господине Николићу, што тако брзо и тако лепо очистисте Ниш. Јуче је рекао у седници за Вас господин Пашић: „Ето, господо, ми не знамо шта све имамо у нашој војсци. Јуче дође један тако мали човек у Станицу, па видите шта уради од Ниша.“

* * *

Једно предвече упаде ми у канцеларију, зајапурен и готово очајан, артиљеријско-технички пуковник, Влад. Рајковић, са депешом у руци, говорећи: „Помажи, по Богу брат да си ми, ево добих депешу овог часа да ноћас пошљем 12 вагона бојевне муниције у Велику Плану, Баточину, Лапово итд., а како да је пренесем?! Дај ми кола и људе. Без твоје помоћи ништа! Дај, Миливоје, ако Бога знаш. Ово морам ноћас извршити по цену свога живота разумеш ли.“ Ја сам га смешећи се тешио: „Не брините, господине пуковниче. Идите ви без бриге у магацин, а кола и људи доћи ће одмах за Вама. Ноћас то мора бити све тачно и на време ескпедовано.“ И експедовано је.

* * *

Уочи 23 октобра 1915. год. око три сата после пола ноћи, добих хитно наређење од Команданта моравске Дивизијске области, да запалим слагалишта израђених и неизрађених војних ствари, и све магацине у којима је та спрема била смештена. Одмах сам отрчао у стан управника Војне одеће, мајора Милутина Обрадовића, да га известим о тој наредби и да га питам шта да урадимо, јер се магацини налазе у средини вароши, у приватним зградама по главним улицама. Ако запалимо те магацине ватра ће ухватити на овом ветру и цео Ниш, а сем тога у Нишким кућама се налазе толики рањеници и болесници који су стигли у варош а не прихваћени у току вечери или ове ноћи, многи тешки и претешки, на хиљаде их и хиљаде. Обрадовић је већ био спреман да пође пут Прокупља, узе наређење које је без размишљања

написано у ратној нервози, и прочитавши га рече ми некако неодлучно: „Шта знаш да радиш? Уради онако како ти наређење гласи, али га добро чувај, па нека одговара онај који га је написао, а ја одох, збогом!“, пружи ми руку и оде. Отрчао сам у Слагалиште и на своју одговорност, разуме се, по цену свог живота, поступио сам по својој глави: *нисам извршио наређење*. Послао сам одмах десетак служитеља, колико сам их имао при руци, да трче кроз Нишке улице, да вичући позивају нишку и избегличку сиротињу да приме из Управе војне одеће одело, обућу, рубље, постељину, платно, штоф и свега што се кривицом неразумних није на време раздало војницима да не падне непријатељима у руке. Та само у млину браће Поповића било је око 3 вагона разне израђене спреме и маса неизрађених предмета. Гола и боса јадна сиротиња нагрну као облак гладних скакаваца. Ја сам што сам могао јаче викао: „Носи, народе, твоје је то благо; носи га, обуци се, помогни се, да то све не падне небраћи у руке као драгоцени плен! Да је ту у народу било и сила нишких Јевреја који су се нагонски користили лако се може разумети, али и они су наши. Тако су били испражњени сви магацини и народ се снабдео, а „горди“ Ниш је поштеђен од пожара који би га зацело био претворио у прах и пепео. После овога већ око 11 часова су бугарске комите ушле у Ниш и разбијале су и пљачкале радње по нишким улицама, а ја сам похитао да стигнем своје особље које сам био напред упутио пут Прокупља. Возио сам се фијакером; кад сам пролазио поред Аранђеловићеве апотеке бачен је у ваздух железнички мост на Нишави. Пуцањ је потресао земљу, а оба ми коња у фијакеру падоше; прозори на кућама попрскаше и стакло се сручи на калдрму. Коњи ми се брзо подигоше, а фијакериста продужи у највећем галопу. Није ни чудо, јер је и он добро знао, да би и мене и њега обесили „братка“ Чапрошикова пријатељи кад би нас ухватили. При изласку из Ниша сузе ме облиле, оплакивао сам и Ниш и моју домовину, а и моје нејаке кћери у канџама дивљих кобаца. Нишки град изгледао је као вулкан. Клокотање пешадијске и грмљава артиљеријске муниције у граду, на Винику, Горици, Клокочевцу и т.д. претстављали су канонаду какве свет није чуо. Ветар је био појењао, небо намрштено и црно, облачно а киша сипи као да и само црно небо оплакује грдну несрећу и нишку и избегличку и целе Србије, па и целог Српства. Страхота Божја, које нико није кадар описати. Бол и туга скрха ме и јецајући ишао сам даље пут Прокупља. Али случај који ме је толико пута бацакао из чуда у чудо хтео је и овог пута да се са мном поигра. Чим сам стигао у Прокупље натрапао сам на своју несрећу на ђенерала Никодија Стефановића чију

сам наредбу, на своју беду, преиначио и нисам сагорео Ниш. Одмах сам помислио сад ће бити гром и пакао. И нисам се преварио, а он ме запита: „Шта си учинио? Јеси ли запалио све магацине?" (Било их је осам!) „Нисам, г. ђенерале, ниједан!" „Шта кажеш?! Јао, ја ћу тебе да стрељам! Па зар си ти онолику државну имовину оставио непријатељу?!" „Не, г. ђенерале. Молим, да ме чујете. Ја сам, по своме мишљењу, учинио нешто боље и, надам се, да ме због тога нећете стрељати. Магацини су приватне зграде дућани и магазе, а велики млин је браће Поповића. Да сам запалио те магацине изгорео би цео Ниш са огромним бројем непомичних рањеника и болесника!" Ђенерал ме прекиде: „Па шта си урадио, причај, а не шта би било!" „Позвао сам сву избегличку и нишку сиротињу, отворио сам сва врата и прозоре и довикивао из свега гласа: „Носи, сиротињо, носи, народе, то је народном муком и стечено! Обуци се, роде, и обуј, не дај, да ма шта падне у руке крвнику што нас мучки нападе!" Ђенерал ме стиша, па ће ми блажије рећи: „Е, шиљко, па добро си урадио!" Мени се разведри. То се одиграло у присуству више официра међу којима је био и ђенерал Душан Цветковић.

(МИЛИВОЈЕ НИЈЕ САГОРЕО НИШ - /наслов прир./ - фрагменти из књиге Николе Вучетића *Пример за углед*, Београд , 1939. стр. 69-72, 75-77, 83-90.)

Даглас Мериведер Доло (Duglas Maryveder Dolo)

ВАЛПУРГИЈСКА НОЋ

[ДАГЛАС МЕРИВЕДЕР ДОЛО (?), члан америчке студентске *Експедиције за помоћ с Колумбије*, коју је из Америке упутио Михајло Пупин, тада професор Колумбијског универзитета.

У Нишу борави 1915. године, у саставу Америчке мисије, где се истовремено и лечи. У Нишу ће остати до самог уласка Бугара у град, присуствоваће предаји града и непосредно затражити да однос окупатора према народу и члановима *Америчке мисије* буде коректан.]

„ЕКСПЕДИЦИЈУ ЗА ПОМОЋ С КОЛУМБИЈЕ“ организовао је господин Пупин, професор Универзитета Колумбија и српски генерални конзул у Њујорку. Пошто су већину људства које се прикључило експедицији сачињавали студенти с Колумбије, преовладавао је осећај да је она званични подухват с Колумбије. „Комитет милосрђа“, састављен од познатих и богатих људи, дао је већи део финансијске потпоре што је подухват и чинило остварљивим. „Српска лига за пољопривредну помоћ“ побринула се за велики део ратарског оруђа, семена итд., које је требало да се раздели српској сиротињи. Сврха експедиције била је да се испоруче те потребштине, као и да се избеглице врате из пренатрпаног града својим напуштеним домовима и да им се помогне у сетви нове летине. Чету су чинили двадесетчетворица Американаца, већином студенти с Колумбије, и двадесетшесторица америчких Срба који је требало да буду преводиоци и да наставе започети посао када у јесен амерички контигент буде отишао. Госпођица Мичел и њена пратиља госпођица Еден такође су се прикључиле експедицији. Двадесетпет Фордових аутомобила укрцано је на брод из Америке, из чијих је сандука касније требало склопити трупове аутомобила. Те двадесетпет машине требало је да одвозе потребштине и људе у оне делове земље где није било железнице. Експедиција ће бити под командом Српског министарства унутрашњих дела кад буде стигла у Србију и остаће у том статусу све до званичног распуштања.

Пароброд „Тесалоники“ полазио је по реду вожње десет дана пре пароброда „Темистокле“. Експедиција је очекивала да заплови првим бродом, али пар дана пре поласка, саопштено нам је да је дан исплovљавања одложен, тако да је требало пловити овом другом, већом и безбеднијом лађом. „Темистокле“ је носио велики товар аутомобилских гума и осталих потребштина намењених Српској влади.

Док смо били смештени у логору у Нишу, чекајући товар наших аутомобила из Солуна, често смо се заустављали у „Енглеском дому“. Стигавши једног дана, присуствовали смо великом узбуђењу. Једној надзорници неко је поклонио два штенета и она је због измишљене сличности једно назвала по Сер Ралф Пеџетовом секретару Србину, Симићу. Баш у тренутку кад смо стигли, он је сазнао да је штене понело његово име па је био дубоко увређен. Чувши за то, Сер Ралф Пеџет сместа је изнео захтев да се друго штене назове „Пеџет“, што и би учињено, па се инцидент срећно оконча по све уплетене у њега, будући да је госп. Симић закључио да ако Сер Ралфу не смета да један пас носи његово име, неће сметати ни самом госп. Симићу. Кад су машине приспеле, увидели смо да је неопходно направити више железних комада под правим углом којима бисмо саставили трупове. Два дечака, један отприлике дванаестогодишњак а други седмогодишњак, наставили су да се баве очевим ковачким занатом док је он био у рату. Ова деца остадоше читаве једне ноћи кујући и радећи не би ли направили довољан број железних комада да се опреми пар возила за сутрадан. Мислим да им је најсрећнији тренутак био кад смо их у једном аутомобилу повезли у кратку шетњу по околини.

У многим приликама, током путовања по околини Ниша, заустављали смо се у кафаницама поред пута да попијемо кафу. Ма колико такво место било скучено и скромно, увек би се негде у већој просторији налазила урамљена слика краља Петра.

Једног дана, пре него што је и последњи Енглез напустио Ниш, неки ситан чова, обучен у униформу српског официра, ужурбано стиже у Дом захтевајући педесет пари ципела. Нисмо били у стању да му их дамо и он отпоче опширну говоранцију: „Можда личим на Србина, али то нисам. Зовем се Егњу (Ескју прим. прир.), Клод Егњу и ја сам Британац. Моја супруга, један пријатељ и ја морамо поћи поподне, па уколико не можете да ми дате педесет пари ципела, молио бих вас, као личну услугу, да ми дате бар три пара, за супругу, пријатеља и мене.“ Отишао је од нас са три пара ципела. Сазнадосмо касније да је тај ситан човек потпомагао „Прву британску пољску амбуланту“ све време

рата пишући петпарачке детективске романе. Управо ова јединица је следећег дана стигла у Ниш из Пирота који су Бугари заузели.

Прасак! Ехо бучне експлозије једва да се утишао, а ми смо већ сви били у предворју. Било је три сата ноћу, 5. новембар 1915. Тај фатални дан за град Ниш, привремено и престоницу Србије. И док је стакло отпадало и хладни ноћни ваздух улетао кроз сломљена окна, петорица Американаца је стајало у предворју куће коју је раније заузимао Сер Ралф Пеџет, својевремено британски министар у Србији, питајући се шта је уништено експлозијом, покушавајући да схвати да је дуго очекивани крај опсаде најзад дошао до краја.

Ниш је био напуштен пред напредовањем бугарске војске. Вече пре тога, примили смо вест да је српски фронт пробијен а то је касније потврђено и од стране ужурбаних трупа које су промаршириле кроз осуђени град на путу ка заузимању нових положаја на обронцима брда око Ниша. Кад су стигле те вести, настао је прави пакао, али се убрзо све утишало и град се смирио. Нису се могли чути никакви звукови, нити се видети ма каква светла. Они који су живели по кућама закључавали су се и мандалили врата тражећи најсигурнија места за скривање, како себе и укућана тако и ствари од вредности. Они који нису имали кућу тражили су најскровитије рупе било које место које би могло да их сакрије од хорде која је напредовала према граду. Већину су чинили жене, старци и много деце који су били непоколебљиви у замисли да ће их Бугари све побити чим ступе у град.

Владини службеници били су отишли много раније. Главни штаб се повукао претходног поподнева. Са својим незаштићеним становништвом, Ниш је лежао између две војске које су водиле огорчене борбе у последње три недеље. Српски војници у одступању били су пронели глас да ће Бугари који су равномерно напредовали свима пререзати вратове и да ће они који не напусте осуђени град сто посто бити поубијани. Сви који су могли отишли су из града. Није више било волова за запреге. Они који су остали нису имали довољно хране да би се упустили у бесциљно ходање; а куда би и пошли? Немци су се приближавали са севера, Бугари са истока и југа. Једини пут ка спасењу онај на запад био је закрчен изгладнелим збеговима који су гурали на запад ка високим и непроходним црногорским планинама, где се није могла наћи храна. Крај се унапред знао и овај прост народ је са својим полуоријенталним фатализмом био препуштен злој судбини.

Тог јутра чуле су се још две експлозије, последња у пола шест. Са првим знацима долазећег дана, изашли смо на улицу да видимо шта је

уништено, да поставимо страже испред наших складишта и видимо да ли су Бугари већ ушли у град. Улице у комшилуку биле су прилично мирне. Ту и тамо, промакао би неки пролазник, намеран да пронађе неко склониште. Повремено би звук пушке разбијао дубоку тишину, последњи покушај одбеглог војника који је ноћ провео сном пијанца. Чудило ме да више људи није рањено тим залуталим куршумима пијане српске војске у повлачењу.

Стигавши у главну улицу, указаше нам се први призори ноћашњег догађања. Трговине и дућани у читавој улици били су обијени и роба однешена. Убрзо сазнадосмо да се Двадесети пук, српски пешадијски пук на лошем гласу, острвио на град између три и четири ујутру, проваљујући у куће и дућане, отимајући, уништавајући све на шта би наишао и чинећи тешко замисливе грозоте. Речено ми је касније да је овај пук био састављен од криминалаца који су покупљени из српских затвора и послати у рат. Знајући лично српског војника са фронта из познатијих српских пукова, немогуће ми је било приписати такво недолично понашање ником другом но одбеглом пијаном криминалцу. У Белој Паланци, селу неколико километара од Ниша, претходног дана овај пук се отео контроли, отворио ватру на градић пошто га је опљачкао, налио се расположивим врстама алкохола и, када их је њихов пуковник покушао обуздати тражећи да поново оформе стројеве,они су на њега бацили бомбе док је овај био у седлу. Читав тај догађај за њих је била неизмерна игра и, будући да у затвору забаву такве врсте нису имали, овим су надокнађивали све пропуштене прилике, а то је уосталом, и стање на улицама Ниша јасно показивало. Даскама обложени прозори на дућанима били су разбијени и изломљени, капци су висили са изглављених шарки, док је мрачна унутрашњост или зјапила празна или била у потпуном нереду. Гвоздени капци и засуни били су разлупани и висили су извитоперени и самлевени на полупаном тишљерају и уништеним енлеским прозорима. Шињели, шапке, пушке, муниција и бачене фишеклије прекривали су улицу. Ћебад, разбијени сатови, поломљени накит, исцепана одећа и сва она роба којом су дућани располагали све је то лежало разбацано и изгажено на блатњавој калдрми. Наш тумач, амерички Србин Ник, спустио се на ивичњак и заридао. „Ово је срамота“, рече бришући рукавом сузе. „Нисам из Србије, ја сам Црногорац“, и док смо се на опрезу пробијали кроз сав тај неред, његови напади јецања поново би наступали, док је бацајући поглед на похарану улицу шапутао, „Јадна моја патрија! Јадна моја патрија!“ Овај човек је остао у Нишу „да се нађе“, иако му се пасош

изгубио, па су постојали сви изгледи да буде ухапшен као шпијун. У Герију, у Индијани, он је имао просперитетну фармицу од које је већи део прихода заложио за „српско питање“, а на крају се и сам пријавио не би ли дао све од себе у службу своје несрећне „патрије“.

Двадесети пук стуштио се био на Ниш као „вук на стадо“ и град у потпуности похарао. Угледасмо неког залуталог војника, заосталог за четом, како се насумице вуче и даље у потрази за пленом - већи део војске тог пука био је мање, више трештено пијан. Муниција и опрема били су одбачени. Један војник имао је будилник закачен за опасач, пртену торбу напуњену шароликим ђинђувама и јефтиним накитом и пар сасвим нових ципела од коже са патент затварачем. Натоварени и натрпани једва замисливо бескорисним пленом, ови пијани војници тетурали су се у ходу док су пролазили крај нас. Многи су посртали улицама, спремни на свакојако зло које може пружити мало забаве и обећати харање. Сретосмо једног уморног и згађеног официра који се вукао путем ка српским положајима ван града. „Јесте“, рече, „то је страшно, али шта да се ради, то су животиње“. Овај млади поручник рече нам да ће сваки десети војник из овог пешадијског пука бити стрељан због ноћашњих злодела.

Одвојивши се, пођосмо до наших складишта напуњених вредном робом коју смо оставили у Нишу да је сачувамо, ако то буде могуће. Закључујући по призорима около, били смо убеђени да су и складишта доживела исту судбину. Показало се сасвим другачије, на нашу срећу. Сем једног, сва складишта налазила су се у споредним улицама, забрављена и забарикадирана, па су тако избегла уништење. Напуштајући Ниш, Сер Ралф Пеџет, заповедник „Енглеског фонда за помоћ Србији“, предао нам је своје залихе (оне које није било могуће понети) да бисмо их ми по свом нахођењу разделили сиротињи и онима које је задесила невоља. На сат пре његовог поласка, предато нам је још неколико складишта уз исти договор. Активност нас самих требало је да буде потпуно неутрална, при чему би само несрећници и сиротиња имали користи. Војник или официр, било српски било бугарски, могао би силом узети оно што му не припада, међутим, ми смо јасно били рашчистили за сва времена да смо савршено неутрали и да ту где јесмо, јесмо једино зато да помогнемо сиротињи. Л. Л. Литл, Елмер Е. Чајлх, Глен Р. Бел, Николас Московић, В. Елиот Долд и ја (Д. Х. Долд) остали смо пошто се ‚Експедиција за помоћ с Колумбије“ расформирала. Радећи медицинске послове у једној пољској болници у Босни, мени је ослабио вид и био сам се вратио у Ниш на лечење, на којем сам и даље

био кад је Бугарској објављен рат. Сви безбедни путеви за повлачење већ су дуго били пресечени и остајући ја сам донекле могао да се искупим за љубазно лечење које сам имао код Срба и Енглеза током боловања.

Уверивши се да су сви магацини безбедни, вратисмо се у Дом и пописмо по шољицу кафе са мало кекса. Кад стигосмо, сазнадосмо и за нове дужности које нас очекиваху. У ходнику је чекао главни градски електричар. Ако треба да остане и брине о електрици, мора добити америчку заставу и наше обећање да ћемо га штитити. Балканац у стању потпуне препаднутости тежак је проблем, међутим, овај човек, уз мале изузетке, држао се своје централе и светлом напајао град у наступајућим ноћима. Склопљена је мала погодба и он је добио посебна овлашћења. Снабдевање електриком у овом часу значило је много и буде ли потребно, неко од нас ће отићи у центалу и тамо бити непрестано. Електричар није био једини човек који је на нас чекао. Била је ту и госпођица Шели из „Америчке дечје болнице“, скупа са распомамљеним пекаром кога је била узела у заштиту. Овај човек је пекао хлеб за „Дечју болницу“, па је злоупотребивши то, прекрио улазни део своје радње црвеним крстовима и речима „Америка“ исписаним на разне могуће начине. Мој брат Елиот сместа је послат да избрише те крстове тако недолично употребљене. Ово су били значајнији случајеви и ми смо их лако решавали. У нашем дворишту и предворју тискали су се и правили метеж уплашене жене и деца, са ту и тамо понеком старачком приликом. Сви су сложно галамили и захтевали заштиту, преклињући да остану ту где јесу. Они који нису могли да нађу неко скровиште похитали су у „Американску мисију“ ради заштите. Већином су то били српски цигани-чергари, утерани у Ниш пред наступајућом војском - бескућници без трунке хране. Пар њих из више класе могао се препознати по одећи, а и по томе како се стискао у најудаљенијим ћошковима чекајући на тренутак одлуке. Турски и сељачки елеменат односио је превагу. Скоро сви људи из града били су у могућности да оду и због тога су бојни покличи и узбуђење, неусмеравани обуздавајућим утицајем школованих глава, нарастали као олуја. Збијена гомила таласала се час на једну час на другу страну, бивајући све узбуђенија како се број увећавао. Ништа није могло помоћи; никакав разлог није могао да пробије дубоко усађени страх од смрти; нису знали шта траже, одбијајући при том да поступе по издатом наређењу. Налазили су се у „Американској мисији“ и ту намеравају да остану.

Будући да није било наде да се ишта учини са окупљеном масом у дворишту, Бел, Ник и ја поново се упутисмо да обиђемо складишта. Упутисмо се ка станици која је сада имала највећу важност и представљала најзначајније место у граду. Приближивши се, запазисмо да народ јури некуда а одмах потом зачусмо и узбуђене повике кроз које се пробијало режање руље. Бел се сместа даде у трк. Дајући све од себе, промичући поред ужурбаних људи и заосталих конвоја владиних воловских запрега, и ја почех да клизим и гацам кроз гомилу, пробијајући се средином, покушавајући да не заостанем за осталима. Напокон, после ударања и псовања кроз групе збијених и непокретних сељака, стигох до складишта. Отимачина само што је почела. Бел и Ник су смогли снаге да затворе врата и сада су стајали пред њима, где им се и ја придружих. Пред нама се налазила багра из криминалног Двадесетог пука, пијана и грозоморна, суочена са чињеницом да су привремено заустављени у харању. Гомила се повећавала и постајала наклоњена пљачкашима. Почела је да хушка пијане војнике. У том складишту било је ципела и слаткиша пекмеза и компота што су окупљени људи и знали, а врло брзо и војници. Читавих двадесетак минута спречавали смо пијану руљу да провали унутра. Бел је гурао оне који су јуришали на њега. Ник је преклињао руљу у име Краља, Престолонаследника, њиховог војног команданта и позивао се на патриотизам, њихову земљу.

„У пакао с краљем Петром! Ми немамо престолонаследника; ми смо људи без земље и што пре рањеници поумиру то боље за све нас.“ Тако је звучао одговор који су сада већ потпуно разјарени отпадници давали. Пошто су формирали клин и кренули у јуриш, ја се бацих у борбу и стадох да ударам око себе како бих рашчистио пут, па ме у једном тренутку оборише у блато и почеше да газе. Надвисујући ларму, чуо се Белов глас који се дизао до небеса и преклињао руљу. Затим га одбацише на страну, провалише улаз и почеше да упадају један преко другог у неспутаваном напору да буду први који ће се дочепати богатог плена који само на њих чека. У гушању и тучи био сам изгубио Ника и Бела, али сам ипак на крају успео да се пробијем кроз усталасану руљу и кренем ка Дому.

Просто сам летео закрченим улицама; воловске запреге и људи били су једно те исто за мене. Ударао сам и шутирао лево и десно; сударање и налетање на људе није ништа мењало; морало је да стигнем до Дома где би требало да се налазе остали. Нисам јасно разабирао; људи су ми непрекидно стајали на путу њих нисам ни покушавао да

избегнем, једноставно сам налетао, ударао их полуспуштеним раменом свом снагом, као што су ме научили на рагби терену код куће, док су се ови непрестанце окретали у круг и упадали у јарак, превише изненађени чак и да ме напсују. Напокон, хватајући ваздух, доспех до Дома. Сви остали били су негде отишли. Чекајући у средини избеглог народа у нашем дворишту налазила се и делегација нишког владике. Пре него што сам успео и да схватим шта желе, Ник је стигао на сцену и рекао ми да Владика преклиње да с њим пођем, дочекам Бугаре и пружим помоћ како би се град предао не би ли се спасили жене и деца.

Прибавити помоћ за оно складиште било је немогуће а било би и нереално, тако да смо Ник и ја заузели своја места и били одвежени до Владике који нас је очекивао. На мисао да се нађе неко неутралан, Американац, по могућству који би помогао при сусрету с бугарском армијом, изгледала је као једина по Владикином мишљењу: „Сада нас неће поубијати“, изјавио је. „Америка, велика земља, има велики утицај на Бугарску и они ће се уплашити.“ Пришао сам Владики, он је устао и пољубио ме у оба образа, а ја, не познавајући обичај, узвратих му поздрав на истоветни начин. Касније ми је Ник рекао да је то била велика грешка и да се само једнаки по рангу могу поздрављати на тај начин. Још увек нисам сигуран шта је хтео да каже.

Ник, Литл и ја били смо америчко друштво које је пратило Владику. Сви су до тада већ знали да су Бугари километар, два од града. Већи део становништва отворио је балоне с ракијом и попио мало више да би прикрио страх. Са чистине испред нашег боравишта све до Катедрале, путовали смо у трошној запрези коју је вукао последњи преостали коњ у граду. У Катедрали је служена служба под ведрим небом коју је водио сам Владика. Гомиле уплашеног народа тискале су се на огромној, грубо калдрмисаној чистини испред грађевине са округлим кровом, међу којима су многи били поднапити и који су непрестано нешто узвикивали и захтевали. Владика је покушао да им каже да се не боје и забранио им да из бусије пуцају на победничку војску која буде улазила у град, али плашим се да је мало његових речи било разабрано. Велико олакшање представљало је то што ће Владика дочекати непријатеља, а с њим и тројица из „Американске мисије“, што је у њиховим главама значило спас и наду у живот. Шапат се претворио у мрмљање, мрмљање у промукли вапај. Напокон се ми, у безнадежном покушају да се умири гомила, упутисмо низ „Ћелекулски пут“. Процесију су чинили један дечак, одевен у свештеничку одећу, који је ходао на челу и носио на јарболу белу заставу, затим Владика са градоначелником с једне стране

и са мном с друге. Сва тројица смо били у огромним столицама које су носили неки људи из града. Одмах иза ходао је Ник да би за мене обављао преводилачке активности, док је Литл био час напред, час позади у нади да ће моћи да услика неку слику за своје новине Њујорк Трибјун. Иза се котрљала процесија градског становништва, држећи се бесомучно своје вапијуће песме, тако много налик погребној. У својој најраскошнијој одежди, свештенство се било окупило око Владике који је непокретно попут бисте седео на свом месту све док му нека помисао не би пала на памет, када би се окретао Нику после чега би наступао живахан разговор у пола гласа. Трипут смо стајали због гласина да су бугарске предстраже управо испред нас. При првом застајању, једна жена која се нагнула дубоко изван прозора откачила је велики бели чаршаф и јарбол за који је овај био прикуцан са зида куће и бацила га дечаку на челу процесије. Застава је била претешка за једног човека, тако да су се четворица окупили око ње и колона је наставила свој пут. На тргу, где је смештена Британска амбасада и где високи бели торањ са сатом диже главу над околним зградама, застајемо. Курир је стигао и вели нам да су Бугари непосредно испред нас. Гомила иза нас, вичући, подврискујући и запевајући песме о којима сам већ говорио, испунила је влажно, топло јутро метежним звуком. Мушкарци су псовали или мрмљали изабране речи кратке молитве за своју спас. Владика је постао узбуђенији, па ме, нагнувши се пољуби у образе, након чега ме благослови испруженим прстима једне руке. Чекање је било мучно и стрпљења скоро да је већ било понестало кад се изненада у даљини испред нас разазнаде колона у покрету која се приближавала у ритмичком љуљању тамо, амо. Један официр, најкрупнији човек међу Бугарима, искорачи из колоне и поздрави Владику. Нагнувши се, он пољуби владикину руку, поштујући обичај, ни тренутак не дајући повода некаквој неуљудности. Његови војници, стојећи у ставу мирно у својим смеђим униформама, са равним руским шапкама, у чоју увијених ногавица, испрскани и умазани у црвено блато до струка, изгледали су као грубијани необријаних лица, над којима је светлуцала шума кратких, широких бајонета. Пошто је официр поздравио Владику, уплашене девојке натрпане цвећем изађоше испред и почеше да га деле војницима, качећи цвеће на блатом измазане униформе. У знак предаје и добродошлице, Владика устаде и одржа говор запевајући и мумлајући. Предавао је град Бугарима и замолио их да уђу мирно и без употребе силе, пошто су људи незаштићени и препуштени њима на

милост. Градоначелник[1] је негде био ишчезао, те ја, док је Ник преводио, ставих до знања официру о постојању неутралних Американаца и њиховом циљу да остану у граду, тражећи војнике који ће стражарити пред складиштима, завршивши изражавањем наше наде у добру вољу и дисциплинованост бугарске војске и захтевајући да се не дозволи никакво насиље према незаштићеном становништву. Официр високог раста одговори нам са пар речи. „Овај народ је наш народ; Бугарска не долази као окупатор, већ као заштитник, па не треба да страхујете од насиља." Првој петорици војника је наређено да пођу са мном и преузму стражу испред складишта. Становништво је на сваком кораку дочекивало Бугаре цвећем и поздравима, покушавајући да на тај начин изрази наду у окупаторову добру вољу. Док је колона марширала дугачком улицом, по којој су биле разбацане одбачене пушке, муниција, поцепана одећа итд. жене и девојке ужурбано су излазиле из кућних улаза са пуним наручјима цвећа и бацале га на војнике у пролазу. Како је строј напредовао, тако се становништво које се било посакривало појављивало у све већем броју. Галама, хистерични смех и јецање дизали су се над уједначеним звуком корачања цвећем окићене колоне. Ниш је напокон био заузет. Страшна времена су дошла и уместо општег масакра, у шта је народ чврсто веровао, ове трупе мирно су марширале кроз освојени град на путу ка цркви како би принели молитву захвалности. Све се тако много разликовало од оног што се очекивало; било је тешко схватити да се град предао и од српског постао бугарски. Зелене, црвене и беле заставе бугарске боје на брзину су прављене од било чега што се затекло и истицане на сваком кораку. Беле крпе, одећа и чаршафи заузимали су места изнад улаза у куће у знак предаје. Лав, бугарски знак, заменио је место са српским орлом и град је намах променио своју националност; од сад па надаље сви се имају сматрати Бугарима.

Док смо пролазили улицама на путу ка Дому, дим из уништеног магацина у старој тврђави лебдео је над градом...

(ВАЛПУРГИЈСКА НОЋ -/наслов прир/ - одломак из обимног рукописа америчког мировног мисионара Дагласа Меривeдера Долоа: *Авантура на Балкану* /Avanture in the Balkan/ Превео са енглеског: *Велимир КОСТОВ*)

1 Петар Пеле Станковић, градоначелник Ниша – од 1914. до 1918.

П Р И Л О З И

(*Прилог 1.*)

УЛТИМАТУМ АУСТРО-УГАРСКЕ МОНАРХИЈЕ ВЛАДИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ (10/23 VII 1914)

Посланство Аустро-Угарске - Београд

Влади Краљевинс Србије - Београд

10/23. VII 1914.

Пов. бр. 2733

Господине Министре,

Част ми је да уручим Вашој Екселенцији ноту коју сам управо примио од своје Владе а која је упућена Влади Краљевине Србије.

Изволите примити, Господине Министре, изразе мога особитог поштовања.

(Уручено лично у 6 часова после подне) Гиесл

„31. марта 1909. године министар Србије у Бечу по налогу своје Владе објавио је следећу декларацију Царско-Краљевској Влади:

„Србија признаје да јој нису повређена права догађајем који се одиграо у Босни и Херцеговини и да ће она, сагласно томе, прихватити одлуку коју буду донеле Велике силе поводом Члана XXV Берлинског споразума. Покоравајући се Савету Великих сила, Србија се одсада обавезује да не протествује и да се не супротставља, а што је чинила јесенас поводом анексије и осим тога обавезује се да промени курс своје актуелне политике према Аустро-Угарској како би убудуће живела у добросуседским односима.“

Наиме, догађаји задњих година и посебно болни догађаји од 28. јуна показали су да у Србији постоји превратнички покрет који има за циљ одцепљење од Аусгро-Угарске монархије неких њених територија. Догађај који се одиграо пред очима Српске Владе

проширио се изван Краљевске територије терористичким делима, серијом атентата и убистава.

Српска Краљевска Влада далеко од тога да удовољи формалним обећањима садржаним у декларацији од 31. марта 1909., није ништа учинила да осуди ову појаву: она је толерисала криминал разних одбора и удружења против Монархије, тенденциозно писање штампе, величање атентатора, учешће официра и чиновника у субверзивним немирима, штетну пропаганду у јавном образовању, коначно толерисала је све поступке који изазивају мржњу код српског становништва према Монархији и њеним институцијама.

Ова срамна попустљивост Српске Краљевске Владе није престала ни онда када су догађаји последњег 28. јуна показали читавом свету кобне последице.

Отуда изјаве и признања злочиначких извршилаца атентата од 28. јуна да је убиство у Сарајеву било сковано у Београду, да су им оружје и експлозив, којим су убице располагали, дали официри и српски чиновници припадници „Народне Одбране“ и најзад да су прелаз злочинаца у Босну и пренос њиховог оружја организовали и извршили цариници српске пограничне службе.

Из поменутих разлога Царско-Краљевска Влада нема више стрпљења за подношење увреда, а што је показивала годинама у односу на махинације које потичу из Београда и одатле усмеравају ка Монархистичким територијама; овакав исход ствари јој напротив ставља у задатак да прекине са сплеткама које стално угрожавају мир у Монархији.

Због тога је Царско-Краљевска Влада била приморана да захтева од Српске Владе званичну осуду пропаганде противу Аустро-Угарске Монархије, да захтева осуду свих тенденциозних радњи које имају за крајњи циљ оцепљење од Монархије територија које јој припадају, као и да се обавежу да на сваки начин напусте ову злочиначку и терористичку пропаганду.“

Да би озваничила ову обавезу, Влада Краљевине Србије ће објавити на првој страни свог Службеног гласника од 13/26. јула следећу декларацију:

„Влада Краљевине Србије осуђује пропаганду упућену против Аустро-Угарске тј. осуђује сваку тенденциозну радњу чији је крајњи циљ, одцепљење од Аустро-Угарске Монархије територија које јој

припадају и искрено жали због тешких последица тога злочиначког чина.

Краљскска Влада жали због учешћа српских официра и чиновника у горе поменутој пропаганди и тиме су компромитовали добросуседске односе на које се Краљевска Влада званично обавезала декларацијом од 31. марта 1909. године.

Краљевска Влада која не одобрава и осуђује сваку идеју или покушај мешања у судбину становништва било ког дела Аустро-Угарске сматра својом дужношћу да званично обавести официре, чиновнике и читаво становништво Краљевине да ће убудуће веома оштро поступати са лицима одговорним за слична недела и да ће уложити сав свој напор да их спречи или угуши."

Ова декларација ће истовремено бити саопштена Краљевској војсци у дневној заповести Његовог Краљевског Величанства и биће објављена у званичном војном билтену.

Српска Краљевска Влада се поред тога обавезује:

1. да обустави издавање сваке публикације која подстиче на мржњу и презир према Монархији и са тенденцијом усмереном против територијалног интегритета,

2. да без одлагања приступа распуштању друштва „Народна одбрана" и конфискацији свих његових пропагандних средстава и да на исти начин поступи према другим одборима и удружењима Србије који се баве пропагандом против Аустро-Угарске Монархије; Краљевска Влада ће предузети потребне мере да ови одбори не обнове своју активност под неким другим именом и у неком другом облику,

3. да одмах удаљи из јавне наставе у Србији како из наставничког кадра тако и из школског материјала све што служи или би могло служити потхрањивању пропаганде против Аустро-Угарске,

4. да избаци из војне службе и администрације уопште све официре и чиновнике који би били криви за пропаганду против Аустро-Угарске и за које Царска и Краљевска Влада задржава право да достави листу са именима и подацима Краљевској Влади,

5. да прихвати да органи Царске и Краљевске Владе могу учествовати у Србији у сузбијању субверзивног покрета против територијалног интегритета Монархије,

6. да организује истрагу против учесника у завери од 28. јуна а који се налазе на српској територији,

7. да хитно приступи хапшењу мајора Воје Танкосића и извесног Милана Цигановића, чиновника српске државе, који су се компромитовали у сарајевској афери, а што је открила истрага,

8. да спречава ефикасним мерама српске власти у шверцовању оружја преко границе,

9. да отпусти и строго казни царинске службенике у Шапцу у Лозници који су помагали учесницима сарајевског злочина да пређу преко границе,

10. да пружи објашњења Царској и Краљевској влади о недопустивом начину на који су високи српски службеници, упркос своме званичном положају, изразили у Србији и иностранству, своје непријатељство према Аустро-Угарској Монархији, после атентата од 28. јуна,

11. да благовремено обавештава Царску и Краљевску Владу о извршавању напред наведених мера.

Царска и Краљевска Влада очекује одговор Краљевске Владе најкасније до суботе 25. овог месеца у шест часова увече.

Извештај који се односи на резултате истраге у Сарајеву поводом поменутих чиновника у тачки 7 и 8 је дат у прилогу ове Ноте.“

(Превела са француског: *Невенка ПЕРУНОВИЋ*)

(*Прилог 2.*)

ОДГОВОР ВЛАДЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ВЛАДИ АУСТРО-УГАРСКЕ МОНАРХИЈЕ (12/25. VII 1914)

Влада Краљевине Србије

Влади Аустро-Угарске Монархије

12/25. VII 1914.

Влада Краљевине Србије примила је саопштење Царске и Краљевске Владе од 10. овог месеца и она је убеђена да ће њен одговор отклонити све неспоразуме који прете угрожавању добросуседских односа између Аустро-Угарске Монархије и Краљевине Србије.

Краљевска Влада је чврсто уверена да протести који су се појавили у Народној скупштини као и изјаве и акти одговорних представника државе, протести који су прекинути декларацијом српске Владе од 18. марта 1909. године и који се од тада ни у једном случају нису поновили према суседној великој Монархији и од тада ни у наредним Владама Краљевине Србије нити у њеним званичним органима није било ниједног покушаја у циљу промене политичких и правних прилика у Босни и Херцеговини. Краљевска Влада тврди да у том погледу Аустријска Царска и Краљевска Влада није ставила никакву примедбу изузев поводом једног школског приручника за који је Царској и Краљевској Влади дат потпуно задовољавајући одговор. За време балканске кризе Србија је небројено пута дала доказе своје миројубиве и умерене политике. Мир је очуван захваљујући Србији и жртвама које је она поднела у интересу европског мира.

Краљевска Влада не може да буде одговорна за поступке приватног карактера као што су чланци у новинама и отежан рад одбора, манифестације које се нормално дешавају готово у свим земљама и које уопште измичу званичној контроли, поготову што је за регулисање читавог низа питања која су се појавила између Србије и Аустро-Угарске Краљевска Влада показала велику

предусретљивост и на тај начнн успела да их у доброј мери реши у корист добросуседских односа двеју земаља.

Због тога су Краљевској Влади Србије тешко пале оптужбе да је Краљевина Србија имала удела у Сарајсвском атентату. Она је очекивала да буде позвана да учествује у истрази овог злочина и била је спремна да поступи коректно и да строго казни све оне за које буде доказано да сносе било какву кривицу у атентату.

Потчињавајући се тако жељама Царске и Краљевске Владе, Српска Влада је спремна да изведе пред суд сваког српског поданика, без обзира на његово место и положај, за кога се утврди да је учествовао у сарајевском злочину. Она се нарочито обавезује да објави следећу декларацију на првој страни свог Службеног гласника од 13/26. јула:

„Влада Краљевине Србије осуђује сваку пропаганду управљену против Аустро-Угарске тј. сваки покушај који има за циљ да се од Аустро-Угарске Монархије отцепе територије које јој припадају. Она искрено жали због страшних последица тих криминалних дела.

Влада Краљевине Србије жали што су неки српски официри и чиновници, према извештају Царске и Краљевске Владе, учествовали у поменутој пропаганди и тиме пореметили добросуседске односе које се Влада Краљевине Србије свечано обавезала да поштује својом декларацијом од 31. марта 1909. године.

Влада која не одобрава и одбацује сваку помисао или покушај мешања у политику било којег дела Аустро-Угарске, сматра својом дужношћу да јасно упозори официре, чиновнике и цело становништво Краљевине да ће убудуће најстрожије кажњавати свако лице које буде криво за слична дела, дела која ће свим својим напорима спречавати и сузбијати.

Са овом декларацијом биће упозната Краљевска војска у дневној заповести у име Његовог Величанства Краља, од стране Његовог Краљевског Височанства Принца Наследника Александра и биће објављена у наредном званичном војном гласилу.

Краљевска Влада се обавезује поред тога

1) да на првом редовном заседању Скупштине унесе један амандман у Закон о штампи по којем ће се подбадања на мржњу или презир према Аустро-Угарској Монархији најстрожије кажњавати као и издавање публикација са тенденцијом усмереном против територијалног интегритета Аустро-Угарске. Она се обавезујс да

приликом наредне ревизије Устава унесе у члан XXII амандман о конфискацији горе поменутих публикација, а што сада није могуће према важећим одредбама члана XXII Устава.

2) Краљевска Влада нема доказа, а нота Царске и Краљевске Владе јој их не пружа, да су чланови друштва .„Народна одбрана“ и друга слична друштва до данас починила неко кривично дело. Међутим, Краљевска Влада ће прихватити захтев Царске и Краљевске Владе и распустиће одбор „Народна одбрана“ и сваки други који би фаворизовали агитацију против Аустро-Угарске.

3) Српска Краљевска Влада се обавезујс да без одлагања одстрани из јавних школа Србије све што служи или би могло служити пропаганди против Аустро-Угарске када јој за то Царска и Краљсвска Влада пружи чнњенице и доказе.

4) Краљевска Влада такође прихвата да одстрани из војске и управе официре и чиновнике за које се утврди у судској истрази да су криви за непријатељско деловање против територијалног интегритета Аустро-Угарске Монархије. Она тражи да јој Царска и Краљевска Влада накнадно достави имена и податке тих официра и чиновника за окончање поступка.

5) Краљевска Влада мора признати да не види јасно смисао и значај захтева Царске и Краљевске Владе која тражи да се Србија обавеже да на својој територији прихвати сарадњу Царске и Краљевске Владе, али изјављује да ће омогућити сарадњу засновану на принципима међународног права, кривичног поступка и добрих међусуседских односа.

6) Краљевска Влада - само се по себи разуме - сматра својом дужношћу да предузме истрагу против свих оних који су учествовали у завери или су евентуално били умешани 15. јуна и који би се налазили на краљевској територији. Што се тиче учествовања органа Аустро-Угарских власти у истрази које би Царско-Краљевска Влада послала у том циљу, Краљевска Влада то не може да прихвати, јер би то представљало повреду Устава и Закона о кривичном поступку. Међутим, у конкретном случају истраге, резултати ће бити достављени Аустро-Угарским органима.

7) Краљевска Влада је исте вечери када је примила ноту ухапсила мајора Војислава Танкосића.

Што се тиче Милана Цигановића који је поданик Аустро-Угарске Монархије и који је био до 15. јуна службеник (у

својству аспиранта) у Дирекцији железница, још није могао бити откривен, а дат је налог за његово хапшење. Моли се Царско-Краљевска Влада да саопшти, што је могуће пре, по уобичајеном поступку, претпоставке или евентуално до данас прикупљене доказе о њиховој кривици, а на основу истраге у Сарајеву, како би се истрага наставила.

8) Српска Влада ће појачати и повећати већ предузете мере у циљу спречавања недозвољеног преноса оружја и експлозива преко границе.

Разуме се да ће спровести истрагу и строго казнити царинике на линији Шабац - Лозница који су затајили у својој дужности и допустили да побегну извршиоци атентата у Сарајеву.

9) Краљевска Влада је спремна да пружи објашњење о изјавама које су давали њени функционери како у Србији тако и у иностранству после извршеног атентата и које су биле, по речима Царско-Краљевске Владе непријатељске према Монархији, чим јој Царско-Краљевска Влада означи спорна места у тим изјавама и чим буде доказано да је 10 државних службеника стварно употребило те речи о чему ће сама Краљевска Влада бринути да пружи доказе и уверења.

10) Краљевска Влада ће обавештавати Царско-Краљевску Владу о спровођењу мера у напред поменутим тачкама, одмах након њиховог спровођења и извршавања, уколико то већ није учињено овом нотом.

У случају да Царско-Краљевска Влада не буде задовољна овим одговором, Српска Краљевска Влада, сматрајући да је у општем интересу да се не пренагли са овим питањем, спремна је као и увек, да прихвати један мирољубиви споразум, било да се то питање изнесе пред међународни суд у Хагу или пред Велике Силе које су учествовале у припреми декларације коју је Српска Влада објавила 18/31. марта 1909. године[1].“

(Превела с француског: *Новенка ПЕРУНОВИЋ)*

1 ДПС документ бр. 39. Текст потпуно идентичан.

(*Прилог 3.*)

МАНИФЕСТ ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА СРБИМА – Ниш, 16/29. јула 1914.

Мојим јуначким и драгим Србима!

На нашу Србију насрнуло је велико зло. Аустро-Угарска нам је објавила рат. Сад сви имамо да будемо сложни и јунаци.

Невоље наше краљевине и нашега народа с Аустријом нису почеле од јуче. Кад је год Бечу требало, давана су најсвечанија обећања, да ће се са Србима и Хрватима праведно поступати, па је ипак све то остало неиспуњено. Залуду су српски и хрватски граничари, и толики други наши јунаци, лили крв по целој Европи за славу и корист бечкога двора, залуду су биле жртве које је Србија за владе Мога деде поднела, кад је помогла да се спасава царски престо од незадовољних и побуњених његових народа, залуду је Србија увек радила све што је могла, да живи у пријатељству са суседном царевином - све то није ништа помогло.

И Србија као држава и наш народ, где год био, свакад и свуда су сумњичени, и зато су увек запостављани другим народима. Пре тридесет и шест година заузела је Аустрија српску Босну и Херцеговнну, које су устале биле, да се ослободе, а пре шест година коначно их је присвојила бесправно, обећавши им уставне слободе, које - онаке какве су дане - нису ниуколико народ задовољиле. Све је то створило дубоко незадовољство и народа, нарочито у бујне и неразмишљене омладине, па је напослетку изазвало отпоре, па и сарајевски атентат.

Србија је тај кобни догађај искрено ожалила, осудила и изјавила готовост, да ће предати суду свакога саучесника; али је брзо са запрепашћењем видела, да Аустријанци за њу бацају одговорност не на своју рђаву управу или на поједине кривце самога дела, него на Краљевину Србију. Без обзира што је оно убијство извршио само

један човек, њин поданик, уз припомоћ неколико другова, и то у њиховој земљи, ирсд очнма свих њиних власти, Аустрија је за то окривила наше чиновнике и официре, српску владу и напослстку целу Краљевину Србију и све Србе где год их има. Такво оптуживање једне независне државе за туђе кривице, јединствено је у историји Европе, где онака злочина дела на жалост нису ретка. У смислу тог окривљавања поднела је аустро-угарска влада 10 овог месеца Мојој влади необичну представку с тешким оптужбама и захтевима тражећи од Србије задовољење и остављајући јој рок од 48 сати за одговор. Моја је влада, одговарајући жељама народа и употреби мира, коју осећа не само Србија, већ и цела Европа, хтела избећи по сваку цену сукоб; и зато је изишла у сусрет аустро-угарској влади до крајњих граница попустљивости, преко којих не може ићи ниједна независна држава.

Кад је о томе извештен аустро-угарски посланик, изјавио је одмах, да његова влада није задовољна одговором и прекинуо је дипломатске односе с Мојом владом. Тада су све пријатељскс нам државе - на челу им братска нам Русија - покушале склонити аустро-угарску владу, да пристане на мирио решење спора. Нажалост бечки државнници - осташе глухи према саветима мудрости и интересима човечанства. Они нам објавише јуче рат, не презајући да тиме изазову и недогледне последице једнога европског заплета.

И ако тешка срца и свестан свих тешкоћа и опасности, баш у часу кад су се српски ратници спремали да прибирају дозреле плодове свога труда, Ја сам принуђен позвати све моје драге и храбре Србе под српску тробојку с уверењем, да ће се они и у овој прилици показати достојни својих славних предака, онаки каки су били лане и преклане. С вером у Свевишњега Господа Бога, с надом у симпатије просвећеног света и у коначну победу наше правде, с поверењем у помоћ својих великих сродника и поузданих пријатеља, примимо, заједно с нашом јуначком браћом Србима Црне Горе, борбу која нам је обесно наметнута. У нашој славној прошлости, старијој и новијој, има доста сведочавстава, да Србин, кад је сложан, може победити и много већег противннка. Посведочимо још једанпут, да се Србин уме жртвовати за своју отаџбину и обилићским пожртвовањем одбранити је пред многобројним охолим непријатељем.

Срби браните свом снагом своје огњиште и српско племе.

У Нишу, 16 јула 1914 године.

(*Прилог 4.*)

ИЗЈАВА КРАЉЕВСКЕ СРПСКЕ ВЛАДЕ НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ тзв. „Нишка декларација“ (Ниш, 24. децембар 1914. г.)

Влади је част изићи пред Народно Представништво с овом изјавом:

Она је образована с циљем да се у њеном саставу оличи и до краја ове кризе оличава јединство воља, снага и циљева наше земље. Уверена у поверење Народне Скупштине, докле год све своје силе ставља у службу ствари Српске Државе и Српско-Хрватског и Словеначког Племена. Влада сматра за своју прву дужност да се с бескрајним поштовањем поклони пред светлим жртвама храбро и вољно принесеним на олтар Отаџбине. Целој пак српској војсци и свима у њој, од оних који воде и командују до редова на престражама, шаље изразе својег поверења, дивљења и захвалности за напоре које чине и жртве које за Отаџбину подносе.

Наша млада и мала војска, чувајући леп глас који је стекла лањске и преклањске године, стала је сад достојно уза славне, многомилионе и старе војске великих народа, наших савезника, који с нама заједно воде борбу за ствар правде и слободе. То нам је историјска тековина, чији ће се големи значај и правилно оценити истом по свршетку ових мучних ратних дана.

Уверена у решеност целога српског народа да истраје у светој борби за свога огњишта и своје слободе, Влада Краљевине сматра као свој најглавнији и у овим судбоносним тренутцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања које је, у тренутку кад је започето, постало уједно борбом за ослобођењс и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца. Сјајни успех који има да крунише ово војевање искупиће обилато крваве жртве које данашњи српски нараштај подноси.

У тој борби српски народ нема избора, јер се између смрти и живота не бира. Он је на њу принуђен и водиће је са онаком истом

несаломном енергијом, с каквом се пре сто година борио за свој Васкрс из косовске гробнице. Влада ће се трудити да буде веран израз те решености народне, и она ће, верна својим моћним и јуначним савезницима, с поверењем у будућност чекати час победе.

Влада зна за патње и терете које подноси војска и велики део народа, и чиниће све што је у људској снази да то олакша. Она ће предузимати, брзо и одлучно, све мере да снабдевањс војске и нега рањеника буду све бољи, и ништа се у том погледу неће жалити. У споразуму с Вама, Господо Посланици. решиће и мере којима ће се после рата олакшати народу да поврати своју истрошену снагу и среди своје имовно стање, а док је непријатељ још ту, она од свега срца шаље најбољој снази наше земље поклич:

Напред, с Божјом помоћу, на непријатеља, у борбу за слободу!

(*Прилог 5*)

РЕЗОЛУЦИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ КОНГРЕСА У НИШУ (6. маја 1915.)

„Срби, Хрвати и Словенци, окупљени на збору држаном у Нишу 24. априла /по старом кал./ 1915. г., донели су о питању Јадранског мора ову Резолуцију:

I - У овим историјским данима жртава и пада у правду и слободу, наглашавамо, у првом реду, потпуно и ничим недвојиво наше народно јединство: српско-хрватско-словеначко, и то не само као безусловну залогу боље будућносги, него и као етнографску и генетичку истину, која се мора и политички остварити, као што је већ духовно остварена.

II - Доследно томе, изјављујемо, да се ни под којим условима нећемо измирити с тим, да се жртвују и растрзају наше чисто југословенске земље, а нарочито наше море и приморје, на којему живе Срби, Хрвати и Словенци.

III - Молимо све силе, које се данас боре за принцип народности и правде, да наш једнокрвни и нераздвојив народ сачувају од тог растрзања, и отуђивања његових земаља, и омогући Србији ослободилачку и културну мисију, што ће бити залог трајног мира у Европи. Иначе ће раскомадане и однарођивању предане - у овом рату за ослобођење народа! - јадранске земље и обале Срба, Хрвата и Словенаца бити не само једна грозна неправда, већ и неугасиво огњиште нових борби, све док се та неправда не поправи.

IV - Стављамо у дужност екзекутивном одбору Збора, да ову резолуцију, са нарочитом представком поднесе Влади Краљевине Србије, представнику Црне Горе, представницима Сила из Тројног Споразума и представнику Белгије, изложивши им сву тежину ове ситуације и опасност од тешких последица које ће евентуално настати.“

(*Прилог 6.*)

ПРОЦЕНА СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ ВЛАДЕ И УПУТСТВО О ПОВЛАЧЕЊУ...

„Команда Моравске Дивизије Области. ПОВ. Ђ. О. Бр. 1272 Господин Министар Војни са Пов. Ф. Ђ. О. Бр. 7199. и Врх. Команда са О. Бр. 22764 доставила је следеће: Да би се при неизбежним променама које изазивају ратне операције што је могуће јаче заштитили животи небораца Влада Краљ. Србије налази: да се младићи до 17 година поведу у повлачење испред војске и да их општинске власти спроводе. Свештеници да остану у народу и врше верске обреде и дужности[1] итд. – 1. oктомбра 1915. године у Нишу. Председник Министарског Савета Ник. П. Пашић, министри: Љуба М. Давидовић, М. Драшковић, Љ. Јовановић, М. С. Ђуричић, Рад. Бојовић и др В. Маринковић“.

Доставља се предње упутство с тим да се ово наређење одмах достави свим среским и општинским властима и свима државним установама на нашој територији. Евакуација свију државних установа има се извршити у долину Топлице по селима Прокупља и Куршумлије. „-9. октомбра 1915. године, командант ђенерал Ник. Стефановић“.

1 Фрагменти из књиге Милана Ј. Петровића *Узроци пропасти Краљевине Србије 1915*, Напредак, Ниш, 1922. Стр. 324-326.

ХРОНИКА ВАЖНИЈИХ ДОГАЂАЈА У НИШУ 1914. И 1915.

25. јула 1914. – Влада Краљевине Србије на својој седници у Београду даје одговор на ултиматум Аустро-Угарске Монархије; потом, расписује општу војну мобилизацију, формира Врховну војну команду која одлази у Крагујевац и налаже сеобу свих својих министарстава из Београда у Ниш.

26. и 27. јула 1914. – Српска Краљевска влада и Народна скупштина долази у Ниш, који од тада постаје привремена ратна престоница Србије.

27. јула 1914. – Народна Скупштина Србије одржава прву седницу у Нишу.

28. јула 1914. – Никола Пашић, председник Владе и министар иностраних дела Србије, у башти хотела Европа у Нишу, прима телеграм грофа Бертхолда, министра спољних послова, о објави рата Аустро-Угарске Србији. Истог дана увече, Влада Србије одржава своју прву седницу у Нишу.

29. јула 1914. – престолонаследник Александар Карађорђевић, поводом аустро-угарске објаве рата Србији, објављује Манифест Србима, са позивом: – Срби, браните свом снагом своје огњиште и племе.

29. јула 1914 – у Нишу примљена вест о артиљеријском нападу аустро-угарске војске на Београд.

29. јула 1914. – у Ниш стиже вест српског посланика у Петрограду, о уверавању руског цара Николаја II да Русија у овој ратној опасности неће Србију оставити саму.

Почетком августа 1915. у Ниш стижу и вести: – 1. августа 1914. Немачка објавила рат Русији; – 3. августа 1914. Немачка објавила рат Француској; – 4. августа 1914. Енглеска објавила рат Немачкој.

12. августа 1914. – Аустро-угарска војска започела општу офанзиву из Босне против Србије, форсирајући Дрину.

20. августа 1914. – после дуже битке, Нишом одјекнула вест о победи српске војске на Церу.

4. септембра 1914. – у Нишу потписан тзв „Нишки споразум“ између Србије и Албаније о сарадњи.

Крајем септембра 1914. – у Ниш стижу први добровољци-медицинари из Француске.

Новембра 1914. – у Народној скупштини покреће се тзв. „опанчарска афера“ против лифераната лоше обуће војсци Србије. Афера ће потресати Скупштину и српску јавност и наредне 1915. године.

30. новембра 1914. – Краљ Петар долази на нишку железничку станицу одлучан да, иако болестан оде на подручје Колубарског бојишта, где ће својом изјавом подићи морал српској војсци, која ће и однети победу у Колубарској бици.

24. децембар 1914. – Краљевска Влада Србије, после победе на Колубари, даје Изјаву Народној скупштини (тзв „Нишка декларација“) да ће се у овом рату Србија борити „за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца“.

12. јануара 1915. – У Двору (кућа породице Попић, сада зграда Радио Ниша) руски генерал Татишчев предаје одликовања цара Николаја II краљу Петру Карађорђевићу и синовима: регенту Александру и принцу Ђорђу, за успешан отпор Аутро-Угарској.

24. јануара 1915. – у Ниш стиже енглеска мисија, коју дочекује регент Александар Карађођевић у Двору.

25. јануара 1915. – у Ниш стиже Комитет руске мисије за помоћ Србији, на челу са кнегињом Маријом Константиновном Трубецкој, доносећи велике количине лекова, санитетског материјала и др.

5. фебруара 1915. – у Ниш стиже генерал По, шеф француске војне мисије, који 12. фебруара предаје медаљу француске владе за војне заслуге регенту Александру Карађорђевићу.

13. фебруара 1915. – у присуству регента Александра Карађођевића извршено пробно „гађање топова" са зидина нишке Тврђаве.

13. фебруара 1915. – у Ниш долазе изасланици Рокфелеровог фонда из Америке и обилазе све болнице и бараке с циљем да утврде основе за помоћ рањеницима и пострадалом грађанству у рату.

18. фебруара 1915. – у Нишу умро проф. др Стојан Новаковић, председник Српске академије наука, бивши миниситар просвете.

Фебруара 1915. – у Србију долази шкотски бизнисмен сер Томас Липтон и поклања велике количине разне робе и медицинских лекова и средстава. Приликом посете Нишу, сер Липтон бива проглашен почасним грађанином.

Почетком марта 1915. – у Ниш стиже Мисија француске војске са 25 лекара и 75 медицинских сестара, на челу са др Жобером на челу.

12. марта 1915. – издат проглас под називом „**ВРУЋИЦА (ТРБУШНИ ТИФУС) – упутство за народ**", са циљем да се сузбија велика епидемија ове болести.

19. априла 1915. - Русија упутила у Ниш специјалну лекарску мисију ради лечења грађана и сузбијање зараза, која се смешта у згради Основне школе „Свети Сава“ (код Саборне цркве), а ради и као хитна помоћ, одлазећи у домове болесника.

27. априла 1915. – у Нишу умро песник Нестор Жучни (Прока Јовкић).

1. маја 1915 – Државни одбор оснива у Нишу Централу за производњу леда за потребе свих болница у Србији.

3. маја 1915. - у Нишу основан Одбор међународних мисија за сузбијање зараза. Председник је Њ. В. Александар Карађорђевић, потпредседник Ралф Пеџет, а чланови представници енглеске, америчке, француске и руске мисије, као и представник Србије.

8. маја 1915. – Југословенски конгрес у Нишу држи протестни скуп против тајног споразума о предаји Далмације и других крајева на Јадранском мору Италији. Председавао је Иво Ћипико, књижевник и новинар.

15. маја 1915. – одржан годишњи помен књижевнику Јовану Скерлићу. О великом књижевном критичару говорио и Иво Ћипико.

2. јуна 1915. – у Нишу је одјекнула информација из београдске „Политике“ да је Михајло Пупин оформио фонд и екипу од 25 студената која ће средином јуна поћи за Ниш и бити на услузи Министарству унутрашњих дела. О њеном доласку и мисији у Нишу исцрпно пише Даглас М. Доло.

4. јуна 1915. – У кругу Моравске војне болнице у Нишу, војници, лекари и управа болнице подигли споменик од камена у славу умрлих војника српске војске.

Јуна месеца 1915. – у Ниш долази Мисија данског Црвеног крста са 15 чланова, коју предводи др Брене.

9. јула 1915. – у Нишу одржано Саветовање деведесет и два руска лекара о актуелним задацима у лечењу.

4. августа 1915. – на седници Народне скупштине Србије у Нишу предложено да се војводи Радомиру Путнику за изузетне заслуге подари титула доживотног почасног начелника Ђенералштаба српске војске.

7, 8. и 10. августа 1915. – у Нишу одржана тајна седница Народне скупштине Србије, на којој су разматране ноте и захтеви наших савезника (Енглеске, Француске и Русије) Србији да учини територијалне уступке Бугарској, о чему Скупштина усваја резолуцију о подршци ставу српске владе.

20. августа 1915. – у Ниш долази вест о излагању др Саве Петровића у Француској медицинској академији о леку и методу које је применио за успешно лечење тифуса у Србији.

1. октобра 1915. – одржава се тајна седница Народне Скупштине Србије у Нишу и последња на територији слободне Краљевине Србије, на којој Никола Пашић говори о актуелној ратној ситуацији, као и о учесталим нападима бугарске војске на Србију.

5. октобра 1915. – немачке и аустро-угарске трупе нападају Србију, форсирајући Дунав и Саву.

5–7. октобра 1915. – неке иностране мисије и изасланици напуштају Ниш.

9. октобра 1915. – Српска Краљевска влада утврђује процену ратне ситуације, коју обнародује 15. октобра. У њој даје упутства о заштити небораца и повлачењу младића са мање од 17 година са српском војском. Указује и на потребу да свештеници остану са народом.

Истовремено, по одлуци Председништва Народне скупштине Србије, уништава се целокупна скупштинска архива како не би пала у руке непријатељу.

14. октобра 1915. – Бугарска напада Србију, а 19. октобра њене јединице избијају на реку Вардар, чиме пресецају правац одступања српској војсци.

20. октобра 1915. – председник Народне скупштине Андра Николић, неколико чиновника Владе, као и посланици Француске, Енглеске, Италије и Русије, посебним возом напуштају Ниш и одлазе за Краљево.

21. октобра 1915. – Моравска војна болница у Нишу предаје зграду са 1300 тешких болесника и рањеника страној медицинској мисији и започиње своју евакуацију – и одлази, пут Косова и Албаније, у Грчку.

21. октобра 1915. – минери српске војске дижу у ваздух нишку електричну централу у Света Петки.

22. октобра 1915. – почиње повлачење српских снага, док се сви војни магацини отварају и сва роба и ствари стављају се на располагање народу.

23. октобра 1915. – после подне, Штаб српске војске напушта Ниш и одлази у Прокупље. У току ноћи, у истом правцу, одлазе и последње јединице српске војске.

24. октобра 1915. – Улазак бугарске војске у Ниш. Предаји града избегао је да присуствује градоначелник Петар Пене Станковић, већ то чине: амерички студент Даглас Мериведел Долд и нишки владика Доситеј Васић, захтевајући да бугарска војска не злоставља невини народ.

САДРЖАЈ

РАТНА ПРЕСТОНИЦА НИШ 1914. и 1915.

Приредио и уредио:
ВИДОСАВ ПЕТРОВИЋ
Друго, допуњено издање, 2014.

Издавач
Медивест КТ и Савез цивилне заштите Србије - Ниш

За издавача
Влада Манић

Главни уредник
Стеван Бошњак

Рецензент
Богољуб Марковић

Припрема за штампу
Срђан Труцић, Дејан Ринчић

Коректор
Бојана Труцић

Фотографије израдио
Ненад Младеновић

Штампа:
Медивест КТ

Тираж :
500

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11 Ниш)"1914/1915"(082)
355.48(497.11)"1914/1915"(082)

РАТНА престоница Ниш : 1914. и 1915. / [приредио и уредио] Видосав Петровић ; [фотографије израдио Ненад Младеновић]. - 2. допуњено изд. - Ниш : Медивест КТ : Савез цивилне заштите Србије, 2014 (Ниш : Медивест КТ). - 372 стр. : илустр. ; 25 cm

Тираж 500. - Уз ово издање: стр. 4. - Реч приређивача: стр. 7-9. - Хроника важнијих догађаја у Нишу 1914. и 1915.: стр. 358-363.

ISBN 978-86-88415-53-8
1. Петровић, Видосав, 1936- [приређивач, сакупљач] [уредник] [аутор додатног текста]
2. Младеновић, Ненад [фотограф]
a) Први светски рат 1914-1918 - Србија - Зборници b) Ниш - 1914-1915 - Зборници
COBISS.SR-ID 205551628